

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

Випуск 30-31'2014

Полтава
2014

Засновник і видавець

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

*Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Степаненко М. І., *головний редактор*, доктор філологічних наук
Волошин Ю. В., доктор історичних наук
Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних наук
Горбик В. О., доктор історичних наук
Єрмак О. П., *заступник головного редактора*, кандидат історичних наук
Киридон А. М., доктор історичних наук
Кравченко П. А., доктор філософських наук
Нестуля О. О., доктор історичних наук
Сітарчук Р. А., доктор історичних наук
Стрілець В. В., доктор історичних наук
Жигилій Н. В., *літературний редактор*, кандидат філологічних наук

*Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка (протокол № 8 від 27 лютого 2014 року)*

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

*200-літтю з дня народження
Тараса Шевченка і*

*100-літтю Полтавського
національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
присвячуємо*

З М І С Т

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

С. І. Лавриненко

Україна в системі сучасних геополітичних координат: огляд вітчизняних концепцій6

П. А. Кравченко, А. І. Мельник

Вітчизняний культурно-історичний досвід як основа інтеграції України в європейський простір 14

ДО 200-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

П. Г. Радько

Національно-політичні погляди Тараса Шевченка в контексті його історіософської мудрості26

О. А. Білоусько

До участі полтавців у визволенні Тараса Шевченка з кріпацтва35

І. М. Мужикова, А. Є. Чернощоків

Шляхи художньої долі Тараса Шевченка47

80-РІЧЧЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

В. І. Марочко

Голодомор-геноцид 1932-1933 років в Україні: політичний дискурс53

О. П. Єрмак

Дослідження історії Голодомору-33 на Полтавщині (1988-2008 роки)62

Я. Є. Блоха

Голодомор 1932-1933 років у Решетилівському районі74

СТАТТІ І СТУДІЇ

Г. М. Аванесян

Історичні традиції судочинства княжої доби80

М. І. Михайлуца

Відбудова православних храмів в Одесі в роки румунської окупації (1941-1944 роки)86

П. В. Киридон

Система пільг і привілеїв як органічна складова характеристики партійно-державної номенклатури Української РСР 1945-1964 років93

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. В. Стрілець

Київський осередок українських соціалістів-федералістів за денікінської та радянської влади (1919-1920 роки)103

М. Т. Безотосний

Вплив української національної ідеї на соборність України112

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

Т. С. Литвин

Голодомор 1932-1933 років на Глобинщині (за матеріалами статистики і спогадів)117

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА

О. М. Ігнатуша

Чинники зміни спархіяльної мережі Української синодальної церкви (20-30-ті роки ХХ століття)123

Р. А. Сітарчук

Протестантські організації України в розрізі репресивних заходів більшовиків132

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ

Б. В. Год, Н. В. Год Релігійний чинник протестних рухів у Європі XVI-XVII століть	138
Н. В. Бесєдіна Японське просвітництво – важлива передумова реформ Мейдзі	146
Ю. В. Вільховий Ідеологічна боротьба в США у роки війни за незалежність	154

З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ

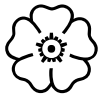
Л. М. Булава О. Т. Булдовський і В. Ф. Ніколаєв – голови науково-навчальної ради Полтавського педінституту як колективного органу управління в 1920-1921 роках	164
В. В. Шевчук, С. М. Шевчук Ректори Полтавського інституту народної освіти (1921-1930) та директори Полтавського інституту соціального виховання (1930-1933)	170
Є. І. Деримарко, В. М. Снігуренко Оперна студія при Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка	177

ХРОНІКА

О. А. Гура Всеукраїнська наукова конференція «Другі Череванівські читання»	184
Л. І. Шаповал Відкриття музею історії історичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка	185
Ю. В. Вільховий, Т. П. Демиденко Велет історичного краєзнавства	186

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. В. Дудяк «Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802-1907 годы» / Ред. А. А. Шумков. Упоряд.: В. В. Коротенко, І. Г. Рикліс, М. Ю. Чиркова, О. І. Якименко. – М.: Старая Басманная, 2013. – 668 с.	189
М. А. Якименко Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – 458 с.	191
П. А. Кравченко, П. Г. Радько Юрій М. Ф. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексієвєць, Я.С. Калакура, О.А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. II. – 696 с.	194
Довідка про авторів	199
Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»	201

Методологія історії

УДК 32-027.21:001.891.3:[911.3](477)«712»

С. І. Лавриненко

УКРАЇНА В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ: ОГЛЯД ВІТЧИЗНЯНИХ КОНЦЕПЦІЙ

У статті розкривається сучасне геополітичне положення України на фоні європейського глобалізму. Автор аналізує сучасні вітчизняні геополітичні концепції, вказує на відмінності в оцінках геополітичного місця України та її впливу на динаміку сучасних світових процесів. Дослідник робить спроби визначити перспективні напрями вітчизняного геополітичного розвитку.

Ключові слова: геополітичне положення, природний чинник, соціально-економічний фактор, геополітичний центр, суб'єкт геополітики, геополітичний простір, транзитивність, багатовекторність, геополітична вісь, рубіжна територія, буферна зона.

У час становлення України як суверенної, демократичної, соціальної, правової держави особливої ваги набуває визначення її місця в умовах нових політичних реалій. Яку нішу займе Україна у модерному глобальному світі? Чи сформується вона як творчий суб'єкт міжнародних відносин чи як їх пасивний об'єкт? Стане Україна важливим геополітичним центром чи залишиться світовою периферією, буферною зоною між Заходом і Сходом? Актуальність цих питань є безсумнівною.

Однією з визначальних категорій, що відображає місце держави в існуючій системі міжнародних відносин є її геополітичне положення (скорочено — ГПП). Це відносно нове поняття набуло широкого застосування в категоріальному апараті географічної, історичної та політологічної науки у кінці ХХ — на початку ХХІ століття. Єдиного визначення цього терміна не існує. На нашу думку, найбільш вдалим є таке тлумачення: "геополітичне положення — складна наукова категорія, що визначається сукупністю територіальних відношень певної країни з іншими державами та великими природними об'єктами, які мають істотний політичний, економічний, екологічний, соціальний вплив на цю країну" [17, с.5].

З проголошення незалежності питання геополітичного положення України стало однією з найактуальніших проблем сьогодення, яка активно розробляється як на сторінках підручників та монографій, так і у періодичних виданнях. Цю тему розвивають історики, політологи, географи, економісти, державні діячі.

Метою нашого дослідження є вивчення наявної наукової літератури з геополітичних питань, аналіз поглядів та підходів дослідників до проблеми геополітичного положення України та перспективи становлення її як суб'єкта геополітики.

Незважаючи на накопичений в Україні впродовж останніх десятиліть значний масив геополітичних праць, на сьогодні не існує дослідження, у якому вони стали б об'єктом глибокого аналізу. Часткове висвітлення зазначена проблематика

дістала у роботі С.Д. Василенка [3], але він проаналізував лише деякі праці сучасних науковців про місце і роль України у геополітичному просторі. Отже, попри велику актуальність зазначеної проблеми, вона дотепер розроблена недостатньо.

Серед учених, що розглядають проблему геополітичного положення України через призму геополітики як стикової на межі географії та політології науки, варто виокремити В.Дергачова, М.Дністрянського, Ф. Заставного, Р. Клочка, М.Паламарчука, О.Паламарчука і О.Шаблія.

Володимир Дергачов — географ, один з перших геополітиків на теренах української науки доби незалежності. Геополітичне положення України він розглядає у світлі концепції соціокультурного комунікативного простору.

"Географічну долю" держави — стверджує В.Дергачов, — визначає її місцезовиток у багатовимірному міфологічному, релігійному, гео економічному, соціокультурному комунікативному просторі, на розпечених рубежах якого утворилася творча чи руйнівна енергетика" [6, с.4]

Політичний ландшафт, на думку дослідника, є не вигідним для розвитку України як стабільного і дієвого геополітичного суб'єкта. Разом з тим, він зазначає, що наша держава — це "європейська країна з компактною й освоєною територією, зі сприятливими природними умовами для життя людей. Країна працьовитих і освічених людей, помірних природних стихій, родючих ґрунтів, багатих мінеральних та інших ресурсів. Високий коефіцієнт транзитивності території й вихід до морів створюють сприятливі умови для інтеграції у світове господарство" [4, с.28].

Як позитивну рису розташування України В.Дергачов визначає і її "рубіжність", що є нібито найбільшим її багатством. "Україна — рубіжна держава, що відбито не тільки в її назві, а й у положенні на заході Великого Євразійського степу, на суперетнічних рубежах західноєвропейської, слов'янської та ісламської цивілізацій. Рубіжна біполярність виявляється в наявності на території країни географічного центру Європи в Карпатах і євразійського геополітичного полюса в Криму" [4, с.29].

В.Дергачов вводить поняття "соціокультурна рубіжність", яка виявляється на прикладі України в етноконфесійних традиціях, національній еліті, у російськомовному світі великих міст.

Українське суспільство, на думку дослідника, формувалося переважно на західноєвропейських і східноєвропейських соціокультурних рубежах. Із Заходу прийшли традиції індивідуалізму й самоврядування, а від Росії — общинні традиції та досягнення індустріалізації. Рубіжність традицій колективізму та індивідуалізму, неприйняття "духу капіталізму" для більшості людей з радянським менталітетом, як вважає В.Дергачов, утруднюють вибір суто соціалістичного, капіталістичного чи традиціоналістичного шляхів розвитку [5].

Вагомий внесок у розвиток політико-географічної науки в Україні робить Мирослав Дністрянський — географ, автор праць з політичної географії, етногеографії та демогеографії. Певне місце у його роботах займає і проблема місця України у системі міжнародних відносин. Так, у монографії "Україна в політико-географічному вимірі" він присвятив цій темі цілий розділ, де компліює існуючі підходи до визначення місця нашої держави у системах глобальних

геополітичних процесів та висловлює власне бачення політико-географічного розташування України [10].

На його думку, роль України у політичній системі сучасного світу, її геополітичне положення відносно політичних центрів і явищ визначається як об'єктивними даними (потенціал, сусідство, стабільність), так і суб'єктивними моментами, пов'язаними зі здобутками та невдачами української зовнішньої й внутрішньої політики. Тому, загалом, геополітичне положення України дослідник визначає як таке, що "має риси статичності та динамізму". У контексті глобальних силових впливів місце України ще не стабілізувалось. Розміри і вигідне розташування, порівняно високий рівень освіченості населення та значні земельні ресурси дають змогу Україні наблизитись у перспективі до розвинутих європейських держав. Хоча поряд з цим існує проблема відсутності "регіональної й етнополітичної консолідації українського суспільства".

Розташування України відносно глобальних центрів політичної сили (США, Західної Європи, Росії та Японії) є, на думку М.Дністрянського, на сьогодні асиметричним, "адже за безпосереднім сусідством й інтенсивністю економічних зв'язків близькість до Росії є домінантною" [10, с.47].

У визначенні місця України в світі та регіоні дослідник особливу увагу приділяє економічному чиннику, який зумовлює орієнтацію її політики: "Якщо відносно ринків нових технологій, культурно-політичних орієнтацій пріоритетним є західний вектор, то відносно ринків збуту і стратегічного імпорту перспективним є саме східний та південно-східний вектор" [10, с.60].

М. Дністрянський характеризує Україну як таку, що має риси і Центральноевропейської та Східноевропейської держави, і майбутнє її пов'язує з "територіально-політичною структурізацією регіону Центрально-Східної Європи", до якої він відносить і балканські країни, "та загалом — із роллю й місцем регіону в світових процесах" [9, с. 88].

Федір Заставний, досліджуючи проблеми суспільної географії України, частково розкриває зміст геополітичного розташування нашої держави. На його думку, воно тісно пов'язане зі змінами, що відбуваються у сусідніх країнах, зокрема Росії. Дослідник зазначає, що Україна завжди відігравала для Росії винятково важливу і багатопланову геополітичну роль: "робила останню соліднішою, більш європейською, ...служила своєрідним мостом для проникнення через морські транспортні шляхи (Босфор та Дарданелли) в країни Середземномор'я..." [11, с.22].

Ф. Заставний оцінює позитивно геополітичне розташування України, відзначаючи її центральноевропейське положення і вигідні сухопутні, водні й автомобільні зв'язки із сусідами, завдяки чому "вона може виступати як своєрідна посередницька ланка в економічних відносинах між країнами, розміщеними на півночі та півдні, на сході та заході від неї" [12, с.21].

Таке розміщення України в системі геополітичних координат передбачає, на думку дослідника, вибір нею пріоритетними партнерами країн Причорномор'я (Румунію, Болгарію, Туреччину, Грузію, Росію), "геополітичний простір яких значно "зближує" Чорне море в результаті відносно низьких витрат на перевезення вантажів водним транспортом" [11, с.26].

Отже, як бачимо, Ф. Заставний оцінює геополітичне положення України переважно через призму зовнішньоекономічних зв'язків нашої держави, її економіко-географічного положення.

Однією з перших спроб дисертаційного осмислення геополітичного положення України стало дослідження Романа Ключка. Вчений виділяє основні географічні чинники, що визначають та формують ГПП держави: просторові, природно-географічні та суспільно-географічні [13].

Природничий чинник у геополітиці слід розглядати, за автором, через призму мінерально-сировинних ресурсів, які багато в чому і визначають властивості та процеси в геополітичному просторі. Суспільно-географічні чинники проявляються у двох ключових аспектах – соціально-економічному й демографічному.

Р. Ключко зазначає, що Україна не є суб'єктом, що формує геополітичний простір навколо себе, і залишається здебільшого пасивним об'єктом масштабних процесів, що розгортаються навколо неї. За певних умов партнерство стратегічного рівня може скластися між Україною та Польщею, але й для неї ці відносини залишатимуться хіба що важливим додатком до стратегії інтеграції в європейський простір [13].

Головною природною геополітичною віссю України, на думку вченого, є р. Дніпро. Отже, вісь "північ – південь", а зовсім не "захід – схід" є для України визначальною. Саме при такому підході можлива політична консолідація українського суспільства.

Національні інтереси України, як вважає Р. Ключко, повинні мати яскраво виражений внутрішній характер з певними ознаками регіоналізму. Регіоналізм зовнішньої політики України має виявлятися в задекларованому курсі на інтеграцію в Європейську спільноту та намаганні розвивати інтеграційні процеси в межах ГУАМ. Саме ГУАМ повинна стати тією організацією, що сприятиме Україні в установленні її реального геополітичного лідерства у регіоні «Центральна та Східна Європа» [13].

Максим і Олександр Паламарчуки у своїх працях приділяють значну увагу проблемі місця України у геополітичному просторі та присвятили їй низку статей у періодичних виданнях. Дослідники визначають теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України й власне, його зміст [19].

М. Паламарчук та О. Паламарчук у ГПП країни виділяють такі рівні: регіонально-субконтинентальний, континентальний, міжконтинентальний, світовий.

Узагалі, геополітичне розташування України, на думку дослідників, сприятливе для перетворення її на потужну базу продовольства міжнародного значення. Вона має великі природні ресурси для розвитку сільського господарства, зручні шляхи для вивезення продовольства до Росії та інших країн. Через чорноморські порти сільськогосподарську продукцію зручно вивозити до країн Близького Сходу і Середземномор'я, залізницями — до балтійських портів [18].

Достатньо уваги аналізу геополітичних характеристик України приділяє Олег Шаблій в одноосібних та колективних працях.

О. Шаблій розрізняє поняття політико-географічного (ПГП) та геополітичного положення, які багато з авторів ототожнюють. На його думку, ГПП відображає вплив на політичні процеси і структури держави не лише зовнішнього

політичного середовища, але й природних, екологічних, економічних, соціальних систем [23].

Особливостями глобального політико-географічного положення України він визначає розміщення нашої держави у північній півкулі, у її помірній зоні, у якій розвивалася сучасна людська цивілізація, і розташування країни у глобальному поясі найвищого політичного й соціально-економічного розвитку. Ці риси положення України, за автором, є, безперечно, сприятливими для нашої держави. Поряд з цим, характеризуючи глобальне розташування України по відношенню до США та Японії — двох основних центрів світової сили (якщо не враховувати Західну Європу і Росію), О.Шаблій визначає його як певною мірою невдале (через віддаленість територій), хоча внаслідок "створення транснаціональних компаній з ведучою роллю капіталів цих названих держав відстані реально скорочуються" [23, с.45].

Стосовно країн "третього світу", то, на думку дослідника, сферою геополітичних інтересів України мають бути країни Передньої Азії та Африки.

О.Шаблій виділяє дві головні євразійські геополітичні осі – північно-південну й західно-східну. Нерідко в ході історії вони утворювали хрест, центром якого була Україна. І зараз наша держава знаходиться на великій широтній геополітичній осі, полюсами якої є Росія та Європа. Поступово відроджується традиційна меридіональна Балтійсько-Понтійська вісь. Геополітичним ядром на перетині цих осей стає Україна [23].

Питанням геополітичного становища України присвячено і низку праць політологів, істориків, державних діячів, таких, як О. Дергачов, С. Пирожков, Ф. Рудич та інші. Розглянемо їх точки зору щодо геополітичної оцінки нашої держави.

За Олександром Дергачовим, Україна найбільшою мірою зацікавлена в утвердженні власної бірегіональності й підтриманні стабільних конструктивних міжнародних відносин як у східному, так і в західному напрямках, оскільки це надає їй можливість перетворення на своєрідний геополітичний центр, міжнародний вузол комунікаційних зв'язків, який об'єднує й пов'язує народи Сходу та Заходу, Азії та Європи [7].

"Специфіка геополітичних координат, – на думку автора, – полягає у її належності однозначно до двох регіонів – Європи та Євразії. Але вона успадкувала незбалансовану присутність у них... Україна не в змозі реалізувати європейську альтернативу і як учасник міждержавних відносин посідає в обох регіонах периферійне місце" [8, с.188].

Ускладнює становище нашої країни те, що проблема визначення природного місця на міжнародній арені, набуття чітких характеристик як суб'єкта міжнародних відносин практично не детермінована якоюсь концептуальною спадщиною, а тим більше — державною традицією [7].

Ігор Немчинов указує на культурно-цивілізаційний аспект положення нашої держави. Він стверджує, що Україна перебуває в проміжному геополітичному та культурному становищі. Із заходу вона зазнає впливу європейської традиції, зі сходу — російської, а з півдня — переднеазійської, побудованих на бінарних засадах. Перебуваючи постійно під дією викликів з їхнього боку, Україна вимушена маневрувати, кидаючись з однієї крайності до іншої [16].

Ситуація ускладнюється ще й тим, що так звані Захід, Схід та Південь представлені країнами, які самі є маргінальними утвореннями з досить невизначеними історичними реаліями. Скажімо, Росію не можна вважати класичним Сходом, як Туреччину — Півднем, а Польщу — Заходом. Але кожний з масивів має значний потенціал та великі амбіції щодо асиміляції (чи пак інтеграції) України або її частки у політичному, культурному, економічному вимірах. Тому можна сказати, що "Україна приречена на постійний тиск з боку сусідів, перебування на перехресті шляхів подальшого розвитку, які репрезентовані сусідами" [16, с. 45].

На думку вченого, сучасна Україна не виглядає надійним політичним партнером і не становить великого економічного інтересу. З часом таке становище стане хронічним, і тоді "єдине, що може використати українська влада, аби заінтересувати Захід — це надавати послуги своєрідного "санітара" між Європою та Росією" [16, с. 53].

"Нас турбує перетворення України на цивілізаційний, технологічний "південь". Ворожість до "півночі", мілітаризація країни, надання баз для світового тероризму, злиденність населення та амбіційність влади — ось складові "південної моделі". Із жалем можна сказати, що є підстави для такого песимістичного погляду на долю України" [16, с.54].

Автор виступає за тісне рівноправне співробітництво України зі східним сусідом, відкидає ідею її "буферної ролі" як форпосту Європи, оскільки подібний статус свого часу спричинив розчленування Чехословаччини (Німеччиною, Угорщиною та Польщею) і Польщі (Німеччиною та СРСР) [15].

Академік Сергій Пирожков бачить Україну регіональною, виключно європейською державою, відводить вагому роль утворенню незалежної України у формуванні міжнародних відносин:

"Геополітичне значення виникнення в Європі нової держави України важко переоцінити. Проголошена нею мета — стати міцною, незалежною, демократичною, без'ядерною державою — не тільки не суперечить принципам побудови нової Європи, але, навпаки, з огляду на її геополітичні характеристики, найкращим чином узгоджуватиметься з ними" [20, с. 46].

Автор застерігає українську владу від однозначної орієнтації на Захід. Оптимальний варіант для України — це взаємовигідні контакти як із Заходом, так і з Росією, одночасно виходячи з власних національних інтересів, а не альтернатива: Захід – Схід.

С. Пирожков відзначає, що Україна сьогодні фактично підштовхується Європою до розширення співробітництва з Росією як найближчим і системно рівним партнером. "Україна може ввійти в Європу тільки через Росію". Причиною подібної позиції є економічний фактор [20].

У своїй роботі Фелікс Рудич аналізує чинники, які визначають геополітичне положення України, відмічає високий потенціал нашої країни у забезпеченості земельними ресурсами, інфраструктурою тощо. Водночас наголошує на негативних факторах, котрі визначають місце країни у світовому співтоваристві: втрату традиційних ринків, зовнішньоекономічних зв'язків. Автор характеризує сусідське положення України, особливості взаємовідносин із кожним з сусідів [21].

Ф. Рудич є прихильником бінарності України: "Специфіка геополітичних координат України полягає в її належності одночасно до двох регіонів — Європи та Євразії, причому в обох Україні належить периферійне положення" [21, с.15].

Кілька авторів основну увагу у визначенні положення України приділяє її взаємовідносинам з організаціями, які сьогодні визначають економічну і військово-політичну погоду в європейському регіоні — Європейським Союзом та НАТО. Це праці В. Будкіна [2], П. Рудякова [22].

Становище України через призму глобалізму розглядають Ю. Алексєєв [1], В. Кремінь, В. Ткаченко [14] й О. Сушко [24]. Основними питаннями, досліджуваними цими авторами, є інтеграція нашої держави у світові та регіональні структури, такі, як НАТО, СНД, ЄС тощо.

Таким чином, закінчуючи аналіз геополітичних оцінок України вітчизняними вченими, ми можемо виділити такі домінуючі погляди:

- Україна знаходиться на межі Заходу і Сходу, традицій індивідуалізму та колективізму, це рубіжна територія;
- визначальною у геополітиці нашої держави має бути вісь «Північ-Південь», а не «Захід-Схід», необхідно прагнути до створення Балтійсько-Чорноморського союзу;
- позитивними рисами ГПП України є розміщення її на важливих транзитних шляхах, наявність у ній значного природно-ресурсного потенціалу, сусідство з великою кількістю держав, що забезпечує багатоваріативність її зовнішньої політики;
- до негативних ознак ГПП України часто відносять її рубіжне розміщення, що утрудняє реалізацію її європейського вибору.

Значну увагу українські автори приділяють визначенню місця нашої держави у регіональному геополітичному просторі: перспективи розвитку таких організацій, як ГУАМ, СНД, можливості вступу України в Європейський Союз та НАТО.

Існують і певні розбіжності у визначенні геополітичного положення України. Так, низка авторів вважають її однозначно європейською країною (М. Дністрянський, Ф.Д. Заставний, С. Пирожков), інші — бінарною, європейсько-євразійською (В. Дергачов, О. Дергачов, Ф. Рудич).

Отже, у сучасній літературі з досліджуваної проблематики простежується нове геополітичне бачення світу і місця України в модерновому геополітичному просторі, все чіткіше виробляється сучасна геостратегія, яка має забезпечити рівновагу сил у регіоні, незалежність Української держави та її добросусідські взаємини і співробітництво з усіма сусідніми країнами, належне місце в світовій спільноті.

Список використаних джерел

1. Алексєєв Ю.М. Украина и европейский глобализм (1989-2009): монографія / Юрий Николаевич Алексєєв. — К.: Киевский Славистический университет, 2010. — 416 с.
2. Будкін В. Країни СНД у регіональних геополітичних системах / В. Будкін // Політична думка. — 2000. — №3. — С.45-60.
3. Василенко С.Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук:

- 23.00.02 / С.Д. Василенко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2002. — 35 с.
4. Дергачов В. "Географічна доля" України / В. Дергачов // *Краєзнавство. Географія. Туризм.* — 2001. — №25/26. — С.27-32.
 5. Дергачов В.А. Геополітика / Владимир Александрович Дергачов. — К.: ВИРА-Р, 2000. — 448 с.
 6. Дергачов В. Геополітична доля України / В.Дергачов // *День.* — 2001. — 17 липня. — С.4.
 7. Дергачов О. Міжнародне становище України / О. Дергачов // *Політична думка.* — 2000. — №2. — С.99-109.
 8. Дергачов О. Україна в сучасних геополітичних перетвореннях / О. Дергачов // *Політична думка.* — 1998. — №2. — С.186-200.
 9. Дністрянський М.С. Місце України на політичній карті світу / М.С. Дністрянський // *Дзвін.* — 1999. — №2. — С.84-89.
 10. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі / Мирослав Степанович Дністрянський. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 310 с.
 11. Заставний Ф.Д. Географія України: у 2-х книгах / Федір Дмитрович Заставний. — Львів: Світ, 1994. — 472 с.
 12. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі / Федір Дмитрович Заставний. — Львів: Світ, 1993. — 176 с.
 13. Ключко Р.Ю. Суспільно-географічний аналіз геополітичного положення України у сучасній Європі : дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Роман Юрійович Ключко. — К., 2007. — 162 с.
 14. Кремінь В.Г. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: навч. посібник / В.Г. Кремінь, В.М. Ткаченко. — К.: Видав. центр "ДРУК", 1998. — 448 с.
 15. Немчинов І. Україна та Росія напередодні ХХІ століття: союз чи співіснування? / І. Немчинов // *Нова політика.* — 1996. — №4. — С.51-54.
 16. Немчинов І. Чужим розумом не жити / І. Немчинов // *Віче.* — 1999. — №2. — С. 44-55.
 17. Паламарчук М.М. Геополітичне положення України (сутність і основні риси) / Максим Паламарчук, Олександр Паламарчук // *Український географічний журнал.* — 1994. — №1-2. — С.3-8.
 18. Паламарчук О.М. Нові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення країни / О.М. Паламарчук // "І". Незалежний культурологічний часопис. Україна, Росія, Білорусь: три проекти. — 2000. — №18. — С.16-31.
 19. Паламарчук О.М. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України / О.М. Паламарчук // *Український географічний журнал.* — 1998. — №1. — С.19-23.
 20. Пирожков С. Українські пріоритети в геополітиці / С. Пирожков // *Віче.* — 2000. — №5. — С. 45-51.
 21. Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті / Ф. Рудич // *Віче.* — 1998. — №11. — С.3-19.
 22. Рудяков П. Європейський Союз — Україна: еволюція підходів / П. Рудяков // *Політична думка.* — 2002. — №1. — С.87-96.

23. Соціально-економічна географія України: навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О.І./ — Львів: Світ, 1994. — 608 с.
24. Сушко О. Нові глобальні реалії та ситуація у пострадянському просторі / О. Сушко // Політична думка. — 2001. — №4. — С.84-93.

С. И. Лавриненко

УКРАИНА В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ КООРДИНАТ: ОБЗОР ОТЕЧЕСТВЕННЫХ КОНЦЕПЦИЙ

В статье раскрывается современное геополитическое положение Украины на фоне европейского глобализма. Автор анализирует современные отечественные геополитические концепции, указывает на отличия в оценках геополитического места Украины и ее влияния на динамику современных мировых процессов. Исследователь делает попытку определить перспективные направления отечественного геополитического развития.

Ключевые слова: геополитическое положение, естественный фактор, социально-экономический фактор, геополитический центр, субъект геополитики, геополитическое пространство, транзитивность, многовекторность, геополитическая ось, рубежная территория, буферная зона.

S. Lavrynenko

UKRAINE IN THE CURRENT GEOPOLITICAL COORDINATES: REVIEW OF NATIONAL CONCEPTS

The article deals with contemporary geopolitical position of Ukraine on the European background of globalization. The author analyzes contemporary internal geopolitical concepts, points to differences in estimation of Ukraine's geopolitical place and its impact on the dynamics of contemporary global processes. The researcher is trying to identify promising areas of national geopolitical development.

Keywords: geopolitical location, natural factors, socio-economic factors, geopolitical center, subject of geopolitics, geopolitical space, transitivity, multidirectional, geopolitical axis, borderline area, buffer zone.

Надійшла до редакції 21 листопада 2013 року

* * *

УДК 316.4.063.3/4(477):(4)

П. А. Кравченко, А. І. Мельник

ВІТЧИЗНЯНИЙ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЯК ОСНОВА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР

Активне включення України у процеси загальноєвропейського розвитку та її повноцінна інтеграція до Європейських структур базується на об'єктивних передумовах і власному культурно-історичному досвіді. Необхідною умовою трансформації України в модерну європейську державу є проведення низки економічних, політичних та правових реформ.

Ключові слова: геополітика, Європейський Союз, загальноєвропейський простір, інтеграція, культурно-історичний досвід, трансформація.

Природно склалося так, що з давніх-давен Україна являла собою землю, навколо якої зосереджувались геополітичні суперечності греко-візантійського

(серединоземного) та передньоазіатського світів. Через ці землі проходив знаменитий шлях із Варяг у Греки. З євразійських степів в українські землі вселялися кочові племена, зокрема кіммерійці. Десь на початку VII століття до н.е. тут з'являються скіфи. Вони ввійшли в контакт з грецькою цивілізацією й одночасно зіткнулися з нею, що й стало, зрештою, початком кінця величі й слави цього талановитого люду. Близько 400 років в українських степах панували сармати. На межі VII-VI століть до н.е. в причорноморських районах розгортались грецькі поселення.

Прадавні українці – корінне населення цього краю – суперечливо сприймали впливи прийдешнього люду. Вони запозичали від нього все те, в чому вбачали насамперед свою нагальну чи перспективну практичну потребу та одночасно з дивовижною завзятістю охороняли й утримували своє споконвічне ество: культуру, ментальність, побут, звичаї, яке виокремлювало їх серед племен і народів того історичного періоду й дозволило, в решті-решт, згуртуватися в націю та державу. Історичними напрямками попередньої української геополітики, як зазначають Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко, був захист земель і держави від набігів кочових племен, особливо від монголо-татарської навали, контакти з греко-візантійським та західноєвропейськими державами, суперечлива вживаність в умовах експансії в Україну росіян, литовців та поляків, збереження власного й потаємного етнонаціонального «Я», концентрацією якого є споконвічне прагнення до незалежності та свободи [8, с.263].

Пограниччя об'єктивно зумовило дві головні тенденції: 1) поєднання взаємовпливів двох світів і 2) внутрішній самозахист від них, прагнення самозбереження у первозданній якійсній витонченості. Зміщення центру тяжіння в бік першої тенденції невідворотно веде до розшарування пограничного етносу; його повна переорієнтація у зворотному напрямі – до самоізоляції, застою, виродження. Українцям майже вдалося оптимізувати цей процес: балансуючи між Сходом і Заходом, вони залишились українцями, зберегли свою ментальність та культуру, однак вимушені були поступитись державністю, до відродження якої народ повернувся майже через 750 років.

Проте століття існування України у складі євразійської імперської системи не змогли винищити цю природну фундаментальну ознаку української нації. Вся українська історія сповнена безлічі яскравих прикладів, які переконливо свідчать, що за своїми історико-культурними, політичними, ментальними джерелами Україна завжди належала до Європи. Колиска української державності – Київська Русь – протягом декількох століть була однією з провідних держав середньовічної Європи. Древній Київ був визнаним культурним, дипломатичним і торговельним центром континенту.

Найважливішою подією в історії Київської Русі стало прийняття християнства, що у цивілізаційному та геополітичному вимірах сприяло приєднанню українського народу до сім'ї європейських народів, поширенню багатопланових зв'язків не тільки із Візантією, а й з іншими європейськими країнами. На думку вчених Є. Афоніна, О. Бандурки, А. Мартинова, прийняття християнства у візантійській формі не завадило Київській Русі наслідувати переважно західну соціальну й політичну структури, справило вирішальний вплив на всю подальшу історію України, визначило схильність її народу до лібералізму,

парламентаризму, конституціоналізму [1, с.83-90]. Визнанню Київської Русі як провідної європейської держави сприяло активне проведення дипломатичної діяльності майже всіма київськими князями. Поширення та зміцнення довіри між народами, взаємовплив і взаємозбагачення культурних традицій розвивалися завдяки міждержавним династичним шлюбом [20, с.48-61].

Взаємозв'язок із Європою посилювався за часів Галицько-Волинського князівства. Важливою особливістю його існування було те, що князівство об'єднувало в своєму складі лише етнічні українські землі. Беручи активну участь у політичних та економічних справах Європи, Галицько-Волинська держава була залучена й у процеси духовного розвитку Західної Європи, збагачувала її культурним впливом і збагачувалася сама. Внесок Галицько-Волинської держави у європейську історію є безцінним, оскільки саме на її землях спинилася монголо-татарська навала, що зберегло решту європейських країн від руйнування та поневолення. Про рівноправний статус Галицько-Волинського князівства серед решти європейських країн свідчить його визнання Ватиканом та коронація Данила Романовича Римським Папою у 1253 році.

У польсько-литовську добу за всієї суперечливості бездержавного статусу існували досить сприятливі умови для залучення українського народу до кращих традицій європейської культури, здобутків в економічній сфері, розвитку місцевого самоврядування. Українська освіта і культура розвивалися в органічній єдності із європейськими аналогами. Цьому сприяла розвинута мережа освітніх закладів, серед яких виділялись Острозька та Києво-Могилянська академії.

Виникнення українського козацтва та його активна участь у подіях європейського життя XVI – XVIII століть є справжнім феноменом європейської історії. Козаки беруть найактивнішу участь у європейській політиці. Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, успішність якої значною мірою визначалась активною дипломатичною діяльністю, сприяла фактичному визнанню молоді держави на європейському континенті. Можна стверджувати, що українська дипломатія 1648-1657 років функціонувала на рівні тогочасних дипломатій європейських держав та відіграла важливу роль в утвердженні козацької України як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Європі. Низка помилок, допущених наступниками Б. Хмельницького, імперська політика царської Росії призвели до втрати державності. На деякий час автономія Гетьманщини забезпечувала певний захист розвитку української культури. І ця культура наприкінці XVII – на початку XVIII століть досягла таких висот, що це дає право поставити Гетьманщину часів І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського на один рівень із найбільш освіченими країнами Європи.

До кінця XVIII століття Україна була самотнім суб'єктом історії Європи, вона посідала важливе місце на континенті, її знали, про неї писали політики, визначні діячі західноєвропейських держав – Німеччини, Австрії, Франції та ін. Але згодом Україна дедалі більше перетворюється на периферію імперії, зв'язки із Європою слабшають, самотні соціальні й культурні структури, які склалися в Україні за козацьких часів, руйнуються, українські таланти масово реалізують свої здібності в Росії. Таким чином, російська імперська пропаганда була досить ефективною, оскільки на рубежі XVIII-XIX століть. Європа майже забула про існування України [11, с.6].

У ході визвольних змагань 1917-1920 років Україна знову стає активним суб'єктом міжнародного життя. Прозахідна орієнтація посідає важливе місце у зовнішній політиці Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Із небуття відроджується українська дипломатія, налагоджуються зовнішньополітичні зв'язки із країнами Європи, кращі традиції суспільно-політичного і культурного життя Заходу повертаються на українську землю. Діапазон зовнішньополітичної діяльності Української держави суттєво зростає: 11 зарубіжних місій було акредитовано у Києві, 10 українських дипломатичних представництв відправлено за кордон, переважно у європейські країни [6].

Безумовно, тут велику роль відіграли не тільки орієнтації української інтелігенції на Захід, але й «утеча» з-під впливу Російської імперії, й знання того, що несе із собою більшовизм, і розуміння того, що без підтримки Західної Європи буде складно утримати незалежність. Приблизно такі ж самі фактори діяли ще у декількох країнах, які виборювали незалежність від Росії, – Польщі, Фінляндії, Литві, Латвії, Естонії. Цим країнам вдалося згуртуватися навколо гасел незалежності, досягти підтримки європейських держав і отримати суверенітет. В Україні ситуація була інша. По-перше, більшовики, які захопили владу в Росії, розуміли, що без України Росія як імперія (хоча й під новою назвою) існувати не зможе, тому їхня агресія проти незалежної України була настирливою та відчайдушною. По-друге, Росія, зокрема й більшовики, мали сильну проросійськи налаштовану частину населення, на яку могли спиратися у своїй експансії. По-третє, населення України не було достатньо згуртованим і політично активним у боротьбі за незалежність. Між іншим, ці ж фактори працюють, хоч і меншою мірою, й у сучасній Україні.

Якраз слабкість українського національного руху, неготовність державної еліти ефективно керувати суспільними процесами, абсолютна індиферентність більшості населення України до захисту свого суверенітету, несприйняття незалежності України з боку США, Англії, Франції призвели до поразки визвольних змагань і окупації українських земель більшовицькою Росією та іншими країнами. У той же час проблеми із визначенням зовнішньополітичних пріоритетів, відсутність чіткої концепції міжнародної політики суттєво прискорили втрату незалежності. Прагнення балансувати між Росією і Німеччиною, Росією й Антантою та намагання – вживаючи сьогodнішню термінологію – проводити «багатовекторну» зовнішню політику виявилися хибними, якщо не фатальними, адже це внеможливило здобуття надійних союзників та ускладнювало вироблення оптимальної зовнішньополітичної стратегії в умовах збройних конфліктів і геополітичної й ідеологічної конфронтації. Більша частина українських земель опинилась у лещатах Радянського Союзу – однієї з найжорстокіших тоталітарних імперій в історії людства. Питання самовизначення української нації було відкладене на довгі та трагічні 70 років. Тому сучасна «багатовекторність» корегується як європейська орієнтація зі збереженням рівноправних відносин з Росією.

В українській суспільно-політичній думці протягом XIX-XX століть сформувалися такі основні геополітичні вектори: слов'янофільський, чорноморсько-балканський, західноєвропейський, чорноморсько-балтійський, геоцентричний, східно-західної рівноваги [14, с.55]. Слід відзначити, що

західноєвропейський вектор був одним із провідних в українській геополітиці. Одним із найперших послідовних «західників», котрі залишили по собі літературно-публіцистичну політичну спадщину, був Пилип Орлик – автор відомого історичного документа, який частина українських дослідників трактує як перший варіант (проект) української конституції.

Європейські погляди пропагував М. Драгоманов. Оскільки Західна Європа була джерелом прогресу, то й залучення України до європейських цінностей, на його думку, сприяло б її ефективному розвитку. М. Грушевський відзначав, що у порівнянні з народом великоруським український є народом західної культури. Тим часом як Московщина все більше ігнорувала спадщину, одержану від Київської держави, і все більше піддавалася азійським впливам, Україна жила одним життям, одними ідеями із Заходом, у нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури [7, с.234-236].

Достатньо аргументовану концепцію розходження постдавньокиївських країн і народів висуває М. Михальченко, який вважає, що Київська Русь сформувалася як держава, пережила свій розквіт та розпалася. Її історію не можуть включати до своєї історії ні сучасна Росія, ні Україна, ні Білорусь. Вони повинні рахувати свою історію з тих часів, коли почали складатися як етноси й держави, тим більше немає підстав трактувати московитів і українців «братськими народами», оскільки ці народи формувалися на різному етнічному ґрунті. Значно ближче етнічна приналежність українців та білорусів, які пережили період ідентифікації в часи спільної Литовської держави [16, с.274-311].

Історія і сучасність у їх єдності визначають першу головну лінію української геополітики. «Пограниччя» не щезло, не розчинилось у глибині віків, перебігу подій та історичних колізій. Його не зняла й державність, проголошена в 1991 році. Україна сьогодні, як і колись, стоїть на межі взаємодії цивілізацій. Її історичне покликання залишається актуальним, нагальним і невичерпним.

Як суттєвий фактор європейської та навіть світової геополітичної ситуації Україна розглядалась практично в усіх геополітичних доктринах від Ф. Ратцеля до З. Бжезинського. І це при тому, що вона не мала статусу незалежної й суверенної держави, а існувала як регіон (район, країна, республіка) колишніх царської Росії та СРСР. Утім, це і зрозуміло. Географічне розташування, економічний потенціал, військово-промислові ресурси, демографічний фактор та низка інших чинників не могли бути не поміченими дослідниками й практичними політиками. Навіть незважаючи на можливі політичні ускладнення, які могли бути ініційовані теоретичними висновками, останні практично завжди підкреслювали і прораховували роль «українського фактора» в розгортанні тієї чи іншої ситуації в Європі.

З отриманням незалежності Україна відразу ж утвердилась у статусі помітного, а може, й значного фактора світової геополітики. Її європейське значення стало незаперечним і загально визнаним.

Аналізуючи роботи С. Хантингтона, Г. Кісінджера, З. Бжезинського та (інших західних дослідників, можна простежити інтегративну оцінку українського геополітичного фактора у світовій історії, сьогоденні та в майбутньому [2, с. 102; 259; 192].

По-перше, практично кожен з відомих геополітиків ХХ століття, підкреслюючи унікальність української культури, способу життя, виробництва і побуту, характеризував їх як такі, що значно перевищують якість та рівень розвитку загальноросійської матеріальної й духовної культури. Виходячи з цього, вчені робили висновок про те, що рано чи пізно українська людність мала утворити свою власну незалежну державу, котра стане в майбутньому суттєвим фактором європейської геополітики. Другою провідною думкою, на якій сходяться практично всі визначні теоретики, є положення про близькість української культурної традиції та самого стилю життя українців (історичних традицій, господарських ознак, релігійно-етнічних особливостей тощо) до середньоевропейського типу. Співжиття українців з росіянами, на думку європейських учених, обмежує перспективи їхнього розвитку. Характер цього співжиття підпорядкований зросійщенню українців, відторгненню їх від Європи й у кінцевому розумінні знищенню як самостійного етносу і культури.

Третьою інтегративною позицією, на якій сходяться класики геополітики ХХ століття, є думка про колосальну значущість України для розвитку європейських народів, побудова спільного європейського дому. Україна, на їхній погляд, є «остання лінія», «культурний кордон» Європи, що захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азіатського тиску.

Х. Макіндер прямо говорить про те, що сучасна Росія перебрала на себе всі функції колишньої Монгольської імперії. Від неї надходить найвідчутніша загроза європейській і світовій демократії й свободі. Зупинити Росію інакше, ніж створенням та підтримкою своєї «буферної зони», неможливо. Саме тут і виявляється могутня геополітична роль України, яка може стати такою зоною за умови перетворення її в незалежну і суверенну державу. Думка Х. Макіндера має фундаментальний характер: «географічна вісь світу», «світовий острів», «осередня земля» тощо – ось опорні категорії, на яких він базує найсміливішу на той час схему інтерпретації політичної історії світу [18, с.154-164].

З другого боку, значущість України, як фактора європейської геополітики, визначається її потужним природо-ресурсним і людським, культурно-історичним та сучасним активно-творчим потенціалом, господарськими здібностями, трудовою дисципліною й дивовижною бережливістю українців. Свої господарські чесноти та здібності вони щедро делегують у європейський світ, що є фактором його зростання та розквіту [19]. При цьому Україна, як правило, не отримує зворотної віддачі.

Дослідники підкреслюють ще одну важливу геополітичну рису України в європейському просторі. Вона пов'язана з такими рисами українського національного характеру, як миролюбність, демократизм, поблажливість. На думку вчених, за умови звільнення України від іншої державної залежності, вона зробила б серйозний внесок до справи підтримання миру й стабільності в цьому регіоні [17].

Таким чином, Україна об'єктивно поставлена в ситуацію бути вагомою складовою європейської й світової історії, відігравати в ній аж надто помітну роль. Зрозуміло, з отриманням статусу незалежної держави, ця вага і роль значно збільшується. Але країна повинна самоствердитися, стати на рівень вимог історичного часу та історичного простору.

Утім, зазначають науковці, сьогодні існують значні, але неоднозначні перспективи входження України до Європейського простору [12, с. 3; 64]. В Україні в 2007 році перемогла прозахідна політична еліта, і це стимулює євроінтеграційні процеси. З одного боку, Україна сама потребує того, чого вимагає від неї Захід, – посилення демократії, розбудови ринкової економіки, незалежної судової системи, забезпечення свободи ЗМІ, вільного волевиявлення громадян. Це збігається з її національними інтересами. З іншого – активізація впливу Росії, активізація зусиль проросійських кіл для залучення України до євразійських структур та намагання послабити українську державу (оскільки її посилення перешкоджатиме проросійським інтеграційним процесам на пострадянському просторі), що суперечить нашим національним інтересам [13]. Уся передвиборча кампанія будувалась на протистоянні проросійських і прозахідних сил, але перемога останніх дозволила посилити сподівання на глибшу співпрацю з ЄС у найближчій перспективі. Як наслідок – перемога В. Ющенка в 2004 році, в 2007 році, зміна геополітичного спрямування політичної еліти України, в тому числі частини так званої «донецької».

У зв'язку з цим змінюється контекст взаємостосунків Україна – ЄС. Це підкріплюється різними як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками.

По-перше, зближенню з ЄС сприяють геополітичні процеси. Членами Євросоюзу стають не просто пострадянські держави, але й деякі колишні республіки СРСР. Більше того, в 2007 році відбулося чергове розширення ЄС за рахунок східно- та південноєвропейських країн. Протяжність кордону України з ЄС невинно зростає. При 4558 кілометрах усєї протяжності сухопутного кордону після очікуваного прийняття до ЄС Румунії лінія спільного з Євросоюзом кордону становить 1062 кілометри, або 23% [21, с.3-5]. Тому й визріває ідея вільної економічної зони з ЄС.

Динамічно розвивається й торговельно-економічне співробітництво між Україною та Європейським Союзом. Стабільно зростає двосторонній зовнішньоторговельний оборот та прямі іноземні інвестиції з країн ЄС в українську економіку. Сьогодні ЄС є найбільшим зовнішньоторговельним партнером України у світі.

По-друге, результати президентських виборів в Україні й парламентські вибори підняли досить високу хвилю сподівань на вступ України до ЄС. Зміна позицій викликана: чіткою асоціацією на Заході зміни нової системи влади зі зміною політичного режиму; зміною ставлення гілок влади України до євроінтеграції на державно-інституційному рівні України: поступово зростає рівень державних інститутів, які займаються євроінтеграцією. У парламенті утворено окремий Комітет з питань євроінтеграції. У Кабінеті Міністрів до цього часу євроінтеграцією займалось Міністерство економіки, сьогодні – це сфера діяльності на рівні віце-прем'єр-міністра; відбуваються суттєві зміни у ставленні Заходу до України. Якщо раніше заяви про вступ України до ЄС негативно сприймалися у керівних інституціях Євросоюзу, то сьогодні про безперспективність членства не говорить ніхто, і все більше чиновників ЄС висловлюються за таку перспективу України, покладаючи надії на Вільнюський саміт.

Однак слід чітко розрізняти два поняття: проведення символічної політики (вербального вираження очікуваної діяльності) та виконання умов вступу до Євросоюзу. Так, Україну почали позитивно сприймати в демократичному світі, але не треба забувати, що сьогодні лише реалізуються передумови нової моделі держави та суспільства, й при цьому багато що залежить від волі як еліти, так і всього українського народу. Україна має відповідати копенгагенським критеріям, які передбачають стабільність установ, що гарантують демократію, верховенство права, забезпечення прав людини, повагу та захист прав меншин, ринкову економіку. Окрім цього, вона має взяти на себе зобов'язання, які випливають із членства ЄС. Так, Україна стала учасницею значної кількості важливих міжнародних договорів, однак це не має визначального впливу на її внутрішню політику. Адже більшість реформ переважно мали символічний характер. Крім того, почергова влада проєвропейських і проросійських сил гальмує європейську інтеграцію України.

Україна потребує реалізації на практиці чіткої стратегії щодо ЄС, яка базувалася б на розумінні природи, динаміки та необхідних умов європейської інтеграції. Як зазначається в сумісному заключному звіті Фонду імені Стефана Баторія та Міжнародного фонду «Відродження», щоб надати змісту своїм проєвропейським сподіванням, українська політична еліта повинна зосередитися не лише на питаннях безпеки. У стосунках з ЄС надмірна увага до геополітики виявляється інколи недоречною, спотворюючи українські пріоритети щодо ЄС. З часів незалежності українські еліти підкреслюють «геополітичну важливість» України для Заходу та самовпевнено вірять, що Україна «надто важлива, щоб зазнати невдачі». В Україні погано розуміють той факт, що ЄС є спільнотою, об'єднаною більше економічними і моральними спільними цінностями, зобов'язаннями та солідарністю, а також що членство в ЄС дає не лише права й повноваження, а й вимагає сповідування його цінностей та відданості, яка викликає довіру. Українська політична еліта мусить належно усвідомити та прийняти той факт, що для ЄС демократичний розвиток та економічна діяльність України важливіші, ніж її геополітичне значення, хоча і його не можна ігнорувати.

Отже, наголошується у звіті, європейська інтеграція України залежить від прогресивної внутрішньої європеїзації. Тому, щоб наміри України викликали довіру, європейська інтеграція мусить стати її пріоритетом у внутрішній політиці. Реформи, які здійснюються поки що вкрай нерішуче й непослідовно, потребують потужного імпульсу. Задекларовану прихильність українських політиків до ідеалів ЄС – демократії, верховенства права та поваги до прав людини – треба підкріпити ділом. Крім того, половинчате втілення економічних реформ, Постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2013 року про призначення вступу України до Європейського Союзу викликає й далі сумніви щодо відданості Києва засадам дієвої ринкової економіки, а також нормам соціальної солідарності, демократії та свободи.

Таким чином, якщо Україна прагне європейської інтеграції, то вона не повинна обмежуватися зовнішньополітичними деклараціями. Щоб європейські наміри України заслужили серйознішої уваги й довіри, їх слід підтримати щонайдетальнішою програмою внутрішніх реформ. Важливо наголосити, що ці реформи – не якась суто дипломатична поступка в бік ЄС, а необхідна передумова

трансформації України в модерну європейську державу. Проте об'єктивно треба визнати, що й сама Україна активно робить певні кроки в напрямі Європейської інтеграції. З метою реалізації положень Стратегії інтеграції України до ЄС органами виконавчої влади було розроблено та Указом Президента України від 14 вересня 2000 року схвалено Програму інтеграції України до Європейського Союзу [13, с.3-8], прийнято низку документів з євроінтеграції Верховною Радою.

Розгортаючи визначення контексту європейських геополітичних реалій України, слід зазначити, що в площину найважливіших завдань необхідно покласти набуття державою якостей вигідного, надійного в економічному і політичному вимірах партнера на європейському просторі. На думку експертів, характер та рівень співробітництва з ЄС, перспектива української євроінтеграції залежатиме від внутрішніх трансформацій в Україні, від створення умов для стабільного демократичного розвитку, підйому вітчизняної економіки [2; с. 77; 174].

Україна змушена докладати зусиль до усунення негативних наслідків розширення ЄС, оскільки нові члени союзу «практично переходять на правила спілкування, визначені статусом ЄС», що ускладнить вихід українських товарів на ринки сусідніх країн – членів Євросоюзу. Найближчим часом у нашої держави, ймовірно, виникнуть проблеми у торговельних стосунках зі своїми західними сусідами, які вступили до Євросоюзу. До того ж вираш від вступу України до СОТ може бути нівельований низкою окремих положень, якими обмежуватиметься доступ деяких стратегічно важливих наших товарів на ринки США та ЄС [13, с.12]. Але вступ до СОТ став важливим кроком і європейської інтеграції.

Крім того, на жаль, Україна ще надто вразлива в економічному, науково-інноваційному, інформаційно-ідеологічному та гуманітарному відношеннях. Вона набуває статусу «споживача». Як зазначає Я. Матічик, сьогодні європейське співтовариство віддає перевагу не геокультурному стаціонару, тобто історичній і мистецькій спадщині як вкладу в глобальний розвиток цивілізації, а динаміці вдосконалення й системному чи модельному оновленню організації суспільних ресурсів [15, с.75]. Крім того, орієнталістська роздвоєність України вказує, що неможливо здійснювати, з одного боку, євроатлантичну геостратегію, а з іншого – євразійську. Настав час Україні визначитися більш чітко, більш прагматично.

Перспективи вступу України до Європейського Союзу пов'язані також з розв'язанням проблеми національної безпеки. Говорячи про національну безпеку і євроінтеграцію, навряд чи можна обійти інше питання – інтеграцію євроатлантичну. Так, сьогодні Україна успішно асоціюється з процесом здійснення спільної європейської політики безпеки та оборони. Наша країна бере участь у миротворчих місіях ЄС у низці європейських країн. Зміцненню правової основи співпраці в галузі безпеки слугуватиме укладення Угоди про участь України в операціях Європейського Союзу з урегулювання кризових ситуацій, а також про безпеку процедури обміну інформацією, що очікується найближчим часом. ЄС уже сьогодні визнає позитивну роль України у підтриманні безпеки і стабільності на континенті та її високий промислово-технологічний потенціал у військовій сфері. Це підтверджується практикою запрошення України до військових навчань за участю підрозділів ЄС [4].

Однак членство в ЄС не є запорукою національної безпеки. Оскільки ідея створення спільних військових сил ЄС поки що обговорюється, і саме ЄС забезпечує свою безпеку за допомогою НАТО. В. Гречанінов зазначає, що політика у сфері безпеки та оборони Євросоюзу полягає в координації зусиль країн-членів з протидії викликам та загрозам, а не в утворенні наднаціональних структур чи військового блоку [5, с.48]. Водночас не слід забувати, що домінуюча частина країн Євросоюзу є членами НАТО. НАТО на сьогодні є найвпливовішим та наймогутнішим механізмом застосування політичної і збройної сили й за багатьма ознаками перетворюється на глобальну структуру. У таких умовах інші альтернативи посилення національної безпеки є примарними. Тривалий час входження України до структур Північноатлантичного альянсу розглядалось як суттєва передумова вступу до ЄС. Однак, як свідчить досвід Туреччини, входження до НАТО не є визначальним для євроінтеграційного руху. Нині вступ до НАТО багато в чому залежить від ставлення до країни-кандидата самого Євросоюзу. Зрозуміло, що сьогодні-завтра Україна ще не зможе стати членом Альянсу. Тому найприйнятнішою формою співробітництва з НАТО найближчим часом є продовження плану дій заради членства [10]. Навколо цього плану дій і відбуваються політична та ідеологічна боротьба в Україні у 2013 році.

Таким чином, можна зробити висновок про приналежність українського народу до великої сім'ї європейських народів. Попри всі перепони й намагання штучно залучити Україну до альтернативних концепцій суспільно-політичного розвитку, вона зберігає ті засадничі цінності та якості, які притаманні саме європейській цивілізації. Сподівання щодо активного включення України у процеси загальноєвропейського розвитку і її повноцінну інтеграцію до євроатлантичних структур базуються на об'єктивних передумовах.

Знайти своє місце у світі – центральне завдання будь-якої новосформованої держави. Для цього структурам влади треба усвідомити, чим є нова держава, куди вона рухається, якими інтелектуальними, економічними та політичними ресурсами володіє, хто її партнери і противники. Ідея політичного самовизначення нової мікроцивілізації має бути підкріплена економічним і духовним самовизначенням нації, встановленням нового типу цивілізаційних зв'язків із сусідами і зі світом.

Аналіз діяльності української політичної еліти дозволяє говорити про її значну зовнішньополітичну нерозбірливість і метушню. Чимало витрачається зусиль на облаштування сумнівних, з точки зору геостратегії, відносин. Час від часу відбувається переорієнтація з одного напрямку на інший, що нібито демонструє активність, а насправді, виливається в еволюційні втрати. Схильність до гри навколо власної геостратегії, коли євроатлантизм компенсують євразійством, нібито досягаючи таким чином паритету геополітичних впливів, не працює на користь України [9, с.78-79].

Суспільство постійно перебуває у стані нестійкої динамічної рівноваги, який зумовлюється існуванням у ньому багатьох ліній напруги і внутрішніх конфліктів. Завданням політиків є врахування всіх цих розбіжностей, що існують у суспільній уяві та реальному житті, аби не допустити руйнування соціуму.

Список використаних джерел

1. Афонін Е.А. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-філософський аналіз) / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 352 с.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця / Збігнев Бжезінський. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
3. Горський В. С. Історія української філософії: підруч. / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
4. Гречанінов В. О. Шляхом Євроатлантичної інтеграції / В. О. Гречанінов // Політика і час. – 2003. – №2. – С. 26-34.
5. Гречанінов В. О. Еволюція стратегічної стабільності / В. О. Гречанінов // Політика і час. – 2002. – №9. – С. 46-52.
6. Грабовський С. Від колонії до незалежної держави: початок шляху / С. Грабовський, Л. Шкляр // Розбудова держави. – 1996. – №2. – С. 9-14.
7. Грушевський М. С. Історія України / Упорядник А. Ф. Трубайчук. – К.: Варта, 1993. – 256 с.
8. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 577 с.
9. Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція? / О. Деменко // Людина і політика. – 2004. – №1. – С. 73-82.
10. Дергачов О. Нова стратегія України щодо НАТО / О. Дергачов // Економічний часопис. – 2005. – №7-8. – С. 22-23.
11. Касьянов Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 4-15.
12. Кафарський В. Україна – ЄС: нові перспективи націєтворення / В. Кафарський // Політичний менеджмент. – 2005. – №3. – С. 3-15.
13. Кириченко В. П. Захід чи Схід: пошук балансу / В. П. Кириченко // Політика і час. – 2000. – №10. – С. 8-11.
14. Мадіссон В. В. Сучасна українська геополітика / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.
15. Матійчик Я. П. Між Європою й Азією. Пріоритети зовнішньої політики України у контексті геополітичного розвитку / Я. П. Матійчик // Політика і час. – 2002. – №9. – С. 73-83.
16. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
17. Пашков М. Украина и расширение ЕС: проблемы, последствия, перспективы / М. Пашков, В. Чалий // Зеркало недели. – 2001. – №45 (369). – 17 ноября. – С. 5.
18. Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / С. Б. Переслегин. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2005. – 619 с.
19. Пирожков С. Україна в геополітичному вимірі: деякі пріоритети / С. Пирожков // Україна в сучасному геополітичному просторі. – Приложение №5 (10) к журналу «Персонал». – 2000. – №2 (56). – С. 30-33.
20. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука]. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
21. Філіпенко А. Розширення ЄС і Україна: новий формат співпраці / А. Філіпенко // Економічний часопис. – 2004. – №7-8. – С. 3-5.

П. А. Кравченко, А. И. Мельник

**ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ
КАК ОСНОВА ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ
В ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРОСТРАНСТВО**

Активное включение Украины в процессы общеевропейского развития и её полноценная интеграция с европейскими структурами базируется на объективных предусловиях и собственном культурно-историческом опыте. Необходимым условием трансформации Украины в модерное европейское государство является проведение ряда экономических, политических и правовых реформ.

Ключевые слова: *геополитика, демократия, Европейский Союз, общеевропейское пространство, интеграция, культурно-исторический опыт, трансформация.*

Р. А. Kravchenko, A. I. Melnyk

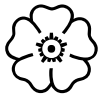
**NATIONAL CULTURAL AND HISTORICAL EXPERIENCE AS A BASIC
GROUND FOR UKRAINE INTEGRATION TO EUROPEAN UNION**

The active participation of Ukraine in the process of European development and its complete integration to European state is based on objectives preconditions and its own cultural and historical experience. The significant precondition of transformation of Ukraine to modern European state is in carrying out several economic, political and juridical reforms.

Keywords: *geopolitics, democracy, European Union, the whole European Community, integration, cultural and historical experience, transformation.*

Надійшла до редакції 30 жовтня 2013 року

* * *

До 200-ліття з дня народження Т. Г. Шевченка

УДК 821.161.2. – 1Шев:930.1

П. Г. Радько

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В КОНТЕКСТІ ЙОГО ІСТОРІОСОФСЬКОЇ МУДРОСТІ

У статті висвітлюються національно-політичні погляди Великого Кобзаря в контексті його історіософії. Звертається увага на його бачення історії України крізь призму княжої, й особливо козацької, доби. Оцінюється ставлення українського Пророка до Гетьманщини та її провідників, як тих, хто вірно служив Україні, так і тих, хто її зраджував. Водночас популяризуються думки поета про майбутнє української нації, її оптимальний державний устрій.

Ключові слова: національно-політичні погляди, історіософія, історична мудрість, Гетьманщина, українська політична еліта, національна свідомість.

Дослідження проблеми історіософії Тараса Шевченка перебуває поки що на початковій стадії, й саме тому про неї говорити не тільки можна, а конче необхідно, і не просто говорити – на часі її всебічне висвітлення та поглиблене вивчення в руслі сучасних державотворчих процесів, що відбуваються в Україні. Коли ми часто й загалом небезпідставно, але без застережень посилаємося на П. Куліша, який назвав Шевченка «нашим... першим істориком», мусимо чітко задати собі питання як щодо конкретних обставин, до котрих дано цю характеристику, так і щодо її, радше, публіцистичної, умовно-метафоричної, а не термінологічної природи та суті. Кулішева формула стосувалася певної специфічної стадії розвитку національної свідомості й мала виразно полемічну спрямованість. Її слухність і сенс полягали у протиставленні Шевченкової художньо-історичної творчості попереднім та сучасним поетові «малоросійським» історіографічним працям і романтичній (переважно – російській, а чи російськомовній) белетристиці з історичної тематики. Ті «завісою мальованою» закривали нашу «старосвіщину, аж поки Шевченко не розідрав, не розпанахав ті завіси», відкривши і землякам, і всьому світові справжню, не «мальовану» національну історію; тим самим Шевченко знаменував якісно нове («перший»!) явище – виникнення й становлення власне українського, заплідненого національною ідеєю історичного мислення [1, с. 16].

Метою нашої розвідки є дослідження національно-політичних поглядів Тараса Шевченка в руслі його філософії історії, популяризація думок поета про минуле та майбутнє української нації.

Історіографія проблеми. Національно-політичним поглядам Тараса Шевченка, тією чи іншою мірою, присвятили свої дослідження Ю. Барабаш, С. Брижицька, Г. Грабович, І. Дзюба, С. Єфремов, М. Жулинський, П. Зайцев, Є. Маланюк, М. Назаренко, П. Ротач, С. Сверстюк, В. Смілянська, А. Смолка, Д. Тетерина,

П. Усенко, С. Цвілюк та інші. Дотичними до цієї проблеми стали публікації, презентовані П. Іванишином, Л. Климчуком, Ю. Охромовичем, О. Пріцаком, А. Стебельською, П. Чорноволом й іншими. Науковцями досліджена історіософія Тараса Шевченка, його пророчий заповіт, політичний світогляд, концепція української держави, соціально-політичний вимір його епічних творів.

Найголовніша ознака геніальної Шевченкової творчості полягає в тому, що він, як ніхто інший, увібрав у себе допитливий розум дослідника історії свого народу, його національну історичну спадщину віків. У творчому доробкові поета передусім виділяється значна група довершених епічних творів, котрі з надзвичайною силою високого поетичного слова показують героїчну й глибоко драматичну минувшину України. Шевченкові поеми історичної, історико-революційної та соціально-політичної проблематики – це вершинне досягнення творчості поета. Історична епопея «Гайдамаки», «Кавказ», «Сретик» та інші його поеми високими епічними зразками збагатили не тільки українську, але і світову літературу, а висловлені в них історичні погляди й історична свідомість поета значно вплинули на розвиток української історіографії та сприяли зростанню національно-визвольної боротьби всіх слов'янських народів. З погляду сьогодення можемо сказати, що Шевченків міф України виявив в історичному бутті нації своє конструктивне, державотворче спрямування, бо став одним з фундаментальних чинників, який привів до утвердження самостійної Української держави.

Звідки Шевченко постійно черпав свої знання з історії України, відомості про славні часи Запорожжя й козаччини, про Гетьманщину та гетьманів? Якою лектурою користувався він, поповнюючи свій історичний багаж з глибокої античної давнини і минулих цивілізацій? «Історія Русів», або, як її назвав Шевченко, «Літопис Кониського» залишився назавжди головним джерелом його історичних відомостей про минуле України; крім того, цей твір формував його історіософічні погляди. Але «Історія Русів» не була літописом, як і не була твором архієпископа Георгія Кониського (1717–1795). Це був добре замаскований (писаний у двох площинах: зовнішньо лояльний до імперії, а внутрішньо – самостійницький) колективний твір членів українського таємного товариства, створений між 1815 та 1825 роками. Його автори – нащадки козацької старшини, що діяли як у Петербурзі, так і на території колишньої Гетьманщини, розглядали минуле батьківщини як незалежної нації. В дусі ідей західноєвропейського просвітництва автори «Історії Русів» робили акцент на документи (правдиві й підроблені). Вони розглядали минуле своєї батьківщини (Русів) як незалежну західноєвропейського типу націю, котра, будучи суверенною державою, забезпечувала свій нейтралітет політичними договірними союзами із сусідами та міжнародними договорами [5, с. 12].

Переконливим свідченням того, наскільки глибоко Шевченко переймався історією України, можна судити і з того факту, що навіть у посмертному описі його скромної особистої бібліотеки, зібраної за останні роки його життя після повернення із заслання, понад третину назв книг займають історичні та історіографічні джерела українською, російською й польською мовами – тими мовами, якими поет володів досконало. Серед них – матеріали літописів Самійла Величка, Самовидця, Григорія Граб'янки, «Богдан Хмельницький» М. Костомарова, «Чорна рада» П. Куліша, «Сказание о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдашном» М. Максимовича, «Краткая история о бунтах

Хмельницького», «Очерки истории Малороссии...», «Южнорусские летописи», історичні дослідження Олександра Рігельмана та низка інших творів і документів з історії й документів з історії та етнографії України, запорозького козацтва тощо. Поет признавався, що ці літературні джерела наснажували його, жили важливими фактами для творчості.

Тому не дивно, що Шевченкова творча спадщина передусім пов'язана з історією України – як давніх часів, так і славної доби козаччини, багатовікової боротьби українців проти іноземних поневолювачів. Цю багатовекторну тематику охоплюють поеми «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Іржавець», «Москалева криниця», драма «Микита Гайдай», вірш «Заступила чорна хмара...» й чимало інших поезій. Головні герої цих творів – легендарний ватажок запорозьких козаків, молдавський господар Іван Підкова, гетьман Петро Дорошенко і «славний Полуботок», котрий зволів прийняти мученицьку смерть у петровських казематах за Україну, керівники козацько-селянських повстань Тарас Трясило, Северин Наливайко, Яків Остриця, гайдамацькі ватажки Максим Залізняк та Іван Гонга.

Шевченко ідеалізує тільки тих діячів української історії, які обороняли самостійність України проти Москви. Добрим словом він згадує тільки Дорошенка, Полуботка, Гордієнка. «А ти, старий Дорошенку, запорозький брате, нездужаєш чи боїшся на ворога стати?» – питає гетьмана в поезії «Заступила чорна хмара». Полуботка змальовує він, як мученика за волю України, закатованого Петром I у тюрмі. Найбільш трагічними фактами в історії України вважав Шевченко три події, які зображає в своїй містерії «Великий льох», а саме Переяславську угоду, на основі якої Україна ввійшла до складу Московської держави, Полтавську битву та зруйнування Запорозької Січі, бо ці події найбільше спричинилися до знищення самостійності України. В містерії виступають три душі – дівчата, які караються і спокутують свої гріхи проти рідного народу: перша за те, що перейшла з повними відрами шлях Хмельницькому, коли він їхав до Переяслава Москві присягати; друга, що напоїла Петрові I коня після Полтавського бою, а третя за те, що всміхалася до галери цариці Катерини, коли вона їхала по Дніпру після зруйнування Січі. В цій містерії проводить поет думку, що головною причиною недолі українського народу було те, що діти України самі де в чому причетні до знищення волі України, допомагаючи свідомо або несвідомо своїм ворогам [4, с. 24].

Шевченківський образ Козацької держави перегукується з оцінками її значення вчених-істориків. «Та хоча зовнішні форми гетьманської автономії були скасовані, – писав Д. Дорошенко, – але збереглося щось таке, що залишило глибокий слід в українському житті, що пережило й Гетьманщину, й Козаччину і стало запорукою нового відродження українського народу. Це була державно-національна традиція, яка по занепаду старої княжої Русі-України ожила була в українській Козацькій державі. Як-не-як протягом більше ста років український народ хоч на одній частині своєї землі мав змогу жити до певної міри самостійним життям, міг будувати своє життя і культуру за своєю уподобою. Протягом цього часу, особливо в початках, раз-у-раз ставилася у весь ріст ідея незалежної та соборної Української держави, і цілі покоління боролися й умирали за неї» [8, с. 139].

У поета було своєрідне бачення ролі тих історичних постатей України, хто представляв спольщену й зросійщену частину українського суспільства, хто

прилаштовувався на службу до гнобителів його народу. У візії-притчі «Бували війни й військові свари...» наводяться імена представників давніх українських старшинських родів:

*Бували війни й військові свари:
Галагани, і Киселі, і Кочубей-Нагаї;
Було добра того чимало...*

Вони згадуються як уособлення зрадництва, внутрішніх незгод, що призводили до нещастя – «войн». Адам Кисіль прагнув правдами й неправдами утримати Україну в польській залежності. Полковник Гнат Галаган та генеральний писар Василь Кочубей зрадили українську справу, перекинувшись на бік Петра I у найвідповідальніший момент мазепинської спроби позбутися російської зверхності над Україною, вирватися з-під імперського деспотизму [7, с. 22-23].

Українське дворянство й інтелігенція або зовсім забули про свій народ, перекинулися в перевертні, стали недолюдками, що допомагають москалеві господарювати, катувати матір-Україну й знімати з неї латану свитину, або хоч і не забули свого зв'язку з Україною, але нічого для неї не роблять та покійно віддаються долі. «Земляків», що покинули свій народ, Шевченко ненавидить гірше від Москви, і не має до них ніякої пощади. Шевченкові найбільш боляче, що серед українського народу завмерла національна свідомість, дух українського патріотизму; що «сини України на чужині, на чужій роботі» і зовсім не знають, «за що боролися з ляхами й ордою», чому «Вкраїна заснула, бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогнойла і в дупло холодне гадюк напустила», а сини України потонули в багні московського бюрократизму, по-московськи чешуть та обдирають і батька, і брата [4, с. 25].

У своїм посланні «До земляків» Шевченко яскравими барвами малює українське відступництво від свого народу тих, що пруться у чужі землі й там забувають про свій край та народ. За тими земляками поет посилає проклін, «щоб вони більше не верталися на Вкраїну, щоб там і зігнили, де виростили», бо «тоді сонце не буде гріти смердючого гною на вольній землі». Дальше дорікає Шевченко своїм землякам, що вони розпинають Україну гірше від ляха, що не знають навіть, хто вони, чії діти, ким, за що закуті, що знають усі слов'янські мови, крім своєї. Він висміює той патріотичний романтизм своїх земляків, що хваляться своїми гетьманами, прославляють козацтво за те, що заступило віру від ляха і татарина, а тепер ходять у ярмі, ще краще, як діди ходили й добровільно підкладають голову під московську кормигу, забуваючи, що головний ворог України тепер не лях і татарин. У «Холодному Яру» виступає він проти монархізму та російського патріотизму своїх земляків. Він остерігає їх, щоб «не називали преподобним лютого Нерона, щоб не хвалилися царевою святою війною і не несли, немов вівці, і душу, і шкурку «за отечество» [4, с. 26].

На довершення оцінки власної еліти наведемо слова Т. Шевченка з його розмови з польським знайомим Юліаном Беліною-Кенджицьким: «Ви знаєте, що втратили (про польське дворянство)..., а те, що втратили, хочете відібрати і тому не жалієте ні життя, ні маєтку. А нашим панкам аби повне корито, їм усюди добре. Сидять собі, як свині в сажі, і чужою працею черева розпихають» [8, с. 139].

Візія майбутнього, яка постала перед очима віщими Тараса Шевченка, не була відірвана від пережитого ним прегіркого, претяжкого сучасного, ані пломенючого

орифламою слави минулого. Але минуле України, хоч яке воно дорогоцінне для душі Шевченка, не було в його очах покрите німбом святості: він дивиться на нього очима справедливого судді, аналізуючи кожну подію, кожну постать, «мірилом праведним» свого поняття нації та її добра. У своїй справедливій критиці Шевченко не щадив найбільш заслужених перед історією постатей, які, можливо, навіть в об'єктивній науці мають певний престиж маєстату, майже «недоторканості». Провідник народу – чи то цар, чи то князь, чи то гетьман – несе відповідальність за долю своєї нації, отже, його політичні прагнення мусять бути такі, щоб уможливили тій нації щасливе існування. Тому найгостріша критика Шевченка вдаряє постать, яку він дуже любить, до якої він має особливо великий жаль. Це постать великого гетьмана України, визволителя з-під ляхського ярма, того, що на Заході мав титул «Рекс Козакорум», – Богдана Хмельницького [6, с. 14].

Великий Кобзар недвозначно ставився з осудом політики гетьмана Богдана Хмельницького щодо Переяславського акта і приєднання України до Московського царства, що, зрештою, призвело до національної й соціальної неволі українського народу та позбавлення Україною власної державності. В поезії «Розрита могила» Україна звертається до Богдана з такими словами: «О, Богдане! Нерозумний сину! Подивись тепер на матір, на свою Вкраїну... Ой Богдане, Богданочку, якби була знала, у колисці придушила, під серцем приспала». В поемі «Суботів» Шевченко звертається до Хмельницького: «Отake то, Богдане, Олексіїв друже, то все оддав москалеві, а їм і байдуже. Ляхи твої розкопують та тебе ж і лають». В одній поезії, писаній перед самою смертю під враженням сумного вигляду Переяслава, Шевченко такими словами згадує пам'ять Хмельницького:

*«Як би то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув,
Та на замчище подививсь, –
Упився б, здорово упивсь!
І... препрославлений козачий
Розумний батьку! ... і в смердячій
Жидівській хаті б похмелись
Або б в калюжі утопись,
В багні свинячій ...» [4, с. 25].*

Цей матірний докір, повен і нестерпного болю, і неприхованої любові до сина, що граничить з прокльоном, є одним із найсильніших Шевченкових інтерпретацій Переяславського договору.

До других гетьманів, що були свідомими «рабами, підніжками, гряззю Москви і варшавським сміттям», що лили кров за Москву і Варшаву і нам, синам, передали «свої кайдани, свою славу», Шевченко відноситься ще з більшою огидою. Скоропадського називає Шевченко «дурним гетьманом», Самойловича «дурним поповичем», а про Кирила Розумовського каже, що «лизав, мов собака, патинки у цариці» [4, с. 25].

У той же час він співчуває гетьману Іванові Мазепі, але докоряє йому тільки за те, що не з'єднався з Палієм, та через це програв Полтавську битву. Поет називає «славним» фастівського полковника Семена Палія, коли йдеться про те, що він самовіддано бився з ляхами, але осуджує його проросійську орієнтацію.

Геніальність Тараса Шевченка як митця виявилася в тому, що він першим побачив і пристрасно на весь світ у своїй поезії провів про завершення формування української етнічної «народності» (просто етносу) в український «народ» (самодостатній етнос), та, додавши «...на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму» [9, с. 208], закликав усіх українців (і простих людей, і еліту) до завершення цього вищого ступеня етнічного розвитку власним самоодержавленням, тобто перетворенням своєї етнічної спільноти уже в націю для захисту своїх етнополітичних, економічних та культурних інтересів в прагматично-конкурентному світі існуючих одержавлених етносів, роз'яснюючи, що

*В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля [10, с. 250].*

Творчість Т. Шевченка припала на період бездержавності, що, безумовно, вплинуло на характер витлумачення держави-хати. Але це витлумачення актуалізує політичний модус буття народу. Держава витлумачується онтологічно-герменевтично як «прихисток», річ, будівля, що вможливує вільне проживання індивідуального та надіндивідуального типів національної наявності. Йдеться про можливість національного проживання, що відповідає власній сутності (своїй «правді, й силі, й волі») тільки в межах природного (національного) політичного дому як «нашої», «рідної», «своєї хати». Повноцінна національна екзистенція людини і народу в поетичних дослідях Т. Шевченка – це, крім іншого, ще й політична, державницька екзистенція: національна наявність оберігає свою національну державу, а вона – стає оберігальним притулком для проживання цієї наявності. Таке бачення дає змогу з надійних методологічних позицій вивчати значну державознавчу спадщину Великого Кобзаря. Крім того, воно мимоволі спонукає ще раз, услід за Л. Костенко, замислитися і запитати, наскільки те, що йменується сьогодні гучним та святим для кожного українця іменем «державна Україна», є справді рідною хатою для української нації? [2, с. 48].

У Шевченковому понятті держава в'яжеться з образом своєї хати, в якій родина може жити в повній гармонії, пов'язана кровно і звичаєво. Це метафоричне окреслення держави як хати з'являється у Шевченка лише два рази – хоч «хата» чи «своя хаточка» в нього виступає дуже часто вже в прямому або напівметафоричному розумінні. Проте окреслення України Матір'ю повторюється протягом усього «Кобзаря» велику кількість разів, і це поняття, цей символ України-Матері є в нього постійний. У деяких випадках постать Матері є алегорична, як у «Розритій могилі». Але є випадки, коли згадка про Матір підкреслює кровну, психологічну і моральну єдність суспільства, того нового, ідеального суспільства:

*І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.*

Отже – справедлива держава, на оновленій та очищеній від гріхів себелюбства і знуцання над слабшими землі – це є родина, в якій існує любов і посвята один одного. Такою бачить Шевченко Україну в минулому і такою її хоче бачити в майбутньому.

Шевченко, як мудрий громадсько-політичний діяч Кирило-Мефодіївського братства, усвідомлював, що вже на такому національному ступені свого розвитку український народ аж ніяк не зможе обійтися без своїх провідників, без власної політичної, господарсько-фінансової, військової та духовної еліти. Тому в інвективному «Посланні» до сучасників та нащадків закликав він узяти активнішу участь в націстворенні всю українську еліту, навіть і ту, значною мірою вже зрусифіковану, адже іншої вже майже не було.

Його ж пророча геніальність була в тому, що він далі від усіх інших правдиво побачив історичне майбутнє свого народу і закликав до формування української держави не за російським тоталітарним зразком, як лише державно-адміністративної структури над народом, застерігаючи:

О люди! люди небораки!

Нащо здалися вам царі?

Нащо здалися вам псарі?

Ви ж таки люди, не собаки! [11, с. 299]

– а закликав до формування за західноєвропейським зразком одержавленого народу-нації як конституційного, демократичного українського суспільства. Слава перших американських і європейських президентів (особливо – їхня повага до конституцій та відсутність прагнень, пов'язаних із узурпацією влади) сягнула навіть розчленованої двома імперіями України. Природно, що відгукнулася вона у свій спосіб і у Шевченковій поезії. Особливо його приваблювало зародження нових відносин між людьми у колишній англійській колонії. На той час уже більше від півсторіччя минуло як «батьки» американської демократії законодавчо утвердилися у своїй країні. У поетичних рядках Шевченко висловив своє захоплення одним з них – першим президентом США, головою Конвенту з розроблення конституції Д. Вашингтоном – і разом з тим сподівання кращої долі для свого народу зі своїм, українським, «Вашингтоном, / З новим і праведним законом».

... Коли

Ми діждемося Вашингтона

З новим і праведним законом?

А діждемось-таки колись! [10, с. 230].

Це не означає, що Шевченко йшов за чужими взірцями для своєї держави, за суспільним «праведним законом», позиченим із далека. Він ті зразки мав у справедливій, вільній родині Козацької та Гетьманської України. Шевченко наводить цілі ряди взірцевих отаманів, козацьких батьків. Але в його часи у нього вдома вже не було цього праведного закону. Рівність громадян і свобода думки, яка бодай формально вже дозрівала в Америці, була не тільки новою, але й дуже далекою психіці московського народу, який, за слушною опінією Солженіцина, не може жити без диктатури [6, с. 15].

Доречно зауважити, що свого ставлення до держави як інституту людського суспільства, до ідеї державності, її моральної цінності чи, навпаки, ворожості для людини, нарешті, до держави національної, саме української (на чому, властиво, і фокусуються суперечки), Шевченко в раціоналістичному плані ніде не формулює і якоїсь програми її створення та розбудови не декларує; від цього він справді далекий. Але з того жодною мірою не впливає, ніби так само далека ідея національної державності Шевченкові як поету-історіософу. Навпаки, до

поетичної концепції його історіософії вона входить питомою складовою, і дивно припустити, що могло би бути інакше, що, звертаючись до минувшини України, поет оминув би, наприклад, мотив Гетьманщини. Інша річ, що Шевченкові оцінки та характеристики Гетьманщини неоднозначні, для нього очевидні її неоднорідність, внутрішня суперечливість, тому суперечливе і його ставлення до неї.

З одного боку, він поетизує, навіть ідеалізує Гетьманщину, називає «святою» («Гитарівна»), образ «Гетьманщини старої» асоціюється в нього з волею, відсутністю кріпацтва («Невольник»); з другого – Шевченко не заплющує очі на вади Гетьманщини, її політичну половинчастість і крихкість, на міжособну боротьбу і проклятих провідників, «недоуків», чії пожадливість, владолубство, дрібна чванькуватість підважували Гетьманщину зсередини і, врешті-решт, «занапали Божий рай...» (Сон. – «Гори мої високі...»). Шевченкова ностальгія за козацькою державністю, його «державницька туга» поєднувалися з критичною наставленістю, злістю й душевною гіркотою з приводу прогалених Україною історичних шансів, – із ясним відчуттям неповоротності історії. Він вірить, що на зміну колоніальній імперії «фельдфебеля-царя» прийдуть тепер не гетьмани «в золотім жупані», не січова вольниця чи гайдамацька охлократія (все це – і добре, і зле – минуло без вороття), що Україна діждеться-таки колись свого «Вашингтона з новим і праведним законом», посяде гідне місце у спільноті світових демократій [1, с. 36].

Пророче-прозріливу геніальність Шевченка підтвердив хід сучасного українського націєтворення, що розпочалося саме згідно з його публіцистичним Посланням-Заповітом. Адже після неминучого розвалу Російської імперії під назвою Радянський Союз досить зденационалізована і русифікована територіально українська вища чиновна еліта колишньої імперської колоніальної адміністрації (а інша була вже майже вся винищена російським більшовизмом) і почала було розбудовувати Українську державу. Як політично оптимально й передбачав Т. Г. Шевченко [3, с. 95].

Шевченкові погляди, його історіософські парадагми та історична мудрість внесли перелом в українську національно-політичну думку: вони розбили мару безполітичного патріотизму. Великий Кобзар не залишив нам обдумані політичної програми, але його поезія відіграла в розвитку української політичної думки значно більшу роль, ніж усяка писана програма. Шевченкові поезії були заборонені в Росії більше ніж 40 років, спричинили той факт, що безпосередні послідовники Шевченка не пішли за його національно-політичними ідеями і ще довго блукали старими манівцями. Проте його поезія мала потужний вплив на світогляд закордонних українців, а наприкінці XIX століття вона стає бойовим гаслом усього молодого українства. Далекосяжність його національно-політичних поглядів є запорукою того, що чим більше ми будемо віддалятися від дня його смерті, тим зрозумілішим буде нам Шевченко, як пророк політичного визволення України.

Маючи перед собою історію України шевченківської трансформації з її полярно-протилежними мотивами – славними героїчними сторінками у боротьбі за свою свободу, з безприкладним звитяжним лицарським духом і національною гордістю та сторінками національного сорому, самобичування, виправдання національної зради, філософії різноманітних комплексів національно-суспільної

неповноцінності й меншовартості, ганебного пасування перед різними зайдами-поневолювачами та колонізаторами, ми, нині суцї, глибоше розумїємо джерела цих протилежних тенденцїй, цїєї вікової роздвоєності, розумїємося у тому, чому українська історія однаково славна і героїчна, як трагічна і ганебна.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю. Історіософія Тараса Шевченка / Ю. Барабаш // Слово і час. – 2004. – № 3. – С. 15–37.
2. Іванишин П. Держава у творчості Івана Франка і Тараса Шевченка: Політичний дїм національної екзистенцїї / П. Іванишин // Визвольний шлях. – 2007. – № 2. – С. 35–48.
3. Климчук Л. Пророчий заповіт генія / Л. Климчук // Сучасність. – 2004. – №6. – С. 93–96.
4. Охромович Ю. Політичний світогляд Т. Шевченка / Ю. Охромович // Київська старовина. – 1994. – №2. – С. 20–26.
5. Прїцак О. Пророк / О. Прїцак // Київська старовина. – 1994. – №2. – С. 3–19.
6. Стебельська А. Шевченкова концепція української держави / А. Стебельська // Дивослово. – 2004. – №3. – С. 13–16.
7. Цвілюк С. А. Історична мудрість Великого Кобзаря: Історизм та соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка / С. Цвілюк. – Одеса: Маяк, 2008. – 312 с.
8. Чорновол П. Ідея української державності в творчості Тараса Шевченка / П. Чорновол // Дзвін. – 1997. – №3. – С. 138–141.
9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. У 12 т. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 5: Щоденник. Автобіогр. ст. Археографічні нотатки. «Букварь Южнорусский». – 496 с.
10. Шевченко Т. Г. Твори. –Т. 1: Поезії 1837–1842 рр. / Т. Шевченко; за ред. П. Зайцева. – 2-е доп. вид. – Чикаго: М. Денисюк, 1959. – 352 с.
11. Шевченко Т. Г. Твори. –Т. 2: Поезії 1843–1847 рр. / Т. Шевченко; за ред. П. Зайцева. – 2-е вид. – Чикаго: М. Денисюк, 1961. – 315 с.

П. Г. Радько

НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В КОНТЕКСТЕ ЕГО ИСТОРИСОФСКОЙ МУДРОСТИ

В статье освещаются национально-политические взгляды Великого Кобзаря в контексте его историософии. Обращается внимание на его видение истории Украины через призму княжеского, и особенно казацкого, периода. Оценивается отношение украинского Пророка к Гетманщине и ее проводникам, к тем, кто верно служил Украине, так и тем, кто ее предавал, вместе с тем, популяризируются мысли поэта о будущем украинской нации, ее оптимальном государственном устройстве.

Ключевые слова: *национально-политические взгляды, историософия, историческая мудрость, Гетманщина, украинская политическая элита, национальное сознание.*

TARAS SHEVCHENKO'S NATIONAL AND POLITICAL VIEWS IN THE CONTEXT OF HIS HISTORIOSOPHICAL WISDOM

The article reveals the national and political views of the Great Kobzar in the context of his historiosophy. The attention is paid to his vision of the Ukrainian history through the prism of the Princely and, especially, Cossack epochs. The attitude of the Ukrainian Prophet to the Hetman period and its leaders is marked as to those, who faithfully served Ukraine and those, who betrayed it. In the same way, poet's thoughts about the future of the Ukrainian nation and its efficient state system are also popularized.

Keywords: national and political views, historiosophy, historical wisdom, Hetman period, Ukrainian political elite, national consciousness.

Надійшла до редакції 9 жовтня 2013 року

* * *

УДК 821.161.2(092):326.91(477.53)

О. А. Білоусько

ДО УЧАСТІ ПОЛТАВЦІВ У ВИЗВОЛЕННІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З КРІПАЦТВА

У статті наводяться факти, які дозволяють по новому показати процес визволення Т.Г. Шевченка з кріпацької неволі.

Ключові слова: Тарас Шевченко, біографія, кріпацтво, визволення.

Як відомо, автобіографії Т. Шевченко не залишив. Почавши її писати у 1860 році на прохання редактора журналу «Народное чтение» О. Оболенського, не завершив і передав на редагування П. Кулішеві, який переробив написане, доповнив і надав форму листа. Так з'явилося в «Народном чтении» (1860, кн. 2) «Письмо к редактору», в якому Шевченко «забув», де й коли народився, в якому віці втратив батьків, коли закінчив Академію мистецтв, був відправлений на заслання та звільнений з солдатської каторги. Водночас з біографії поета Куліш вилучив важливі факти, а решті дав упереджені оцінки, інтерпретації й трактування. Сфальсифікована Кулішем Шевченкова біографія ввійшла в науковий обіг [27, т. 1, с. 21; 28, т. 3, с. 77-83; 29; 30, т. 4, с. 120-207; т. 5, с. 191-193]. Прагнучи затвердити фальсифікацію, Куліш переробив і опублікував у журналі «Основа» (1862) нарис М. Чалого під назвою «Нові матеріали для біографії Т. Г. Шевченка», де під виглядом спогадів І. Сошенка закріпив «білі плями» петербурзького періоду життя генія [25; 22, с. 47-59]. Пізніше М. Чалий так і не зміг відійти від заданої П. Кулішем схеми, продовжуючи переказувати відомості, здобуті від колеги по гімназії І. Сошенка [18, с. 31-36; 26]. Першим відмовився від спогадів Сошенка у переказі Чалого О. Кониський, але натомість увів у біографію Шевченка епізоди з гіпотетичної автобіографії поета та його літературної повісті «Художник» [11].

Заручниками свідомих помилок Куліша та свідчень Сошенка, переказаних Чалим, стали практично всі Шевченкові біографи наступних років. Тож мав рацію Шевченків друг Федір Лазаревський, коли в 1887 році виніс нещадний вирок: «Читаючи все, що було до цього часу писано про Шевченка, я завжди хвилювався через рясну неправду в цих писаннях, і завжди моя рука тягнулася до пера і

паперу написати про ту дійсність, серед якої проходило життя Тараса <...> розвіяти навмисну брехню, безпідставні висновки, наклепи і т. ін., і т. ін., що в такій величезній кількості нагромаджено в писаннях про Шевченка. <...> Якщо всі історії пишуться так само, як пишеться історія Шевченка, то в нашій історії правда дуже викривлена» [21, с. 232].

Сказане повною мірою стосується історії визволення Тараса з кріпацтва та ролі учасників цієї акції – полтавців М.В. Гоголя, Є.П. Гребінки, В.І. Григоровича, А.М. Мокрицького. Поза увагою дослідників залишається важлива деталь, а саме: протегування Шевченкові з боку Імператорського Товариства заохочення художників (рос. – ОПХ).

У самому викупі доля Тараса не була унікальною. Відомо чимало випадків, коли обдарованих молодих людей викупали з кріпацтва небайдужі шанувальники мистецтва. У 1820–1830-их роках у Росії була широко відома школа О. Венеціанова, через яку пройшли понад 70 учнів, переважно бідних міщан і кріпаків. Школа функціонувала в тверському маєтку художника Сафонкове та на його петербурзькій квартирі [4; 12]. Дякуючи Венеціанову, одержали свободу Олександр Алексєєв (1828 рік), Федір Славянський (1838 рік, викуплений за 2000 руб.) [19, с. 605, 637-638]. Траплялися й невдачі, як у випадку з Григорієм Сорокою, якого поміщик Мілюков (сусід і добрий приятель Венеціанова) так і залишив на становищі «дворового человека» [19, с. 644]. Деякі поміщики самі віддавали здібних кріпаків у науку до професійних митців чи цехових майстрів, аби в майбутньому мати власних художників. Для кріпаків цей шлях був привабливий надією на якщо не повне, то хоч часткове визволення: зробившись по довгій науці майстром, можна було перейти на оброк, тобто працюючи самостійно, платити панові певну суму із своїх заробітків, а за щасливого збігу обставин і зовсім викупитися на волю.

На цей шлях ступив і 18-річний Тарас Шевченко. Виїхавши з революційної Варшави з обозом двораків свого принципала, він дістався С.-Петербурга в кінці лютого 1831 року, а вже через рік П. Енгельгардт законтрактував його на 8 років «різних живописних справ цеховому майстрові» В. Ширяєву. Чому Тарас потрапив саме до цього майстра, існують різні здогади. Фактом залишається початок його мистецької кар'єри в ширяєвській майстерні. У повісті «Художник» цей початок схарактеризований як «безрадісний і безнадійний», а сам Ширяєв як людина неосвічена, темна, скупа, сувора. Але ця характеристика належить літературному твору, де справжні ситуації помішані з вигаданими. Насправді, Ширяєв, вихованець відомої свого часу в Росії Арзамаської художньої школи Ступіна, був одним із кращих майстрів з розписування інтер'єру, і Тарас набув у нього великої живописної практики. Шевченко сам стверджував, що вчився в Ширяєва не тільки на «малюра», а й на «живописця»; саме як живописець він брав участь у розписах Большого, Олександрівського, Михайлівського, Кам'яноострівського театрів, працював у залах Сенату і Синоду, причому сам робив ескізи розписів за вказівками архітекторів. Здібний хлопець приносив своєму хазяїну великі гроші: тільки за роботи з оформлення царських лож золотом у Большому театрі Ширяєву заплатили 19 тис. руб. Як помічник майстра та «перший рисувальник» ширяєвської артілі Тарас отримував мізерну плату, але на люди не виходив в кирзових чоботах, змащених дьогтем, і засмальцьованому пістровому халаті, як запевняли пізніші біографи поета.

У Ширяєва Шевченко познайомився та потоваришував з полтавцем, кріпаком поміщика О.Д. Оболонського Хтодотом Ткаченком, який потрапив до С.-Петербурга за обставин, схожих на Тарасові. Тим більше враження на Шевченка справило відпущення Хтодота і трьох його братів на волю в грудні 1834 року та зарахування Хтодота й Дениса на початку 1835 року сторонніми учнями Імператорської Академії мистецтв (тоді ж старший брат Григорій одержав звання вільного художника). Маючи перед очима приклад Ткаченків, Тарас став і собі добиватися зміни безправного становища. Природний талант, помножений на професійну практичну науку, дозволяв йому вчитися в Академії. Але до неї кріпаків не приймали, вважаючи, що «холопському или рабському состоянню принадлежат самыя гнусныя пороки, которые получаютя, так сказать, в наследство». Про те, що П. Енгельгардт послідує прикладу О. Оболонського, годі було й мріяти.

Отож, сподіватися Тарас міг лише на підтримку Імператорського Товариства заохочення художників. Це Товариство було засноване з ініціативи князя І.О. Гагаріна в листопаді 1821 року з метою «всеми возможными средствами помогать художникам, оказывающим дарование, и способствовать к распространению всех изящных искусств» [12, с. 182-183]. Членами Товариства були заможні люди: право на вступ обумовлювалося одноразовим внеском в 2 тис. руб. або 200 руб. щорічних відрахувань. Товариство замовляло художникам картини, купувало готові роботи, влаштовувало виставки-продажі мистецьких творів, розігруючи їх у лотереї, видавало праці з історії й теорії мистецтв, навчальні посібники, залучало досвідчених майстрів для керівництва і спостереження за успіхами початківців, малоїмущим надавало грошове утримання, кращих на свій кошт посилало за кордон для продовження навчання. Стипендіати (пенсіонери) Товариства могли відвідувати класи Академії мистецтв, де їх навчали професори (з 1857 р. ОПХ утримувало власну рисувальну школу). Траплялися випадки, коли ОПХ брало участь у викупі з кріпацтва талановитих юнаків [14; 10].

Питання, коли і як Т. Шевченко вийшов на Товариство заохочення художників, залишається відкритим. Навряд чи до цього був причетний Ширяєв. Колись він сам не зумів потрапити в Академію мистецтв, а його знайомства в середовищі художників були замалі для протегування своєму учневі. Та й чи мав він інтерес складати таку протекцію, щоб у перспективі втратити кращого робітника? Не могли скласти таку протекцію і вчорашні кріпаки брати Ткаченки чи знайомий Ширяєва учень Академії мистецтв Іван Зайцев. І зовсім невірогідною виглядає версія, що прилученню до ОПХ Тарас завдячує Сошенкові.

Просте зіставлення дат не залишає сумніву, що шлях до Товариства Тарас знайшов раніше, ніж познайомився з Сошенком. Розтиражована біографіями «доленосна» Шевченкова зустріч з Сошенком у Літньому саду відбулася 3 липня 1836 року, тоді як Тарас став відомим ОПХ принаймні 4 жовтня 1835 року. Цією датою задокументовано рішення Комітету Товариства (голова – граф В.В. Мусін-Пушкін-Брюс, члени – граф П.І. Кутайсов, граф Ф.П. Толстой, А.П. Сапожников, граф М.Ю. Віельгорський, В.І. Григорович): «По рассмотрению рисунков постороннего ученика Шевченко, Комитет нашел оные заслуживающими похвалу и положил иметь его в виду на будущее время...» [24, с. 9]. Відтоді Шевченко підтримував зв'язок з ОПХ протягом семи років, до 16 травня 1842 року. В звітах

ОПХ, починаючи з 28 квітня 1837 року, він іменується пенсіонером ОПХ, якому призначено постійне грошове утримання (30 руб. щомісячно, 360 руб. щорічно). Гроші виплачувалися і тоді, коли Шевченко вже був учнем Академії мистецтв. Додатково він одержував кошти на ліки, на художнє приладдя тощо. Відзначаючи успіхи свого вихованця у навчанні, зокрема нагородження від Академії срібною медаллю 2-ого ступеня, Комітет Товариства письмово запевняв Шевченка, що «дальнейшие его успехи в живописи доставят ему в членах Комитета самых усердных и постоянных одобрителей» [8, с. 42, 44, 46, 53, 54, 55, 56, 62, 66, 70, 77, 78].

Не викликає сумніву, що зв'язку Шевченка з ОПХ мало передувати, а далі його супроводжувати зав'язування знайомств із впливовими культурними діячами. Звертає на себе увагу присутність в Комітеті Товариства заохочення художників пирятинця В.І. Григоровича. Відомо, що він протегував землякам-українцям. Однак хтось мав подати до Товариства рекомендаційного листа, який міг вплинути на зобов'язання ОПХ оплачувати навчання здібного хлопця. Яку силу мала в ті часи рекомендація, найкраще засвідчив професор С.-Петербурзького університету О.В. Нікітенко: «в Росії протекція дає право на все» [3, т. 3, с. 501]. Доказом цього є лист пенсіонера ОПХ Л. Плахова до В. Григоровича з Дюссельдорфа кінця 1830-их років, де він так пояснює причини своїх невдач: «Вначале – незнание языка, второе – не был никому отрекомендован, который бы дал совет, как мне надобно жить...» [19, с. 631]. Найавторитетнішим рекомендавцем у ті часи був член ОПХ О. Венеціанов, який неодноразово звертався до керівництва Товариства з проханнями підтримати матеріально свою школу та сприяти зарахуванню своїх учнів до Академії мистецтв. Комітет Товариства завжди йшов назустріч цим проханням [12, с. 84]. Піклування Венеціанова поширювалися не тільки на його безпосередніх учнів. Його прізвище фігурує серед тих, кому був зобов'язаний свободою Т. Шевченко, разом із прізвищами В. Григоровича, С. Гребінки, В. Жуковського, К. Брюллова.

Однак твердження, що з усіма цими людьми Шевченка звів сторонній учень Академії мистецтв, син бідного міщанина Іван Сошенко, який випадково зустрів Тараса в Літньому саду, не витримує критики. Міф про Сошенка був створений фальсифікатором автобіографії Шевченка П. Кулішем, щоб применшити роль у визволенні генія репрезентантів дворянського класу, змусивши їх діяти виключно з ініціативи представника народних низів. Куліша не бентежило те, що Сошенко обійшов вищезазване коло діячів через два роки після того, як Тарас став відомим цим діячам, отож аж ніяк не міг рекомендувати його ОПХ. Сам Сошенко зізнавався: «Мене дуже зворушила нещасна доля юнака, але допомогти йому в мене не було змоги. І чим я міг зарадити його горю, сам бідний трудівник-маляр, що день у день працював за шматок гіркого хліба, не маючи ні протекції, ні грошей?» [21, с. 65]. Не підтримав Сошенко й іншу легенду, створену П. Кулішем, заявивши, що зустрів Шевченка не в алеях Літнього саду, а за інших обставин: їх познайомив рідний брат дружини Ширяєва художник Олександр Соколов. І сталося це тоді, коли Шевченко вже рік професійно вчився мистецтву художника. Прізвище Сошенка не згадується і в автобіографічній повісті Шевченка «Художник»; цією особистістю пізніші коментатори підмінили народжений вільною фантазією художній образ оповідача, у якому втілені почуття і переживання неординарної натури самого генія. До того ж оповідач зустрічається

в Літньому саду з 14-літнім хлопцем, тоді як Тарасу в час описуваних подій йшов 23-ий рік. Пізніше з'ясувалося, що Шевченко використав тут добре йому відомий епізод знайомства свого друга В. Штернберга з його майбутнім учителем М. Лебедевим [23, т. 2, с. 300].

Найбільше, що міг зробити Сошенко, – це познайомити Шевченка зі своїм товаришем по Академії пирятинцем Аполлоном Мокрицьким. Але Мокрицький у своєму щоденнику не прохопився про це й словом. Навпаки, із записів 1835 року можна зробити висновок, що автор пізнав Тараса раніше, ніж його протеже. Знайомство з Шевченком для Мокрицького – доконаний факт, тоді як про Сошенка він пише як про нового знайомого: «7 *ноября*. Утро целое сидел я дома и рисовал <...> После обеда был в классе, из класса зазвал к себе доброго человека – Сошенко. Малый, кажется добрый, с дарованием и с прекрасными чувствами, еще не тронутыми скоблем света. Я приглашаю его жить с собою, он пришелся мне по душе, и с первого раза, увиде[в] его в Эрмитаже, он понравился мне» [7, с. 50-51]. Але навіть якщо погодитися з версією, що саме від Сошенка Мокрицький довідався про тяжке становище талановитого юнака, з цього не можна зробити висновок про вирішальну роль першого у звільненні його друга з кріпацтва.

Попри свої відмінні моральні якості, простий, добрий Сошенко з його низьким соціальним статусом просто не міг мати таких широких зв'язків у мистецьких колах С.-Петербурга, які мав високоосвічений дворянин Мокрицький. У цьому легко пересвідчитися, перечитавши записи в «Щоденнику» останнього. Вони переконливо свідчать, що Мокрицький перебував у дружніх стосунках з першим учителем О. Венеціановим та його сім'єю; користувався покровительством В. Григоровича і майже щоденно відвідував його вдома; був частим гостем в родині графа Ф. Толстого; провів чотири роки поряд з К. Брюлловим, цілодобово відвідував, спостерігав за роботою, супроводжував під час прогулянок і візитів до друзів, був своєю людиною для «братії трьох великих художників» (Брюллова, Кукольника, Глінки). Водночас Мокрицький був близький до «ніжинців» (осілих у С.-Петербурзі випускників Ніжинської гімназії ім. Безбородька) М. Гоголя, О. Данилевського, Н. Кукольника, М. Прокоповича, Є. Гребінки та його братів, О. Бородіна, П. Редькіна, К. Базілі, С. де Бальмена; знав О. Пушкіна, В. Жуковського, П. Плетньова, О. Кольцова, В. Бенедиктова, П. Єршова, Я. Неверова, М. Глінку, А. Воробйову, О. Петрова; дружив з молодими художниками В. Штернбергом, Л. Плаховим, І. Айвазовським. Незабаром після приїзду до С.-Петербурга, в грудні 1834 року. Мокрицький записує в «Щоденнику»: «2 *декабря* war ich bei Григорович, показывал ему свои работы <...> От него пошел я к Ал[ексею] Гав[риловичу] [Венеціанову], где и провел весь день до вечера. <...> [7, с. 35] 6 *декабря*. Закупивши мебель, отправился я к Гоголю. Обедал у него...» [Дневник. – С. 36]. Відтоді прізвища Григоровича, Венеціанова, Гоголя, Гребінки, Жуковського, Толстого, а з 1836 року Брюллова не сходять зі сторінок щоденника: Григорович згадується на 63, Венеціанов – на 41, Гоголь – на 13, Гребінка – на 12, Жуковський – на 13, Толстой – на 7, Брюллов – на 90 сторінках [7, с. 255-256, 257, 258, 266; 254].

Сошенко ж у записах з'являється епізодично і лише в компанії художників-друзів Мокрицького, включаючи й Шевченка, але аж ніяк не графів і академіків – 1835 р.: «*Ноябрь 17-е*. Поутру был у меня Сошенко. Он пришел по моему

приглашению к чаю. [7, с. 52] <...> 6 [декабря]. <...> ...с помощью Сошенко кончил портретец Родиона Ивановича [Лукомского]. [7, с. 55] 26 декабря. <...> К чаю подоспел Сошенко, порассказал мне кое-что...» [7, с. 61]; 1836 р.: «13 генвар[я]. <...> Вечером, после класса, пришел ко мне Плахов. <...> Каширин и Сошенко. Мы пили чай, говорили о живописи, о художниках...» [7, с. 66]; 1837 р.: «18 [января]. После класса <...> до 11 часов просидел я дома с Сошенко, рисуя...» [7, с. 107]; 14 квітня 1837 р.: «Сегодня среда. Чай пил с парубками Сошенко и Шевченком в трактире...» [7, с. 121]. Прізвище Сошенка фігурує на 9 сторінках «Щоденника» [7, с. 50, 52, 55, 61, 66, 107, 121, 145, 162], Шевченка – на 11 [7, с. 113, 115, 116, 121, 124, 146, 151, 152, 161, 162, 166].

Отож поширити в інтелігентних колах інформацію про талановитого кріпака міг лише Аполлон Мокрицький. Вирішальну роль могло відіграти його знайомство з усесильним, за відгуками сучасників, В. Григоровичем. Незважаючи на довгі роки служби в столиці, він не втрачав зв'язків з батьківщиною. Квартира Григоровича в Академії мистецтв у 1830-их роках була зосередженням художньої інтелігенції С.-Петербурга. Тут збиралися як маститі художники, так і молодь, що подавала надії. За свідченням В. Стасова, «Дом Григоровича был в те времена (в 30-х и 40-х гг.) чем-то вроде очень значительного и очень влиятельного художественного центра в Петербурге. Там собирались часто все наши художественные знаменитости. Там бывали и Пушкин, и Жуковский, и князь Вяземский, и Гоголь (только что входивший в славу), и Крылов, и Струговщиков, и множество всяких литераторов того времени, между прочим, Кукольник, Сенковский, Греч, Булгарин, но вместе с тем бывала там и вся Академия художеств, все профессора, академики, а также и все ученики, казавшиеся наиболее талантливыми и выходящими из ряду». [23, т. 2, с. 301].

Мокрицький знав Григоровича з дитинства (батьки були сусідами). Завдяки протекції земляка, став учнем Академії мистецтв, одержав грошову допомогу від ОПХ (у протоколі засідання Комітету ОПХ від 29 листопада 1835 року значиться: «По ходатайству г. члена-секретаря [В. Григоровича] Комитет положил выдать занимающемуся живописью г. Мокрицкому пособие в сто пятьдесят рублей»), бував у домі Григоровича запросто, майже щоденно, обговорював з господарем прочитані книги, проблеми мистецтва. Звісно, розказував і про Шевченка, але вже як про художника, відомого ОПХ, а значить, і Григоровичу. Тож питання про рекомендацію залишається відкритим.

З цього погляду заслуговує на увагу версія полтавської дослідниці Р. Смирної, що рекомендувати Шевченка міг М. Гоголь. Письменник був особисто знайомий з П. Енгельгардтом, від якого почув про талановитого хлопця та його бажання стати художником. Дякуючи Гоголю, Шевченко потрапив спочатку до Ширяєва, а згодом одержав доступ і до ОПХ. Як засвідчив Г. Данилевський, 1851 року в Москві у розмові з Осипом Бодянським Гоголь сказав: «Я знаю и люблю Шевченко, как земляка и даровитого художника; мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его судьбы» [6, с. 478-479].

Сам Гоголь не пролив світла на цей факт. Дивуватися цьому не слід – потайливість письменника була загальновідома, він ніколи нічого не говорив зайвого. Мало хто знав, що потай від усіх Гоголь допомагав нужденним талановитим людям. Академік Ф. Йордан у своїх «Записках» 1875 року відзначав: «Доброта Гоголя была беспримерной! Гоголь многим делал добро

рекомендаціями...». Про справжній масштаб допомоги знали лише найближчі друзі письменника, від яких той вимагав не розголошувати цю інформацію. «Некогда получивший деньги не должен узнать, от кого он их получил, ни при жизни моей, ни по смерти моей. Это должно остаться тайной навсегда. Желанье мое непреложно». – писав Гоголь у грудні 1844 р. професорові Московського університету С. Шевірьову, вимагаючи передати кошти, виручені за видання своїх творів, «бедным, но достойным студентам». Подібний лист одержав і ректор С.-Петербурзького університету П. Плетньов. Це розпорядження викликало нерозуміння та протест у адресатів, які дорікнули письменнику, що він допомагає чужим людям, а не своїм друзям чи рідним. [3, т. 4, с. 239-243]. Проте Гоголь був непохитний: «Не бедным студентам хочу помочь я, но бедным талантам, не чужим, но родным и кровным! Талантам дается слишком нежная, слишком чуткая и тонкая природа. Много, много их можно оскорбить грубым прикосновением. Но когда дающий скрыл свое имя, значит, он верно не потребует никакой благодарности. Такая помощь приемлется твердо и непоколебимо, и будьте уверены, что незримые и прекрасные моления будут совершаться в тишине о душе благотворителя, вечно и сладко будет получившему даже и при конце дней вспомнить о помощи, присланной неизвестно откуда...» [20, с. 126]. Ці ж думки Гоголь висловив у листі до поета М. Язикова (1844 р.): «Мы все так странно и чудно устроены, что не имеем в себе никакой силы, но как только подвигаемся на помощь другим, сила вдруг в нас является сама собою. Так велико в нашей жизни значение слова другой и любви к другому». [13, с. 213]. Знаючи ці риси Гоголя, можна здогадуватися, що так само він міг діяти й у випадку з Шевченком.

Існують також побічні свідчення причетності Гоголя до благодійних справ ОПХ. Як згадувалося вище, Товариство існувало на кошти приватних внесків своїх членів, а також пожертвувань меценатів. На подяку за грошову допомогу Комітет друкував їхні імена на першій сторінці «Санкт-Петербургских ведомостей». Ті ж, хто постійно перераховував у касу Товариства гроші в особливо великих розмірах, залічувалися до почесних заохочувачів. У збереженому до наших днів одному-єдиному листі Гоголя до Григоровича з Рима від 7 січня 1841 року письменник завуальовано вимагає дотримання таємниці своїх внесків: «Прошу Вас изгладить мое имя, попавшее незаконно в ряды почтенных поощрителей. Будучи твердо уверен, что Общество по благородству мыслей своих не припишет мой отказ чему-нибудь дурному. С совершенным почтением и такой же преданностью остаюсь Вашим покорнейшим слугою» [20, с. 126-127].

На користь версії Р. Смирнової можуть свідчити й інші факти. М. Гоголь, приїхавши в столицю 1829 року, негайно став розшукувати земляків. Незабаром (лист до матері від 3 червня 1830 року) він відзначив: «...одних однокорытников моих из Нежина до двадцяти пяти человек» [3, т. 3, с. 438]. Товариші часто сходилися у кого-небудь із своїх, складаючи тісний гурток [3, т. 3, с. 467-477]. У це дружнє коло входив і сторонній учень Академії мистецтв А. Мокрицький, який став учнем О. Венеціанова у 1832 році [17]. Скоріше за все, він і познайомив молодого письменника з Венеціановим, батьки якого теж були вихідцями з Ніжина. У 1830-их роках у домі Венеціанова збиралося поважне товариство художників і літераторів: Гоголь, Гребінка, Пушкін, Воейков, Красевський, Жуков, Гнедич, Крилов, Козлов та інші. Гоголь близько зійшовся з Венеціановим. Часто

вів з ним розмови на мистецькі теми. Йому одному позував для портрета 1834 року [15; 12, с. 199-206]. Уже тоді Гоголь був палким прихильником ідеї нерозривності поведінки художника і суті його творчості, уже тоді прийшов до висновку, що мистецтво – це не забавка, не розкіш, не прикраса; воно повинне сприяти вихованню людської душі й відповідно перетворенню суспільства. Ці думки він висловив у своїх повістях «Портрет» і «Невський проспект». Тоді Гоголь ще не здогадувався, що він є родоначальником нового напрямку в літературі. Принципи, які ляжуть в основу його літературної творчості, він відстоював на матеріалі образотворчого мистецтва. Гоголь тоді сам займався живописом і мав широкі зв'язки в столичних мистецьких колах: «По знакомству своєму с художниками, и со многими даже знаменитыми, я имею возможность пользоваться средствами и выгодами, для многих недоступными. Не говоря уже об их таланте, я не могу не восхищаться их характером и обращением. Что это за люди! Узнавши их, нельзя отвязаться от них навеки. Какая скромность при величайшем таланте! Об чинах и в помине нет, хотя некоторые из них статские и действительные советники». [3, т. 3, с. 438]. Приклад Венеціанова, який стільки зробив для своїх учнів, міг надихнути Гоголя на участь у долі Шевченка.

Для вибору Тараса немало важило і те, що він розпочав працю художника, вже маючи відповідні знання і відповідний досвід. Про це говорять майстерно виконані акварельні портрети доакадемічного періоду, один з яких – портрет П. Енгельгардта – датований 1833 роком. Про здібності свого кріпака його власник знав ще 1828 року, коли управитель, який набирав слуг для поміщика, написав у журналі проти прізвища 14-літнього Тараса: «Придатний у покоєві живописці». Завдяки заступництву дружини господаря Софії Енгельгардт, хлопець у 1829–1830 роках навчався у живописців Й. Рустема у Вільні та Ф. Лампі-молодшого у Варшаві. Успіхи в оволодінні мистецькою грамотою засвідчує блискуче виконана Шевченком у 1830 році копія естампа, найменована коментаторами «Погруддя жінки». Товариству заохочення художників Тарас у 1835 році представив складну історичну композицію «Смерть Лукреції», за нею послідували: «Олександр Македонський виявляє довір'я своєму лікарю Філіппу», «Смерть Олега, князя древлянського», «Смерть Віргінії», «Смерть Богдана Хмельницького», «Смерть Сократа» [28, т. 7-10; 29, т. 5-6; 30, т. 7]. Ці факти заперечують міфи про те, що Сошенко «одним із перших звернув увагу на художній хист Шевченка», «діяльно зайнявся мистецькою освітою хлопця», «давав йому технічні вказівки», «надавав для копіювання естампи», «загадував зрисовувати різні гіпсові зліпки та маски, а згодом і фігури», «перший рекомендував йому малювати акварельними фарбами». Не підлягає сумніву, що Шевченко володів пензлем ще до зарахування в майстерню Ширяєва, а працюючи в ній, зробився відомим культурному Петербургу. Інакше б Енгельгардт не вимагав за безвісного малярчука небувалу ціну – 2500 руб., а передові люди того часу не заповзялися б викупити талановитого кріпака, незважаючи на цю велику суму.

Заходи у справі визволення Т. Шевченка досить (хоч і по-різному) описано в літературі. Викуп став можливим завдяки небайдужості багатьох людей: українців А. Мокрицького, В. Григоровича, Є. Гребінки, росіян К. Брюллова, В. Жуковського, О. Венеціанова, братів Вієльгорських та інших. Необхідно лише наголосити, що діловий поштовх справі звільнення дав знову ж таки пирятинець

Аполлон Мокрицький, який у вересні 1836 року став першим і найбільш наближеним учнем Брюллова, перейшовши до нього від Венеціанова за цілковитою згодою останнього [16; 13, с. 204, 213, 226]. Розуміючи, що ця справа могла бути зрушена лише енергією «великого Карла», Мокрицький з березня 1837 року настирливо пропонував тому зробити добре діло – визволити талановитого юнака від «темних ненависних ланцюгів рабства». Для підсилення враження Мокрицький 31 березня приніс і показав К. Брюллову в присутності Григоровича Шевченків вірш. Брюллов залишився надзвичайно задоволеним почутими поетичними рядками. Після цієї зустрічі він почав діяти – особисто наніс візит Енгельгардту, прохаючи відпустити талановитого кріпака на волю. Однак умовити Енгельгардта виявилось справою складною: практичний пан заявив, що далекий від того, аби займатись філантропією. Розлютований невдачею Брюллов, який не зник, щоб йому відмовляли в проханнях, заявив, що більше не буде спілкуватися з цією «найбільшою свинею в торжковських пантофлях» [5; 13, с. 199-204]. Справу залагодив О. Венеціанов: після його переговорів з Енгельгардтом той забажав за свою «спадкову власність» 2500 руб. Тоді 2 квітня К. Брюллов заходився малювати портрет В. Жуковського для лотереї, організованої М. Віельгорським за участю фрейліни цариці графині Ю. Баранової. «Русская старина» (листопад 1877 року) переказувала цю історію так: «Наконец, после всего испытанного и испробованного К.П. Брюллов ставит на мольберт холст и говорит В.А. Жуковскому: «Садись, я напишу твой портрет – разыграй его при дворе, собери по билетам 5000 рублей (ассигнациями) и отдай помещику, Шевченко будет свободен» [12, с. 194-196]. «Писалось необыкновенно легко. Наверное, оттого что воодушевляло все – и модель, и высокое предназначение портрета, который должен послужить искуплению свободы человека». Уже ввечері того дня [2 квітня 1838 року] Мокрицький записав у щоденнику: «Сегодня в мастерской нашей прибавилось еще одно прекрасное произведение: портрет В. А. Жуковского – и как он похож! Поразительное сходство с необыкновенной силой рельефа. Сеанс продолжался не более двух часов и голова кажется почти оконченною; в прокладке видно, что он [К. Брюллов] хотел окончить ее a la primo» [13, с. 203].

Розіграна в колі імператорської родини в Анічковому палаці лотерея зібрала 1000 руб. (внесок цариці Олександри Федорівни, якій дістався портрет, становив 400 руб.; діти царя – Марія і Олександр внесли по 300 руб.) [8, с. 48-50; 9, с. 65-66, 116]. Але відпускну Шевченку викупили раніше одержання грошей із палацу [9, с. 118-122]. Більшу частину суми внесли К. Брюллов, В. Жуковський, М. Віельгорський та інші, для чого була розіграна копія портрета Жуковського, виконана Н. Д. Биковим. Загалом у справі звільнення Шевченка з кріпацтва брали участь понад 20 осіб, половина з яких побажали залишитися невідомими.

22 квітня 1838 року поміщик П. Енгельгардт, одержавши гроші, підписав відпускну Т. Шевченкові; її засвідчили В. Жуковський, К. Брюллов і М. Віельгорський. 25 квітня цей документ був уручений Тарасу В. Жуковським у присутності К. Брюллова, М. Віельгорського, А. Мокрицького.

«Щоденник» останнього документально передає хроніку та атмосферу викупу: 1837 р.:

«18 [марта]. Четверг. <...> Часам к 7-ми пошел я к Брюллову. Там были уже Венецианов и брат его Федор, скоро пришел и Краевский и прочел нам

прекрасные стихотворения Пушкина <...> До 12 часов продолжалось чтение. Когда все ушли, я остался один, говорил Брюллову насчет Шевченка, старался подвигнуть его на доброе дело, и, кажется, это будет единственное средство – через Брюллова избавить его от тяжелых, ненавистных цепей рабства. И шутка ли! Человек с талантом страдает в неволе по прихоти грубого господина! <...>

31 [марта]. Среда. <...> Вечером, после чаю, отправился я к Брюллову <...> Он послал меня за Вас[илием] Ива[новичем], и, когда тот пришел, я предложил им рассмотреть дело Шевченко. Показал его стихотворение, которым Брюллов был чрезвычайно доволен, и, увидя из онога мысли и чувства молодого человека, решился извлечь его из податного состояния и для этого велел мне завтра же отправиться к Жуковскому и просить его приехать к нему. Не знаю, чем-то решат они горячо принятое участие. <...>

1 апреля. Поутру, после чаю, пошел к Жуковскому и передал ему приглашение Брюллова. Вместо завтраго я пригласил его сегодня к трем часам. Досталось же мне от Брюллова! <...> От него пошел я в галерею, где пробыл <...> до 3-х часов. После обеда пошел на лекцию теории изящного. Остуда прямо в натурный класс <...> Заходил к Брюллову, но лакей доложил, что барина дома нет <...>

2 апреля. <...> После обеда призвал меня Брюллов. У него был Жуковский, он желал знать подробности насчет Шевченка. Слава богу, дело наше, кажется, примет хороший ход. <...> Брюллов начал сегодня портрет Жуковского и препохоже...»

Сегодня среда. Начал я день так же, как вчера: с утра до обедни – у Брюллова. <...> Чай пил с парубками Сошенком и Шевченком в трактире, вот и все. <...>

29 [апреля]. Утро просидел я за бумагами, заходил раза с два к Василию Ивановичу, был у Брюллова <...> После обеда отправился я к Кандыбе <...> Допоздна просидел я у него. Возвращаясь от него, зашел к Дементьеву, там застал Викт[ора] Андре[евича] Трипольського и Шевченко. <...>

1838 р.:

3 апреля. Светлое Христовое воскресенье. <...>

8 апреля. На третий день [праздника] утром начал я рисовать Венеру. Скоро пришел Шевченко, и мы отправились в Эрмитаж. С большою пользою беседовали мы в этом святилище... <...> Вечером был у Брюллова, рассказывал ему о своей прогулке в Эрмитаж. Он очень одобрял ее... <...> До двух часов продолжалась наша беседа. <...>

22 апреля. Четверг. <...> Каждый день, по заведенному порядку, рисую и пишу <...> вечерами хожу гулять и оканчиваю день у Брюллова. Жаль, что болезнь его так сильно атаковала, ничего не может он делать. <...> Когда же я с ним, то у нас идут преинтересные мечтания. <...> Вот и сегодня опять поутру толковали мы на все лады о том, как устроить это дело – перебраться в Малороссию и открыть там школу. И у нас все это так было слажено, как будто дело решенное. <...>

24 апреля. <...> Обедая у В[асилия] И[вановича], после обеда уснул до девяти ч[асов]. Пришел Шевченко, потом Петровский. Спасибо, заняли меня до двух часов. <...>

25 апреля. <...> Часа в два пошел я к Брюллову, застал его в рабочей [комнате]. <...> Скоро пришел Жуковский с гр[афом] Виельгорским. Пришел Шевченко, и

Василий Андреевич вручил ему бумагу, заключающую в себе его свободу и обеспечение прав гражданства. Приятно было видеть эту сцену». <...>

27 апреля. Вчера поутру начал я копировать портрет Жуковского... <...>

28 апреля. Сегодня поутру писал я у Брюллова, как пришедший Путята известил нас, что наследник в Академии и, может быть, пойдет к Брюллову. Точно, не прошло полчаса, как Его Высочество пожаловал к нам. Мы с Шевченком приняли его... <...> увидел он портрет Жуковского и был им чрезвычайно доволен. <...> [7, с. 113, 115, 116, 123-124, 145, 149-150, 151-152].

20 травня 1838 року відпускну засвідчили в цивільній палаті, а з наступного дня Т. Шевченко почав відвідувати класи Академії мистецтв як учень самого К. Брюллова. 23 червня 1838 року він уже брав участь у місячному екзамені відразу в класі гіпсових фігур, минаючи перші три – оригінальних голів, оригінальних фігур, гіпсових голів, тобто опинився в одному класі з Сошенком [24, с. 16; 8, с. 51; 1, с. 22].

Отже, складна справа визволення з кріпацької неволі Тараса Шевченка, завдяки активному долученню до неї багатьох небайдужих людей з різних станів тогочасного суспільства, була успішно завершена.

Список використаних джерел

1. Анісов В., Серeda Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – К.: Дніпро, 1976. – 392 с.
2. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 440 с.
3. Вересаев В. В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников // Вересаев В. Соч. в 4 тт. / Под ред. Ю. Фохт-Бабушкина. – М.: Правда, 1990.
4. Врангель Н. Время и школа Венецианова // Золотое руно. – 1907. – № 7–9.
5. Говдя П. К. Брюллов и Т. Шевченко // Русско-украинские связи в изобразительном искусстве. – К., 1956.
6. Данилевский Г. Знакомство с Гоголем. Из литературных воспоминаний // Исторический вестник. – 1886. – Т. 26. – С. 478-479.
7. Дневник художника А. Н. Мокрицкого / Сост., авт. вст. ст. и прим. Н. Л. Приймак. – М.: Изобразительное искусство, 1975. – 272 с., ил.
8. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – Люберцы: Люберецкая газета, 1996. – 568 с.; укр. вид.: Жур П. Труды і дні Кобзаря. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / Вст. ст. М. М. Павлюка. – К.: Дніпро, 2003. – 520 с.
9. Жур П. В. Шевченковский Петербург. – Л.: Лениздат, 1964. – 288 с.; укр. вид.: Жур П. Шевченківський Петербург. – К.: Дніпро, 1972. – 194 с.
10. Затенацький Я. П. Петербурзьке товариство заохочення художників і його роль у розвитку українського образотворчого мистецтва XIX–XX ст. // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 9.
11. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. – Т. 1. – Львів, 1898; Т. 2. – Львів, 1901; перевид.: К.: Дніпро, 1991. – С. 702 с.
12. Леонтьева Г. К. Алексей Гаврилович Венецианов. – Л.: Искусство, 1988. – 288 с, ил. – (ЖВИ).
13. Леонтьева Г. К. Карл Брюллов. – 2-е изд., доп. – Л.: Искусство, 1988. – 336 с.
14. Макаренко Н.Е. Школа Императорского общества поощрения художников. – Пг., 1914.

15. Машковцев Н. Гоголь в кругу художников: Очерки. – М.: Искусство, 1955. – 170 с.
16. Мокрицкий А. Н. Воспоминания о К. П. Брюллове // Отечественные записки. – 1855. – Т. 103. – № 12;
17. Мокрицкий А. Воспоминания об А. Г. Венецианове и учениках его // Отечественные записки. – 1857. – Т. 115. – № 11. – С. 81-102.
18. Рассказ И. М. Сошенко // М. Ч[альный]. Иван Максимович Сошенко (биографический очерк). – К., 1887.
19. Русское искусство. Очерки о жизни и творчестве русских художников. Первая половина XIX века / Под ред. А. И. Леонова. – М.: Искусство, 1954. – 744 с.
20. Смирнова Р. М.В. Гоголь: Маловідомі сторінки біографії / Укладач Н.К. Кочерга. – Полтава: ПолтНТУ, 2009. – 174 с.
21. Спогади про Шевченка / Упоряд., вст. ст. та прим. А.І. Костенка. – К.: Держвидав, 1958. – 660 с.
22. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 548 с.
23. Стасов В. В. Статьи и заметки, не вошедшие в собрания сочинений. – Т. 1-2. – М.: Искусство, 1952–1954.
24. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. – К.: Вища школа, 1982. – 432 с.
25. [Чальный М.]. Новые материалы для биографии Т. Г. Шевченко // Основа. – 1862. – № 5. – С. 45-61; № 6. – С. 1-27.
26. Чальный М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии). – К., 1882.
27. Шевченківський словник: У 2 тт. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978.
28. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 10 тт. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939-1964.
29. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 6 тт. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963-1964.
30. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 тт. – К.: Наукова думка, 2001-2013.

А. А. Белоусько

К УЧАСТИЮ ПОЛТАВЧАН В ОСВОБОЖДЕНИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ИЗ КРЕПОСТНИЧЕСТВА

В статье приводятся факты, которые позволяют по-новому показать процесс освобождения Т. Г. Шевченко из крепостной неволи.

Ключевые слова: *Тарас Шевченко, биография, крепостничество, освобождение.*

О. А. Bilousko

TO POTAVIAN PARTICIPATION IN LIBERATION OF TARAS SHEVCHENKO FROM SERFDOM

The article reveals the facts that allow showing the liberation of T.G. Shevchenko from serfdom in a new aspect.

Keywords: *Taras Shevchenko, biography, serfdom, liberation.*

Надійшла до редакції 5 грудня 2013 року

* * *

УДК 7.071.1(092)

І. М. Мужикова, А. Є. Чернощоків

ШЛЯХИ ХУДОЖНЬОЇ ДОЛІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті здійснено аналіз художньої спадщини Т.Г.Шевченка, характеристика основних етапів його професійного становлення. Розкрито художні якості портретного живопису та сюжетної картини, історичне значення пейзажних творів.

Ключові слова: творча спадщина, школа академічного живопису, малярство, красвид.

Творча спадщина Тараса Шевченка налічує понад 240 поетичних та близько 1200 малярських (олійних картин, акварелей, сепій, офортів, олівцевих малюнків) творів [5, 6]. Водночас більшість досліджень його творчості присвячено Шевченкові-поету та громадянинові. Широковідомою є і біографія Кобзаря.

Історію досліджень художньої долі митця, її культурологічного значення можна простежити за публікаціями у часописах другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Праці, присвячені художній творчості Кобзаря, виходять у радянський період. Це роботи О. Новицького «Шевченко як художник» (1930), М. Бурачека «Великий народний художник» (1939), С. Раєвського «Життя і творчість художника Тараса Шевченка» (1939), П. Говді «Т.Г. Шевченко – художник» (1955), В. Касіяна «Мистецтво Тараса Шевченка» (1963), З. Тархан-Берези «Шевченко – поет і художник» (1985).

Ознайомлення з малярськими творами художника і широковідомими, такими, як його автопортрети, «Катерина», і маловідомими акварелями, написаними під час експедицій, можливе завдяки їх публікації в альбомах: «Тарас Шевченко» (1976), упорядником якого Г. Паламарчук представлено 300 репродукцій робіт художника, та «Тарас Шевченко: Живопис; Графіка» (1986), упорядником якого Д. Степовиком представлено 134 твори.

Ця стаття – спроба дати оцінку художніх доробків поета, їх історичного значення, проаналізувати шлях професійного зростання митця, його творчих уподобань, привернути увагу до високого рівня живописної майстерності художника, віртуозності його акварельних малюнків та графічних робіт.

Прагнення юного Шевченка навчатися малярства змушувало його шукати вчителів цієї справи. Коли залишився сиротою, два роки Тарас у дядка Богорського за наймита змушений був і воду носити, і дрова рубати, однак вивчився добре читати, та дядя «посилав його по покійниках з Псалтирем», а за зароблену копійчину купував паперу, робив книжечку, обводив її хрестами й квітами та вписував у неї всякі вірші. Була спроба вчитися у маляра-диякона у Лисянці, згодом у Тарасівці, потім у Хлипнівці. Без особливого інтересу виконував Тарас різні роботи, а улюбленим було малювання [3, с. 180-185].

Початок систематичного професійного навчання Шевченка малярської справи можна віднести до 1832 року, коли П. Енгельгардт віддав його, законтрактувавши

на 4 роки, у майстерню до одного з найкращих художників-альфрейників Петербурга В. Ширяєва. Здібний учень опановував секрети створення орнаментальних композицій, готував трафарети, брав участь у виконанні розписів інтер'єрів петербурзьких палаців (зокрема в оздобленні Великого театру) та знаходив час для власних малюнків. Коли у 1836 році термін контракту з В. Ширяєвим закінчився, Шевченко залишився при майстерні в ролі найманого робітника-підмайстра.

Надмірне навантаження декоративно-монументальними роботами не залишало часу для власної творчості, проте бажання стати справжнім художником спонукало юнака до наполегливої художньої праці. Тарас, використовуючи можливості білих ночей, ходив малювати статуї в Літньому саду. Там відбувається його зустріч із художником І. Сошенком, яка вплинула на подальшу художню долю Шевченка. За сприяння І. Сошенка, В. Григоровича, К. Брюллова Шевченко почав відвідувати вечірні класи Товариства заохочення художників.

Прагнення до навчання та рівень його робіт, які демонструють впевненість і точність руки, здатність до професійного зростання, й підтримка нових друзів сприяли тому, що у 1835 році Шевченко став вільним учнем Товариства заохочення художників та отримав можливість працювати в класах Академії, опановувати основи класичного рисунка.

22 квітня 1838 року підписано документ, згідно з яким поміщик надавав Шевченкові волю. Кошти для цієї справи були отримані від проданого у лотерею портрета В. Жуковського, написаного К. Брюлловим. Звільнення з кріпацтва дало право Шевченкові вступити до Петербурзької академії мистецтв.

Навчання в Академії, яке відбувалося під керівництвом одного із найяскравіших представників академізму Карла Брюллова, допомагає Шевченкові досконало оволодіти технікою малюнка і живопису, досягти віртуозної майстерності у передачі натури. Через рік після вступу до Академії портрети пензля Шевченка експонувалися на художній виставці й дістали схвальні відгуки. За ним закріпилася слава одного із кращих учнів Академії (Шевченко тричі був нагороджений срібними медалями за малюнки з натури та живописні твори) і найталановитішого учня К. Брюллова [4, с.10].

У 1843 році Шевченко закінчив навчання в Академії мистецтв, блискуче опанував класичну школу малюнка та живопису, здобув загальне визнання і як поет, і як художник. Він отримує запрошення до співробітництва від видавців, замовлення на виконання портретів від аристократичної верхівки.

Свідченням високого рівня професійної майстерності Шевченка є одержане ним у 1845 році звання вільного (некласного) художника [4, с. 5], зарахування спочатку на посаду художника Київської Археографічної комісії при університеті, згодом – викладача малювання Київського університету.

Під час заслання його професія дозволила дещо пом'якшити умови перебування у неволі. У 1848 році Шевченко має можливість покинути оренбурзькі казарми у складі військового загону, який супроводжував учасників експедиції з дослідження Аральського моря. У 1851 році у числі солдат, що охороняли транспорт експедиції, котра досліджувала гори Каратау, він виходить

за мури Новопетровської фортеці. Художникові доводилося виконувати роботи на замовлення за завданнями Аральської та Каратауської експедицій. Це близько 400 акварелей, сепій, малюнків [4].

Після повернення із заслання у 1858 році Шевченко працює у жанрі портрета, продовжує зображувати краєвиди, створює офорти за творами різних художників та за своїми власними малюнками. Він опановує офорт-акватинту, нову техніку, яка дозволяє більш м'яко вирішувати одвічні змагання між світлом і тінню у графічному творі. Його майстерність як художника-гравера була високо оцінена. У 1860 році Академія мистецтв присвоїла Шевченкові звання академіка за досягнення у галузі гравюри.

Аналіз художнього доробку Шевченка свідчить, що йому підвладний широкий жанровий діапазон, досконале володіння рисунком, графічними матеріалами, техніками акварелі та олійного живопису.

Створена Шевченком портретна галерея сучасників налічує близько 150 творів: олійних, акварельних, офортних, виконаних олівцем і сепією. Реалістичний за характером камерний портрет дає змогу з особливою силою розкрити індивідуальність героя. Тонкі та гармонійні за живописом акварельні образи Є. Гребінки, М. Луніна, А. Лагоди, О. Коцебу, М. Катеринич (1836-1846). Відзначаються невимушеністю, вдалою композицією, прозорістю й свіжістю барв, намаганням дати психологічну характеристику моделі, створені Шевченком олійні портрети П. та Г. Закревських, Маєвської, І.Лизогуба, К. Кейкуатової (1843-1847). Характерні герої олівецьких малюнків: М.Лазаревський, М.Максимович, А. Олдрідж, М. Щепкін – та офортів: Ф. Бруні, Ф. Толстой, П. Клодт, І. Горностаєв, що виконані після повернення із заслання у 1858-1960 роках.

На особливу увагу заслуговує серія автопортретів Шевченка, яка налічує близько 60 робіт [6, с.89]. Це 4 олійних, решта графічні олівецьві та офортні твори. За характером образу – від експресивно-романтичного (1840, 1843) до сповненого драматизму (1857-1860) – відображеного у автопортретах Шевченка з притаманною їм технічною досконалістю малюнка та глибиною психологічної характеристики можна простежити за змінами внутрішнього світу художника, його світогляду.

Власний образ Шевченко фіксує не лише у станкових творах. Він наявний на берегах малюнків та рукописів, стає учасником або спостерігачем зображуваних подій у композиціях «Циган», «Тріо», «Т.Г. Шевченко серед товаришів», «Т.Шевченко і діти-байгуші» (1851).

Шевченка вважають основоположником побутового жанру в українському мистецтві. Ще під час навчання в Академії він блискуче оволодів мистецтвом класичної школи живопису К. Брюллова, виконуючи роботи на академічну тематику. Це виключно міфологічні та Біблійні сюжети. Народження у творчості Шевченка реалістичних тенденцій приводить його до поступової відмови від академічних умовностей. Він виношує теми, пов'язані із реальною дійсністю, співзвучні його поетичним творам. На початку сорокових років, сповнений творчих поривань та пошуків індивідуального стилю, критично осмислюючи навколишнє життя, Шевченко створює роботи реалістичні за змістом та формою,

в яких виявляється зв'язок академічної школи з народним мистецтвом: «Циганка-Ворожка» (1841), «Катерина» (1842), «Селянська родина» (1843), «На пасіці» (1843). У цих творах автор згідно з класицистичним каноном залишає глядачеві місце для тлумачення побудованих символів.

Художника завжди хвилює гостра соціальна тематика: сепія «Сліпий» (1843), малюнки та сепії, що показують життя і побут казахів «Казахи в юрті», «Казахський хлопчик дрімає біля грубки», «Казахи біля вогню» (1848-1849).

Звертається Шевченко до ілюстрування літературних, біблійних, міфологічних сюжетів: «Марія» (1840), «Король Лір» (1843), «Св. Себастьян», «Робінзон Крузо», «Умираючий гладіатор», «Діоген» (1856). У 1856-1857 роках виконує серію малюнків «Притча про блудного сина» з наміром представити євангельську притчу в сучасних проявах: «Програвся в карти», «У шинку», «У хліві», «На кладовищі», «Серед розбійників», «Кара колодками», «Кара шпіцрутенами», «У в'язниці». В них автор показує фрагменти духовно спустошеного життя гульця і покарання, жорстокості якого часто зазнавали безневинні.

Та особливої уваги заслуговує діяльність Шевченка-пейзажиста. У 1843 під час першої подорожі в Україну художник створює низку зарисовок з натури для серії офортів «Живописна Україна». За його задумом, видання мало складатися з трьох частин, які представляли мальовничі краєвиди та історичні місця, народний побут, а також історичні події. У 1844 році вийшло шість перших естампів: жанрові сцени – «Судня рада», «Дари в Чигрині 1649 року», «Казка», «Старости», два пейзажі – мальовничий краєвид біля Дніпра «У Києві» та стародавня пам'ятка архітектури – «Видубецький монастир», у яких виявлено оригінальність композиції, досконале володіння технікою офорту, майстерність передачі переходів світла і тіні [4].

З часу, як митець оселився в Україні (1845-1847), краєвид починає домінувати у його творчості. Подорожуючи за дорученням Київської Археографічної комісії Шевченко виконує зарисовки та описи стародавніх споруд, курганів і урочищ, замальовує пейзажі й жанрові сцени. Характерним для зарисовок історико-архітектурних пам'яток є зображення їх у природному оточенні. Створені Шевченком панорамні образи України сповнені гармонії та покою за рахунок майже монохромного колориту.

Художник засвідчує своє перебування на Полтавщині у 1845 році аквареллю «Будинок І.Котляревського у Полтаві», малюнком «Воздвиженський монастир у Полтаві» та сповненими ліричного настрою звичайними сільськими краєвидами, двома однойменними акварелями «В Решетилівці».

За 1845 та 1846 роки виконано сепії «Андруші», «В Седневі», акварелі «Селянське подвір'я», «Повідь», «Вознесенський собор у Переяславі», «Комора в потоках», «У Василівці», «Богданова церква в Суботіві», «Чигрин із Суботівського шляху», «Чумаки серед могил», «Почаївська лавра з півдня», «Костьол у Києві». Живописно і витончено змальовує Шевченко визначні місця й пам'ятки Києва – «Золоті ворота», «Києво-Печерська лавра», «Аскольдова могила».

Особливими рисами Шевченкових пейзажів є характерне поєднання в них правдивого, майже документального відтворення місцевості з мальовничістю і життєвістю та присутність у зображенні людини – стафажної фігури, або учасниці жанрової, невіддільної від краєвиду, сцени.

Арешт 1847 року і заслання рядовим солдатом у далекі оренбурзькі степи, заборона писати й малювати змінили характер та формат художньої творчості Шевченка. У нестерпних умовах за час заслання він зробив понад 400 потужних акварелей, сепій, олівцевих малюнків.

Призначений до військового загону, який супроводжував учасників експедиції з дослідження Аральського моря, Шевченко виконував зарисовки берегів Аральського моря і нововідкритих островів для ілюстративної частини звіту про наслідки експедиції. Його художню зрілість засвідчують написані за 1948-1850 роки акварелі «Пожежа в степу», «Форт Кара-Бутак», «Укріплення Іргиз-Кала», «Дустанова могила», «Вид з верфі на Сир-Дар'ї», «Крутий берег Аральського моря», «Низинний берег острова Миколи», «Гористий берег острова Миколи», «Місячна ніч на Кос-Аралі», які відзначаються тонким відчуттям природи, цікавими композиційними знахідками, багатоплановістю та глибиною перспективи, легкістю і прозорістю, майстерністю світлотіні й стриманим гармонійним колоритом, щирим, непідробним інтересом до зображуваного.

У 1850 році стався новий арешт та вислання в Новопетровську фортецю із цілковитим позбавленням можливості писати і малювати. Сюди ж у 1851 році прибуває експедиція, яка досліджує гори Каратау. Шевченко потрапляє до складу експедиції у числі солдат, що охороняють її транспорт, й отримує можливість малювати. Серія акварелей, етюдів та начерків, у яких Шевченко виявляє себе і як художник, і як дослідник, відображає розлогі степи, дивовижні пасма гір, їх геологічну будову та рельєф, працю учасників експедиції, пам'ятки матеріальної культури й побутові сцени. Майстерність відтворення безмежності простору, прозорості повітря, яскравості дня та чарівності присмерків досягаються розв'язанням проблеми освітлення: «Вид на Кара-Тау з долини Апазир», «Акмиш-Тау», «Чиркала-Тау», «Ханга Баба», «Гора Кулаат» (1851-1857); «Малюнок саду Новопетровської фортеці», «Новопетровське укріплення з моря» (1856-1857); «Мангишлацький сад» (1851-1852). Остання робота стала основою для офорту-акватинти, виконаного у 1859 році.

Краєвид залишається одним із основних мотивів творчості Шевченка у період повернення із заслання та в останні роки життя.

Творча спадщина одного із найвидатніших майстрів-реалістів середини XIX століття має не лише художню, але й історичну цінність. У його творах зафіксовано постаті сучасників; увічнено у малюнках і показано світові красу рідного краю, його історію та звичаї; дано образну символічну оцінку сучасності.

Список використаних джерел

1. Галайбо Н. Шевченко-художник / Н. Галайбо // Наше наследие. – 1989. – №2. – С.16-22.
2. Загайко П.К. Полтавські дороги Кобзаря / П.Загайко. – Полтава, 1990. – 27 с.

3. Лепкий Богдан. Дитячі роки Кобзаря / Б.Лепкий // Шевченків край: історико-культурологічні нариси / упорядник Лідія Орел, науковий редактор Ігор Пошивайло. – К.: УЦНК «Музей Івана Гончара», ГО «Фонд Івана Гончара», 2005. – 580 с.
4. Тарас Шевченко. Альбом / Г. Паламарчук. – К.: Мистецтво, 1976. – 351 с.
5. Тарас Шевченко: Живопис; Графіка: Альбом / Авт. вступ. ст. та упоряд. Д.В. Степовик. – К.: Мистецтво, 1986. – 175 с.
6. Тархан-Береза З.П. Шевченко – поет і художник / З.П. Тархан-Береза – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.

И. М. Мужикова, А. Е. Чёрнощюков

ПУТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СУДЬБЫ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

В статье производится анализ художественного наследия Т.Г. Шевченко, основных этапов его профессионального становления. Раскрываются художественные качества портретной живописи и сюжетной картины, историческое значение пейзажных произведений.

Ключевые слова: творческое наследие, школа академической живописи, живопись, пейзаж.

I. M. Muzhykova, A. E. Chornoschokov

WAYS OF CREATIVE LIFESPAN OF TARAS SHEVCHENKO

In this article the analysis of the artistic heritage of T. G. Shevchenko, the main periods of his professional growth is carried out. Artistic quality of portrait and narrative art, historical importance of landscapes are revealed.

Key words: artistic heritage, school of academic painting, painting, landscape.

Надійшла до редакції 30 вересня 2013 року

* * *

80-річчя Голодомору 1932-1933 років в Україні

УДК 94(477):341.485«19»

В. І. Марочко

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС *

У статті показується гостра боротьба на законодавчому рівні за утвердження в правовому полі сучасного тлумачення поняття «Голодомор-геноцид».

Ключові слова: голод, геноцид, Голодомор, Верховна Рада України, президенти України, Кабінет Міністрів України.

Зовнішньополітичний курс держави є продовженням її внутрішньої політики, позаяк вона, дотримуючись міжнародних угод і норм, захищає права власних громадян, суверенність та імідж країни. Зовнішня політика задля формальної дипломатії, «зовнішньої атрибутики» й пасивного споглядання за розгортанням суперечливих міжнародних процесів і корпоративних змов довкола проблем історичного минулого чи поточних справ – не захищає національних інтересів. Це стосується економіки, політики, міжнародних стосунків, української державної символіки, мови, культури, історії, тому що, виокремлюючи їх, ми демонструємо авторитет держави, цивілізаційний статус країни, гідність її громадян. Не є винятком і визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом, оскільки мільйони українських селян стали жертвами сталінського комуністичного режиму.

Об'єктивне висвітлення причин та наслідків Голодомору стало можливим за роки незалежності України, але постгеноцидне українське суспільство виявилось залежним від совдепівського атавізму меншовартості, котра переслідує багатьох сучасних політиків, незважаючи на те, що за 80 років опубліковано близько 18 тисяч статей, рецензій, брошур, книг, збірників документів, спогадів про голод в УСРР, з яких половину за останні п'ять років; випущено десятки документальних фільмів; написано сотні картин; підготовлено багатотомне меморіальне видання «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні», споруджено Меморіал жертв Голодомору.

19 лютого 1993 року Президент України Л.Кравчук видав указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні», яким уперше засвідчив офіційне ставлення держави. Дата 19 лютого нагадувала про велику аграрну реформу 1861 року, внаслідок якої було скасовано ганебний соціально-політичний інститут кріпацтва, але президентський указ не став реформаційним стосовно політично-правового тлумачення українського Голодомору-геноциду. Указ виконував юридичну функцію постанови, якою президент зобов'язував провести у

* Стаття голови Асоціації дослідників голодоморів в Україні В. І. Марочка підготовлена на основі матеріалів парламентських слухань з приводу оцінки Голодомору у Верховній Раді України.

вересні 1993 року. Дні Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору в Україні, створити Оргкомітет з підготовки та проведення заходів, забезпечити широке висвітлення трагічних подій Голодомору, внести цю сумну дату української історії до Календаря річниць видатних людей та історичних подій у галузі освіти, науки, культури і комунікацій. Головою Оргкомітету було призначено віце-прем'єр-міністра України М.Жулинського, а до його складу зголосилися – голова Народного руху України В.Чорновіл, українські письменники І.Драч, І.Дзюба, О.Гончар, П.Мовчан, Ю.Мушкетик, Д.Павличко, Л.Танюк; історики України С.Кульчицький, П.Толочко; зарубіжні дослідники – Роберт Конквест, Джеймс Мейс; представники українських зарубіжних фондів – голова Українського Конгресового Комітету Америки А.Лозинський, президент Конгресу українців Канади О.Романів, голова Союзу українських організацій Австралії М.Моравський, президент Світового конгресу вільних українців Ю.Шимко. Вони вирізнялися політичними поглядами та судженнями стосовно оцінки Голодомору: радикальна частина, особливо з боку української діаспори та окремі представники українських громадських організацій, вимагала його однозначної кваліфікації – геноцид; поміркована, яка перебувала під впливом Компартії України, вагалася. Радником Президента України з політично-правових питань був народний депутат О.Ємець, але кваліфікаційне рішення мала дати Верховна Рада України, яка залишалася «червоною». Ні Президент України, ні його радники, ні Кабінет Міністрів України, ні Оргкомітет не розглядали тоді питання про необхідність юридичного тлумачення Голодомору 1932–1933 років в Україні. Компартійна номенклатура, яка втратила необмежену владу над суспільством, поступово адаптувалася до нових умов, намагаючись загальмувати процес юридичного визнання Голодомору-геноциду. Громадські діячі та історики обґрунтовували правову базу злочину проти людяності в українських селах 1932–1933 років, споруджували перші пам'ятники жертвам Голодомору.

Учасники міжнародної конференції, яка відбулася у вересні 1993 року за участі Президента України Л.Кравчука, висловлювали різні науково-історичні, політичні та правові оцінки, але офіційною залишалася позиція, яку було представлено в Указі від 19 лютого 1993 року. Вона засвідчила факт «безневинних жертв Голодомору», однак обмежився його публіцистичною оцінкою – «трагічна подія». Суспільство здобуло ще одну сумну дату – Дні Скорботи і Пам'яті, які мали б відбуватися на державному рівні кожного року у вересні, проте у запалі політичної боротьби про них тимчасово забули. 20 жовтня 1993 року Парламент Естонії (Рийгіког), а 28 жовтня того ж самого року Сенат Австралії визнали Голодомор в Україні геноцидом. Депутатам цих країн вистачило мужності й порядності, а «народним обранцям» незалежної Української Держави, яким здавалося сам бог велів виконати важливу функцію соціального примирення і морально-психологічного зцілення суспільства від жаху і болю, заподіяних сталінським тоталітарним режимом, бракувало волі та чеснот, позаяк для комуністичної фракції Й.Сталін був і залишається ідеологічним і духовним наставником.

Обрання Л.Кучми Президентом України у 1994 році, правління якого тривало десять років та вирізнялося прагматизмом, конституційним оформленням Української Держави, реальними економічними змінами, а з іншого боку – згортанням демократії та свободи слова, здавалося тоді важливою передумовою

для юридичного визнання Голодомору в Україні геноцидом українського народу. Він став президентом, тому що виборці голосували проти комуністичної ідеології, яку, на їхнє переконання, представляв Л.Кравчук. Суспільство вчилася демократії, розпізнавати реальні дії й вчинки політиків. В Адміністрації Президента України Л.Кучми працювали на різних посадах професійні історики – В.Литвин, Д.Табачник, В.Ткаченко та інші, які певною мірою впливали на формування «історичного фронту» в Україні, особливо на висвітлення так званих «білих плям», але не пропонували системного політичного і правового з'ясування причин та наслідків Голодомору, тобто його юридичного тлумачення відповідними органами влади. Протягом 1994–1998 років Голодомор досліджувався переважно зусиллями громадських організацій та окремих істориків, а держава займала нейтральну позицію: не фінансувала жодного наукового проекту, але й не перешкоджала цього робити спонсорам, благодійним фондам. 26 жовтня 1998 року Кабінет Міністрів України за підписом прем'єр-міністра України В.Пустовойтенка видав постанову №1696 «Про 65-і роковини Голодомору в Україні», якою було затверджено чергові урядові заходи. Президент України фактично передав повноваження зі вшанування жертв Голодомору Кабмінові. Поновили започатковані Л.Кравчуком Дні пам'яті жертв Голодомору, але запровадили новий меморіальний ритуал – покладання траурних вінків біля пам'ятних знаків жертвам Голодомору у місті Києві та інших населених пунктах України, що став традиційним для кожної четвертої суботи листопада. Організація виставок архівних документів, друкованих видань, упорядкування могил жертв Голодомору, конференцій, уроків пам'яті в школах, телевізійних та радіопередач, здійснення молитви і панахиди – значно розширили перелік заходів. 20 березня 2002 року Л.Кучма видав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні», які доповнили попередні офіційні документи новими положеннями. Вони стосувалися надання матеріальної допомоги особам, які пережили Голодомор 1921–1923 та 1932–1933 років, поліпшення їх медичного, соціально-побутового обслуговування, клопотання місцевих органів влади довкола присадибного господарства. Міністерству освіти доручили збирати свідчення очевидців Голодомору для поповнення фондів краєзнавчих і шкільних музеїв, а Міністерству закордонних справ провести відповідні заходи за участі української діаспори за кордоном. Форми вшанування пам'яті жертв терору голодом суттєво розширилися, але залишалася без змін його політична та правова оцінка. Голодомор ототожнювали з голодом, а обидва явища вважалися просто «трагічними подіями», тобто держава уникала юридичної кваліфікації, не зверталася до міжнародних організацій з клопотанням про належну інтерпретацію Голодомору 1932–1933 років в Україні.

Політичну турботу довкола визнання Голодомору геноцидом українців перебравли тоді на себе українська діаспора, громадські організації в Україні, творча інтелігенція, звертаючись до людей доброї волі, до міжнародних організацій, до парламентів багатьох країн світу за підтримкою. Подібні звернення надходили на адресу Президента України Л.Кучми, Верховної Ради України, відтак потяг ідеологічного консерватизму зрушив з місця, а його «вагоновожаті» стали на шлях конструктивного діалогу.

Поворотним моментом політично-правового тлумачення Голодомору стала постанова Верховної Ради України №258-IV «Про 70-і роковини Голодомору в

Україні» від 28 листопада 2002 року. Вперше вищий законодавчий орган України висловив офіційне ставлення, «...осуджуючи політику геноциду, що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду українського народу». Постанова передбачила скликання у травні 2003 року спеціального засідання Верховної Ради України за участю Президента України та членів Кабінету Міністрів України з метою вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. До написання тексту постанови долучилися депутати національно-патріотичного спрямування, представники Комітету з питань прав людини, національних меншин і національних відносин, з питань культури й духовності. Перелік державних заходів поповнився новими положеннями, яких не було у попередні роки: створити державний Центр дослідження голодоморів, написати та видати книги жертв Голодомору, забезпечити проведення конкурсу на кращий проект Меморіалу жертв Голодомору в Україні. Постанова Верховної Ради України рекомендувала Міністерству закордонних справ України здійснити міжнародні заходи, спрямовані на визнання Голодомору в Україні 1932–1933 років державною політикою геноциду проти українського народу, а також ініціювати визнання міжнародним співтовариством Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу». Навіть Генеральній Асамблеї ООН пропонували вшанувати хвилиною мовчання пам'ять полеглих від Голодомору українських селян. Офіційний державний документ, незважаючи на використання бюрократичного звороту «присвячених пам'яті жертв», який є недоречним для такого випадку, адже Голодомор – не свято, оскільки масова і потворна смертність утратила тоді почуття страху і святості. Людей не ховали за церковно-християнським обрядом, тому що влада зруйнувала церкву, ліквідувала священників.

Постанова, яку 28 листопада 2002 року підписав В.Литвин, започаткувала тривалий і суперечливий процес політично-правового тлумачення Голодомору. Її поява була логічною, враховуючи суспільні настрої, але існувала і вагома номенклатурна мотивація: зомбування електорату напередодні виборів, усвідомлення морально-християнської спокути, прагнення до утвердження позитивного міжнародного іміджу країни. Виконуючи постанову Верховної Ради України, 12 лютого та 14 травня 2003 року відбулися парламентські слухання в сесійній залі. Від Кабміну виступив віце-прем'єр-міністр з гуманітарних справ Д.Табачник. Визнання голоду актом геноциду, – наголосив він 12 лютого, – має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні та є доказом незворотності демократизації суспільства, фактором відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями та голодоморами.

Визнаючи українських селян жертвами геноциду 33-ого року, ми не лише увічнюємо пам'ять про загиблих, ми маємо постати справді державотворчою нацією, цивілізованою і гуманною, шанобливою і культурною, здатною до прозоріння й спокути». Історик та державний діяч згадав Конвенцію 1948 року про геноцид, яку ратифікувала УРСР, будучи засновником ООН, а також прилюдно визнав Голодомор геноцидом. 14 травня 2003 року, виголошуючи чергову доповідь на парламентських слуханнях, Д.Табачник уважав формальним і

недостатнім ушанування пам'яті жертв Голодомору, а десять попередніх років, на його переконання, «практично були втрачені». Він говорив про необхідність спорудження Меморіалу жертв Голодомору, про впорядкування архівних фондів, про впокорення українського суспільства Голодомором, про державну програму «Усна історія Голодомору». Покликаючись на документальну базу, виявлену архівістами та істориками, гуманітарний віце-прем'єр заявив тоді, що вона підтверджує, на нашу думку те, що Голодомор в Україні був не тільки злочином проти людяності, але й потрапляє під дію конвенції, як акт геноциду. Штучні голодомори в Україні він назвав «нашим українським голокостом», а також висловив сподівання, що наша історія не буде роз'єднувати суспільство, а лише об'єднувати, що цілком відповідає національним інтересам. Такою виявилася офіційна позиція Кабміну – вищого виконавчого органу влади.

Підсумковим документом парламентських слухань 12 лютого 2003 року стали «Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років», схвалені постановою Верховної Ради України 6 березня 2003 року №607-IV. Вона констатувала той факт, що «...не все, пов'язане з історією голодомору 1932–1933 років, який слід визнати актом геноциду українського народу, до кінця розкрито і з'ясовано». Рекомендації стосувалися трьох основних гілок влади – президентської, Верховної Ради України, Кабміну. Вищому законодавчому органу доручалося разом з Кабінетом Міністрів України порушити в установленому порядку питання перед ООН про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу, створити на державному рівні комісію фахівців-юристів для підготовки спеціальної документації та процедур, передбачених міжнародним правом, прийняти в установленому порядку Закон України про визнання факту геноциду української нації у 1932–1933 роках. Заходи Кабінету Міністрів України налічували 16 позицій, із них: унести до Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки Голодомору 1932–1933 років, разом з НАН України провести у листопаді 2003 року міжнародну наукову конференцію з метою визнання світовою спільнотою Голодомору актом геноциду українського народу, проголосити 2003 рік – Роком українського селянина, розглянути питання про перетворення Центру досліджень геноциду в Україні при Інституті історії України НАН України в самостійний науково-дослідний Інститут, забезпечити видання і перевидання збірників документів і матеріалів про Голодомор, ввести в програми навчальних закладів усіх типів і рівнів акредитації проведення уроків пам'яті жертв Голодомору, забезпечити його широке висвітлення в засобах масової інформації тощо. Проголошені заходи не виконувалися, залишаючись наміром та політичною декларацією. Історики самостійно видавали збірники документів та спогадів очевидців на кошти благодійників.

15 травня 2003 року, підсумовуючи висновки чергових парламентських слухань, Верховна Рада України ухвалила постанову №789-IV «Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років». Вона осуджувала сталінський тоталітарний режим – організатора Голодомору, висловила сподівання на підтримку міжнародних правових установ. «Ми вважаємо, – наголошувалося у постанові, – що кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-

політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини – правом на життя» (Відомості Верховної Ради. – 2003. – №30. – Ст. 262). Зворушливо, а головне актуально і застережливо.

Політичну позицію України стосовно необхідності визнання Голодомору геноцидом, яку засвідчували парламентські слухання взимку та навесні 2003 року, підтримав Сенат Канади, ухваливши 19 червня 2003 року резолюцію, внесена сенаторкою Р.Андрейчук, із закликом до уряду Канади про визнання Голодомору в Україні геноцидом. Парламенти багатьох країн світу почали обговорювати питання політично-правової оцінки Голодомору, тому визріла доцільність виходу на міжнародну арену Президента України. 24 вересня 2003 року Л.Кучма виголосив промову на загальних дебатах 58-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Він згадав про трагічні події 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, про загибель місії ООН у Багдаді 19 серпня, про участь України в антитерористичних акціях, про дотримання нею відповідних міжнародних угод, про економічні та соціогуманітарні наслідки Чорнобильської катастрофи. Вони були своєрідною прелюдією до основної частини його виступу. Цього року, – наголосив він, – сповнюється 70 років від часу, коли тоталітарним режимом був організований штучний голод в Україні. Його наслідком стала загибель від 7 до 10 мільйонів наших співгромадян. На жаль, тоді, у 1933 році, світ не відгукнувся на нашу трагедію. Міжнародна спільнота повірила цинічній пропаганді Радянського Союзу, який продавав хліб за кордон у той час, коли в Україні щохвилини від голоду помирало 17 чоловік. Президент визнав «організований» та «штучний» характер Голодомору, але уникнув терміна «геноцид», обмежився публіцистичним виразом – «наша трагедія». Це був перший публічний виступ Українського Президента в ООН з проханням ушанувати пам'ять полеглих від Голодомору українських селян.

Восени 2003 року, реагуючи на звернення України щодо оцінки Голодомору, парламентські та урядові структури багатьох країн висловили своє ставлення до подій 1932–1933 років в Україні. Зокрема, 23 вересня 2003 року Палата сенаторів Національного конгресу Аргентинської Республіки прийняла декларацію №DR 588/03 про вшанування пам'яті жертв Голодомору, організований тоталітарним радянським режимом, а колишній президент Аргентини та сенатор Рамон Пуерта назвав штучний Голодомор в Україні «терористичною акцією», яка повинна бути визнана у світі як історичний факт геноциду, що «нагадує і застерігає від жахливих наслідків діяльності будь-яких диктаторських режимів». 21 жовтня 2003 року Сенат Парламенту Австралії ухвалив резолюцію №680, якою підтвердив своє рішення від 28 жовтня 1993 року про визнання Голодомору в Україні геноцидом, а днем раніше Палата Представників Конгресу США підтримала резолюцію №356, унесену головою Комітету з міжнародних відносин Г.Хайдом, якою визнала Голодомор в Україні актом терору й масового вбивства, спрямованого проти українського народу та закликала підтримати ініціативи Уряду і Верховної Ради України визнати Голодомор, а Сенат (верхня палата Конгресу США) резолюцією №202 визнала штучний Голодомор 1932–1933 років в Україні актом геноциду. Підтримуючи рух визнання Голодомору злочином

проти людяності, Державні збори Угорської Республіки 26 листопада 2003 року осудили політику геноциду та дискримінації, яка відбувалася в Україні протягом 1932-1933 років. 23 листопада 2003 року Папа Іоанн Павло II надіслав кардиналові Л.Гузару, Верховному архієпископу Львова, Послання для українців у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору, у якому підкреслив «жахливий задум» сталінського режиму, спрямованого на знищення мирних людей, а також закликав «докласти зусиль до широкого та дійового примирення: саме у такий спосіб можна відповідно вшанувати жертви, які належать усьому українському народові».

Десятиріччя національної ходи до Храму справедливості та спокути, тобто до політично-правового визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом, яка тривала протягом 1993–2003 років, завершилося усвідомленням самого факту, але шлях від декларації до конкретної реалізації намірів виявився тернистим. Не кожен політик в Україні, котрий публічно висловлювався за визнання Голодомору, дотримувався внутрішнього кодексу моралі й честі. Це не стосувалося фракції Компартії України, якій притаманна класова мораль, а ідейним кумиром залишається «товариш Сталін», визнаний українським судом творцем Голодомору-геноциду в Україні. Необхідно зазначити, що за президентства Л.Кучми тема Голодомору набула публічного обговорення на державному рівні, а Верховна Рада України фактично висловила політичну оцінку подій 1932–1933 років в Україні як геноциду, про що свідчать тексти постанов 28 листопада 2002 року, 6 березня та 15 травня 2003 року, звернення українських посадовців до міжнародних організацій з пропозицією про вшанування пам'яті жертв Голодомору. Ні Президент України Л.Кучма, ні Голова Верховної Ради України В.Литвин, ні Кабінет Міністрів України – не заперечували самої ідеї юридичного визнання Голодомору.

Зміна політичного керівництва в Україні внаслідок президентських виборів 2004 року змінила і ставлення до української історії, особливо до з'ясування причин та наслідків Голодомору в Україні. Президент України В.Ющенко вибрав цей напрям одним із пріоритетів внутрішньої й зовнішньої політики країни, а фактично виконував завдання, передбачені постановами Верховної Ради України у 2003 році, тобто його дії були цілком логічними і послідовними. Так, 11 липня 2005 року він видав Указ №1087 «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», яким підтвердив усталену дату Дня пам'яті жертв голодоморів – 26 листопада, запропонував утворити Український інститут національної пам'яті, підготувати і внести до 1 листопада 2005 року на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії українського народу. Президентські укази розвивали зміст постанов Верховної Ради України від 28 листопада 2002 року, 6 березня та 15 травня 2003 року, тобто Президент України В.Ющенко став на шлях їх конкретної реалізації. 4 листопада 2005 року Указом «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» В.Ющенко зобов'язав Кабінет Міністрів України вжити додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду українського народу, створити Оргкомітет з підготовки і проведення заходів у зв'язку з 75-ими роковинами. 22 листопада 2005 року Президент України В.Ющенко видав черговий Указ «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», запровадивши ним меморіальний ритуал покладання до пам'ятних

знаків жертв Голодомору траурних вінків з житніх і пшеничних колосків, ушануванням їх хвилиною мовчання й запаленням свічки.

Історичною подією в суспільно-політичному і духовному житті України стало ухвалення Верховною Радою України Закону «Про голодомор 1932–1933 років в Україні», яким визнано його геноцидом українського народу. Стаття друга Закону констатувала, що публічне заперечення Голодомору визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним. Відомо, що подання проекту закону про визнання Голодомору геноцидом було передбачено відповідними постановами Верховної Ради України у 2002–2003 роках, однак політичні партії не виявляли політичної ініціативи, крім комуністичної партії, яка всіляко перешкоджала внутрішньому й міжнародному визнанню цього злочину проти людяності. Ініціатором розроблення та подання проекту Закону до парламенту був Президент України В.Ющенко, котрий виконав попередні постанови вищого законодавчого органу з цього питання, а також свій громадянський, християнсько-православний і моральний обов'язок. Це історичний та незаперечний факт. Напередодні засідання парламенту України він закликав народних депутатів згадати про їхні цивілізаційні й державотворчі повноваження. Так, 25 листопада 2006 року в День пам'яті жертв політичних репресій і голодоморів він висловив таке: «Ті, хто сьогодні заперечує Голодомор, глибоко і переконливо ненавидять Україну. Ненавидять нас, наш дух, наше майбутнє. Вони заперечують не історію. Вони заперечують українську державність». Таких виявилось досить багато, особливо серед перших осіб Російської Федерації, депутатів Державної Думи, їхніх ідеологічних прихильників в Україні – членів Компартії України, Партії регіонів України.

Заперечення Голодомору як геноциду українського народу не відповідало національним інтересам України, тобто її внутрішній політиці, спрямованій на поновлення історичної справедливості та соціального примирення, морального зцілення жертв, подолання страху, утвердження цивілізаційного курсу незалежної держави. Голосування та обговорення проекту закону було дуже бурхливим, але з дотриманням процедури, взаємної поваги. За проект В.Ющенка проголосували 198 депутатів, тому що окремі фракції (Соцпартії) не сприймали визначення – «геноцид української нації». Проект Партії регіонів, за якого проголосували 193 депутати, тлумачив Голодомор як злочинські дії тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямовані на масове знищення частини українського та інших народів СРСР у результаті штучного Голодомору 1932–1933 років». Він не мав виразної правової оцінки, містив низку політологічних помилок.

Визначення «інших народів СРСР» стосувалося радянських республік, на території РСФРР та окремих областей Казахстану, але парламент незалежної Української Держави розглядав питання про правову кваліфікацію злочину, здійсненого на її території згідно положеннями Конвенції ООН про геноцид від 1948 року, яку УРСР, будучи засновником цієї міжнародної організації, ратифікувала, відтак подання проекту Закону у листопаді 2006 року було цілком логічним відповідно до міжнародного права та статей Кримінального кодексу України. Ні Державна Дума, ні уряд Казахстану не визнали Голодомор на їхній території геноцидом, навіть не висловили будь-якої іншої політично-правової оцінки. Необгрунтована критика й публічні заяви російських державних діячів з

приводу Закону 28 листопада 2006 року означали втручання у внутрішні справи України, принижували честь і гідність українського народу, були зухвалою наругою над історичною пам'яттю про загиблих від Голодомору людей. Спікер парламенту О.Мороз запропонував замінити слово «нація» поняттям «народ», отже, Закон підтримали 233 депутати: від БЮТ – 118, від «Нашої України» – 79, від Соціалістичної партії України – 30, від позафракційних – 4, від Партії регіонів – Т.Чорновіл та Г.Герман.

Ухвалення Закону було колегіальним, юридично виваженим та історично справедливим. Термін «український народ» відповідав ознакам політичної нації, зафіксованої конституцією та законами про громадянство в УСРР. Громадянин України вважався громадянином СРСР, але не міг бути одночасно і громадянином РСФФР чи Казахстану. На селян України поширювалися закони і постанови ВУЦВКу та Раднаркому УСРР, хоча діяло і союзне законодавство, але переважно для республіканських державних органів влади. Інша справа: чи був український безпаспортний селянин – повноцінним громадянином УСРР?

Ухвалення Закону Верховною Радою України набуло чинності з дня його оприлюднення. Він зобов'язував Кабмін узгодити відповідну нормативно-правову базу, тому віце-прем'єр-міністр України Д.Табачник, спираючись на цей закон, доручив 25 січня 2007 року різним установам і відомствам розробити концепцію загальнодержавної програми з вивчення Голодомору, а також забезпечити спорудження у м. Києві Меморіалу пам'яті жертв Голодомору. 21 листопада 2007 року прем'єр-міністр України В.Янукович підписав розпорядження №1026-р «Про затвердження Плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні», тобто долучився до його виконання, номенклатурно-функціонально визнавши дію Закону від 28 листопада 2006 року. Серед ухвалених ним заходів були: розроблення проекту загальнодержавної програми дослідження Голодомору до 2012 року, написання і видання Національної та регіональної книги пам'яті жертв Голодомору, спорудження пам'ятника Джеймсові Мейсу, сприяння виданню книг про Голодомор-геноцид, проведення просвітницької роботи та вжиття заходів щодо визнання Генеральною Асамблеєю ООН та Європейським Парламентом Голодомору – геноцидом українського народу. Концепцію загальнодержавної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні було схвалено 27 лютого 2008 року прем'єр-міністром України Ю.Тимошенко.

Голодомор 1932–1933 років – найбільша трагедія в історії української нації. До цієї події прикута особлива увага усіх громадян України, міжнародної спільноти. Свідченням тому є тривала й плідна робота у Верховній Раді над підведенням законодавчої бази щодо правової оцінки Голодомору.

В. И. Марочко

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932-1933 ГОДОВ В УКРАИНЕ: ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

В статье показуется острая борьба на законодательном уровне за утверждение в правовом поле современной трактовки понятия «Голодомор-геноцид».

***Ключевые слова:** голод, геноцид, Голодомор, Верховный Совет Украины, президенты Украины, Кабинет Министров Украины.*

V. I. Marochko

FAMINE - GENOCIDE OF 1932-1933 IN UKRAINE: POLITICAL DISCOURSE

The article shows severe struggle on the lawsuit level for maintaining a modern interpretation of the notion "famine-genocide"

Keywords: *hunger, genocide, famine, the Supreme council of Ukraine, the President of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine.*

Надійшла до редакції 18 грудня 2013 року

* * *

УДК 94(477):341.485«19»

О. П. Єрмак

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ–33 НА ПОЛТАВЩИНІ (1988–2008 РОКИ)

У статті робиться спроба дати оцінку стану вивчення історії великого голодомору 1932 – 1933 років у полтавському регіоні.

Ключові слова: *Голодомор, автори, монографій, статті, збірники документів.*

Голодомор 1932 – 1933 років – найбільша трагедія в історії українського народу ХХ століття. Але, на жаль, сам факт страшного голоду в УРСР з політичних міркувань владою замовчувався, приховувався. Розміри цієї демографічної катастрофи становили державну таємницю. Відповідно радянські історики, торкаючись теми голоду, могли в кращому випадку говорити про «продовольчі ускладнення» викликані, мовляв, труднощами переходу від індивідуального до колективного виробництва в сільському господарстві. Ще в 1983 році відділи агітації і пропаганди та лекторські групи обкомів партії отримали з ЦК Компартії України листа з приводу п'ятдесятиріччя «так званого голоду 1933 року», де давалися настанови, як вести контрпропагандистську роботу в цьому напрямку, роз'яснюючи населенню, в першу чергу молоді, що, мовляв, ніякого голоду в Україні не було і все це вигадки буржуазної пропаганди.

В умовах горбачовської перебудови і гласності, коли ідеологічний прес з боку компартії ослаб, з'явилися перші публікації, які давали змогу збагнути весь трагізм події, про яку мовчали понад п'ятдесят років. Перші статті з цього приводу з'явилися у періодичній пресі. Їх авторами були журналісти, письменники, свідки голоду. Уже з цих публікацій стало зрозуміло, що голод 1932-1933 років був масовим геноцидом власного народу. Тоді ж письменник Олександр Мусієнко вжив і саме поняття «Голодомор», яке швидко стало загальноприйнятим в українській публіцистиці, а з неї перейшло і до наукової історичної літератури.

У 1989 році письменник О. Міщенко записав спогади свідків голодомору 1932-1933 років у селах Бреусівка, Винники, Красносілля, Новоселівка, Олександрівка, Хмарне, Чечужне Козельщинського району. Ці спогади були видані окремою брошурою «Міщенко О.В. Безкровна війна. Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщинського району на Полтавщині» [14]. Упорядник спогадів у вступному слові робить висновок: «У моєму чорноземному полтавському степові, мабуть, як ніде, віддзеркалилось загальне лихо, коли

сталіністи затіяли насильницьку колективізацію, вичавлюючи з селян усе істинне і святе» [14, с. 3]. Хвилюючу передмову до збірника спогадів зробив видатний український письменник Олесь Гончар. Він оцінив спогади як «свідчення епохи, записи документальні, яким немає ціни». Він також відзначив вдалу назву збірника «Безкровна війна», «адже то була справді безкровна, нерівна, людоморська війна проти цілого народу, такого працюючого, мирного й цілком безневинного» [14, с. 2].

Того ж року в шістьох номерах республіканського літературного і суспільно-політичного журналу «Україна» була опублікована добірка спогадів свідків голоду на Полтавщині під красномовним заголовком «Стежками болю і мук» [22]. Ці спогади через трагедію окремих людей, селянських родин, сіл доносять до читача страшну правду про голодомор 1933-го.

У 1988-1990 роках у періодичній пресі був опублікований ряд матеріалів про голод в нашому краї (Пашенко П. Навесні тридцять третього / П.Пашенко // Україні. – 1988. – №11. – С. 10-11; Срібний В. Чорне літо / В.Срібний // Комсомолец Полтавщини. – 1989. – 11 березня; Петренко М. Рік далекої печалі / М.Петренко // Зоря Полтавщини. – 1989. – 4 березня; Посухов В. Сагайдацький бунт / В.Посухов // Зоря Полтавщини. – 1990. – 12 вересня; Капустян Г. Трагедія села / Г.Капустян // Комсомолец Полтавщини. – 1990. – 7 серпня; Легенький І. Таке не забувається / І.Легенький // Комсомолец Полтавщини. – 1990. – 24 травня та ін.). Перші дослідники голодомору прагнули з'ясувати питання про смертність населення Полтавщини в 1932-1933 роках в окремих населених пунктах області. Так, Г.Т. Капустян, завдяки опитуванню місцевих старожилів, установила, що в її рідному селі Зарудді (тоді Крива Руда) Кременчуцького району померло від страшного голоду 105 жителів. У селі Вільхуватка (нині Кобеляцького району), де на час перепису 1926 року проживало 1363 чол., голод забрав 650 чоловік, у той час як на фронтах Великої Вітчизняної війни загинуло 153 жителі села [9].

Відомий полтавський краєзнавець В.Н.Жук у своїй невеликій статті «Що приніс і що забрав голод 1932-1933 років на Полтавщині», звернувшись до матеріалів статистики народонаселення, які зберігаються в фондах Державного архіву Полтавської області, прийшла до висновку, що співставлення даних всесоюзних переписів 1926 та 1939 років показує скорочення кількості населення багатьох сіл внаслідок голоду на 50 і більше відсотків [7, с. 32-36].

Роботі полтавських дослідників над вивченням голодомору 1932-1933 року сприяло значне розширення джерельної бази історії цієї трагічної події у зв'язку з публікацією в Києві документів центральних архівів України та спогадів свідків голоду в площині областей. (Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; 33-й: голод. Народна книга – Меморіал. – К., 1991; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992 та ін.), де містилось і чимало даних по Полтавщині.

Питання історії голодомору знайшли належне місце в матеріалах II і III полтавських регіональних наукових конференцій з історичного краєзнавства. У них дослідники насамперед звертали увагу на з'ясування причин голоду 1932-1933 років, його наслідків, вшанування пам'яті загиблих у ті страшні роки (Марочко В.І. Голод на Полтавщині 1932-1933 рр.: причини і наслідки [13]; Єрмак О.П. Вплив голодомору 1932-1933 років на демографічну ситуацію в

полтавському селі [6]; Шемет П.Г. До питання увічнення пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років на Полтавщині) [25].

Активізація роботи по вивченню історії голоду 1932-1933 років була пов'язана із відзначенням 60-річчя цієї трагічної події та створенням громадської науково-дослідницької і культурно-просвітницької організації Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні. Ця організація була заснована на установчому з'їзді у Києві 27 червня 1992 року. Але ще перед цим на місцях проводилась значна робота по створенню Асоціації. Так, 28 квітня 1992 року відбулись установчі збори відділення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні у місті Полтаві за участю представників – членів з районів Полтавської області. Членами Полтавського відділення Асоціації стали 12 осіб – викладачі-науковці вищих навчальних закладів Полтави, співробітники Державного архіву Полтавської області та Полтавського краєзнавчого музею, вчителі.

У червні 1993 року відділення Асоціації на базі Полтавського педінституту провело наукову конференцію «Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині». У роботі конференції, окрім членів відділення, взяли участь краєзнавці з районів, представники різних політичних партій, свідки голодомору. Незважаючи на невеликий обсяг опублікованих матеріалів конференції [4], у них порушувалися такі важливі проблеми, як невідомі документальні матеріали про голодомор та політичні репресії 30-х років (О.Г. Бажан, С.В. Іващенко, В.В. Клочко, В.В. Коротенко, М.І. Назаренко), голод і дитяча безпритульність (І.І. Діптан), церква і голодомор (Г.В. Лаврик, В.О. Пашенко), фольклор тридцять третього (Н.М. Кадука, Р.Д. Циган), страхіття, що їх пережили голодуючі в окремих селах та районах (М.В. Бака, Б.В. Год, М.І. Лахижа, В.С. Лобурець, В.Я. Ревегук), увічнення пам'яті жертв голодомору у пам'ятних знаках (В.А. Войналович).

Першим значним доробком членів Полтавського відділення Асоціації дослідників голодоморів став збірник документів і матеріалів «Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933», що вийшов друком 1997 року [11]. Збірник був виданий на кошти Центру по дослідженню історії та культури Полтавської облдержадміністрації. Він відкривається вступною статтею «Ціна «великого перелому», у якій з'ясовуються причинно-наслідкові зв'язки між примусовою суцільною колективізацією, "розселянням" селянства і масовим голодом 1932-1933 років. Підкреслюється, що репресивна в своїй основі хлібозаготівельна кампанія 1932/1933 року, яка була організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою, безпосередньо породила голодомор, за своїми наслідками тотожний геноциду [11, с. 23].

У статті названо чимало сіл і хуторів Полтавщини, де за кілька місяців від голоду вимерла половина і навіть більше населення. Одне з найбільших сіл Шишацького району Яреськи навіки осяяне генієм великого кінорежисера О.П. Довженка. Саме тут він зняв свій знаменитий фільм «Земля», в якому філософськи осмислювалася доля українського села кінця 20-х років. Та створюючи цей шедевр, митець, на жаль, не міг передбачити трагедію, що спіткає Яреськи через 2-3 роки, після завершення зйомок стрічки. За 1932-1933 роки у колективізованих Яреськах населення зменшилося від 1500 до 700 чоловік. Село Мачухи Полтавського району із 2 тисячі родин втратило близько половини [11, с. 41].

Страх голодної смерті, жорстокі репресії у одних людей паралізував силу волі, породжував безнадійний фаталізм, інші ж, всупереч всьому, вперто боролися за виживання. Звичайно, після кількарічної діяльності ДПУ по «вилученню і знешкодженню ворожо-класового елементу» опір селянства хлібозаготівлям вже не міг набрати таких активних форм, як у 1929-1930 роках. Однак, подекуди колгоспники та одноосібники вдавалися до масових виступів проти викачування хліба, що викликали серйозну стурбованість влади. У статті наводяться документально засвідчені факти "голодних бунтів" колгоспників та одноосібників на станції Сагайдак Диканського району та на залізничній станції Хорол Хорольського району.

Основна увага в статті приділяється проблемі встановлення кількості жертв голодомору на Полтавщині. Це робиться на основі матеріалів всесоюзного перепису народонаселення 17 січня 1939 року. Підсумкові матеріали перепису, що збереглися в Держархіві Полтавської області, містять відомості про населення всіх адміністративних районів Полтавської області станом на 17 січня 1939 року, а також станом на 17 грудня 1926 року (по тій же території), коли проводився попередній перепис населення. У 1926 році на площі в межах адміністративно-територіального поділу Полтавської області 1939 року (33,1 тис. кв. км) проживало 2644 тис. чоловік. А станом на 17 січня 1939 року населення області складало 2229,8 тис. чоловік. Тобто за 12 років, які пройшли між двома переписами, кількість мешканці Полтавщини не тільки не зросла, а, навпаки, скоротилася на 414,2 тис. чоловік, або на 15,7%. У статті також наводяться розрахунки людських втрат, викликаних скороченням природного приросту населення та іншими факторами [11, с. 47].

Слід відзначити велику роботу упорядників збірника полтавських архівістів В.В. Коротенка, Л.М. Мокляк, М.І. Назаренка. Основну частину документів для збірника (в більшості неопублікованих раніше) відібрано з фондів Державного архіву Полтавської області, де відкладалися різноманітні матеріали партійних, радянських, судових органів, КНС, що практично здійснювали примусову колективізацію, проводили хлібозагати та інші політико-економічні кампанії на селі. Використано також документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Харківської області, архіву Управління СБУ по Полтавській області, матеріали республіканської, окружної і районної преси.

4 жовтня 2002 року в Полтаві відбулась наукова конференція "До 70-річчя голодомору в Україні 1932-1932 роки" [5]. Вона показала, що місцеві дослідники значно розширюють проблематику вивчення історії голоду та його наслідків. Значний інтерес, зокрема викликало повідомлення М.Ю. Чиркової «Голодомор та німецький режим на Полтавщині». У ній аналізуються публікації про голодомор, які з'явилися в україномовних газетах, які видавалися в 1941-1943 роках на Полтавщині під егідою геббельсівського відомства пропаганди. Окупаційний режим не випадково залучив до засобів масової інформації нечисленних представників української духовної опозиції, змушених мовчати довгі роки. Вони цілком щиро закликали до помсти сталінському режимові, внаслідок жорстокої політики якого загинули мільйони українців. 1 січня 1942 року у кременчуцькій газеті «Дніпрова хвиля» був надрукований нарис П. М'якушки «Село над

Дніпром». У ньому розповідається, як у 1932 році у селі Кам'яні Потоки проводили суцільну колективізацію: «Дні і ночі рипіли вози, до зернини вивозили з села хліб, рікою жалю пливли над селом скарги-голосіння, зойки, лунали прокляття. Силою примушували йти до колгоспу, останнє добро забирали». Така колективізація призвела до голодомору 1933 року, під час якого загинули батько, мати і брат автора. У 1934 році він повернувся до села і не впізнав його: «Де колись цвіло і буяло життя, – одні руїни, в яких сичі звили собі гнізда». Перегукується з цим нарисом інформація «Западинці» в газеті "Лохвицьке слово" від 12 квітня 1942 року, в якій наводиться кількість жертв голодомору по цьому селу – з тисячі мешканців залишилося лише сімсот [5, с. 32, 33].

Позитивним в роботі цієї наукової конференції було залучення до участі в ній студентської молоді, яка вивчала проблеми голодомору. Окремі публікації студентів відзначаються досить високим дослідницьким рівнем. Це стосується і повідомлення В.І. Гулака «Діти в час голодомору 1932-1933 років на Полтавщині (За спогадами очевидців)». Автор, спираючись на свідчення людей, що пережили голод, систематизував дані про приблизну кількість померлих на Полтавщині дітей відповідно їх віку, статі, встановив, який відсоток припадає на дитячу смертність; прослідкував долю дітей, що стали сиротами в роки голодомору; робить спроби зрозуміти, який відбиток на становище сучасного села зробили наслідки голодомору. У результаті дослідник прийшов до висновку, що дитяча смертність на Полтавщині становила близько 66% від загальної кількості жертв голодомору. Діти були найменш захищеною категорією населення. Вони гинули як від голоду, так і, в першу чергу, ставали жертвами епідемій, холоду, фізичного виснаження, потрапляли до рук канібалів. У цьому відношенні Полтавщину можна вважати однією з найбільш вражених голодом територій України. Дитяча смертність тут значно розширює соціально-демографічні рамки жертв голодомору, а відсоток засвідчує його глобальний характер і катастрофічні наслідки для всього українського народу [5, с. 86].

22 листопада 2002 року у Полтаві відбулася регіональна науково-теоретична конференція «Злочин проти народу: До сімдесятиріччя голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні» [8]. У вступній статті П.Г. Шемета «Не можна забути і виправдати», якою відкривається збірник матеріалів конференції, підводяться своєрідні підсумки майже п'ятнадцятирічної роботи дослідників Полтавщини по вивченню голодомору. Документальні матеріали та дані досліджень, вважає автор, переконливо свідчать, що першопричини голодної смерті людей в сільській місцевості на Полтавщині, як і в цілому в Україні, однакові: цілковита дезорганізація виробництва в результаті примусової колективізації більшості селянських господарств при одночасній експропріації найзаможніших; підлив продуктивних сил сільського господарства як наслідок безрозмірної продрозкладки впродовж трьох років під виглядом виконання «першої заповіді» – державного хлібозаготівельного плану; нарешті, відмова селян безплатно працювати на державу й упокорення цих «куркульських саботажників» методами голодного терору [8, с. 7].

Значний інтерес учасників конференції викликало повідомлення І.І. Діптан «Голодомор 1932-1933 років і дитяча безпритульність в Українській СРР». У ньому наголошується, що масова дитяча безпритульність в Україні у 20-і роки первісно була спадщиною Першої світової і Громадянської воєн, зумовленої

«воєнним комунізмом» господарської кризи 1921-1923 років, а на початку 30-х років сталінщини. У період НЕПу влада прагнула здійснювати соціально-правовий захист дітей, суттєвою складовою якого було подолання безпритульності. Нагромаджений загалом позитивний досвід боротьби із цим соціальним лихом був ущерть знівельований в умовах тоталітаризму, найстрашнішим злочином якого був етноцид українства. Тепер голодомор викликав нову, всепоглинаючу хвилю безпритульності.

Доля «державних дітей» - вихованців колоній, дитбудинків, притулків – складалася особливо трагічно. В інтернатних закладах голод почався вже 1931 року. Причиною тому – урядове рішення про зняття з постачання дитустанов у 180-ти районах республіки, що не виконали плану хлібозаготівель. Далі автор наводить дані про скорочення притулків та чисельності вихованців у них через матеріально-фінансову скруту. Так, за перше півріччя 1932 року місткість інтернатів скоротилась в Кременчуці на 150 місць, у Полтаві – на 500 [8, с. 90]. Якщо ж функціональність установ і зберігалася, то їхні керівники все одно відмовлялися приймати нових дітей, бо ж власні зазнавали нестатків. Окремі документи 1932-1933 років, що цитуються у статті, вражають своїм трагізмом. Так, завідувачка Пирятинського дитбудинку П.С. Чернова у листі до Наркомосу з болем сповіщала про муки підопічних і власні поневіряння: «діти від поганого харчування виснажені надзвичайно, деякі дошкільнята лежать від слабкості в ліжку... У всіх без винятку гостре недокрів'я, золотушне, гнійне запалення вух... У приміщенні така холоднеча, що малюки обморозили ноги... Нарядів на продукти повно, а продуктів немає. За січень та лютий зовсім нічого не одержали» [8, с. 90].

Полтавське відділення Асоціації дослідників голодоморів в Україні постійно інформує про наслідки своєї роботи, в засобах масової інформації, науковці виступають перед громадськістю, насамперед молоддю, дають практичні рекомендації вчителям як вивчати з учнями теми голодоморів 1932-1933 і 1947-1947 років. Перший досвід цієї роботи знайшов своє висвітлення у повідомленні І.О. Міщенко та Т.О. Харченко «До проблеми вивчення голоду в Україні 1932-1933 років у загальноосвітніх навчальних закладах» і Т.П. Демиденко «Голодомор 1932-1933 роках: методичний аспект вивчення теми в школі», які були зроблені на вказаній конференції.

В останній час, у зв'язку з перетворенням історичного краєзнавства у масовий рух, науковцями та аматорами історії рідного краю створено декілька праць про минуле окремих сіл, у кожному з яких ґрунтовно і яскраво описуються події початку 30-х років. Уже видані дослідження В. Посухова по Лохвицькому району [20], І. Сорокопуда і П. Ткаченко – по Глобинському [23], М. Лахижі, С. Єгоричової, В. Ставнюка – по Оржицькому [12], І. Козюри і В. Козюри – по Лубенському [7], О. Олексенка – по Хорольському [17] та інших авторів. Слід відзначити, що всі ці дослідження видані на кошти місцевих господарств, що свідчить про зростання цікавості до власної історії.

Праці з історії сіл, окрім архівних матеріалів, містять і спогади очевидців і тому дозволяють глибше зрозуміти причини голодомору, показують страждання конкретних людей і вже самі по собі є важливим матеріалом для узагальнення. Так, П. Ткаченко з Хорольщини згадує, що навесні 1933 року мешканці села Бугаївки, «доївши свої невеликі запаси, перейшли на підніжний корм. їли все, що можна було їсти. Розтирали на ручних зернотерках качани кукурудзи і пекли

ліпники. Коли закінчувалося зерно, терли траву, листя, тирсу і щось пекли. Худоба, яку нічим було годувати, гинула. Люди поїдали падаль, гинули. Собаки і коти зникли з сіл, рідко можна було побачити якусь пташину» [24]. В. Посухов свідчить, що Свиридівка Лохвицького району постраждала менше, ніж степові села. Багатьох рятували ліс, болота, річка. У їжу йшли жолуді, кора, листя липи, береста, кропива, коріння рогозу, цвіт акації. Ловили рибу, але й полювали на горобців, галич, вороння. Проте й тут, ще восени почався голод. Опухали, а під весну вимирали цілими сім'ями. Чимало стояло пустих хат. Всюди ходила маса голодного люду, намагаючись десь добути чи випросити хоч якусь поживу. Села захлеснула хвиля грабунків. Невдвовижу були випадки людоїдства» [20, с. 58].

Окремо слід зупинитися на книзі М. Твердохліба «Село Кам'яні Потоки на «чорній дощі». 1932-1933» [29]. Її автор склав список з 199 жителів цього села на Кременчуччині, що пережили жакливі репресивні заходи, передбачені постановою Політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 6 грудня 1932 року «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» та зібрав спогади частини з них. На трагічному прикладі одного села він глибоко показав причини, перебіг та наслідки штучного голодомору в Україні.

У 2004 році під егідою Асоціації дослідників голодоморів в Україні та Інституту історії України НАН України побачило світ цінне наукове видання «Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932-1933 і 1946-1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. Документи і матеріали. Свідчення» [16]. Про автора сказано скромно і трохи ніби утаємничено: упорядник – Микола Булда. Читач може подумати, що документи, матеріали і свідчення зібрали якісь інші дослідники, а директор Чорнухинської центральної районної бібліотеки М.І. Булда лише упорядкував їх. Та насправді цей краєзнавець-пошуковець сам надсилав запити до численних архівних установ України, і йому надходили відповіді про голодомори загалом і в Чорнухинському районі зокрема. Якщо ж та чи інша відповідь не задовольняла, він їхав і сам працював в архівах. М. Булда, окрім значної кількості архівних документів, зібрав усні й письмові свідчення, їх йому надали 25 осіб, котрі пережили голод на терені Чорнухинського району. Книга має два основних розділи: «Чорні хмари голодних 30-х років» і «Голодні повоєнні роки». До кожного з них автор подав своє «Передне слово», в яких на основі численних архівних документів і свідчень всебічно дослідив трагічні події голодоморів на Чорнухівщині.

Жакливі наслідки голодомору відчувались і у великих містах Полтавщини. У 1995 році вийшов з друку «Нарис історії Кременчука» [18], який показує минуле цього найбільшого індустріального центру краю від 1571 року до середини 90-х років ХХ століття. Автори нарису опублікували спогади жителів міста – свідків голодомору 1932-1933 років. «Кременчужанин Максименко Андрій Васильович засвідчує, що доведені до відчаю голодні матері поїдали своїх дітей, а через день-два і самі помирали. В місті появилася в ті роки новий вид злочинності – крадіжки... дітей. Вампіри заманювали їх в будинки, там вбивали, засолювали м'ясо і тримали його в підвалах. Бували випадки, коли міліція затримувала біля залізничного вокзалу, на базарі тих, хто продавав котлети, холодець з людського м'яса.

Литвин Мотрона Петрівна працювала після повені 1931 року на будівництві дамби Кременчук-Власівка. Вона згадує, що в 1932 році там померло з голоду

багато людей. «Бувало йдеш, дивишся – лежить людина. Підходиш, а в ній розрізаний живіт, груди і забрані звідти серце, легені, нирки, печінка і т.д. Було людодівство», – зазначала М.П. Литвин [18, с. 82].

Першою спробою об'єктивного і всебічного дослідження історії обласного центру – міста Полтави, який відображає сучасні досягнення історичної науки та громадсько-політичної думки стала колективна праця «Полтава. Історичний нарис», опублікована в 1999 році [19]. Кілька сторінок цього видання висвітлюють трагічні сторінки голодомору. Зокрема, з'ясовується напружене становище з продовольством, яке склалося в місті в 1932-1933 роках. Робітники на день отримували 300 грамів хліба, службовці – 200 грамів. На утриманців видавалася половинна норма. Вільний продаж хліба навіть за так званими комерційними, непомірно високими цінами в Полтаві до осені 1933 року не здійснювався. Зовсім іншим було становище номенклатурних партійно-державних працівників. Вони забезпечувались продовольством у спеціальних розподільниках за цілком нормальними споживацькими нормами. Посилені щомісячні пайки видавались уповноваженим міськкому партії та міськради, надісланим на село для проведення хлібозаготівель. Члени їх сімей теж отримували пайки і харчувались у закритій їдальні. Під час голодомору 1932-1933 років Полтава бачила тисячі вмираючих селян, що добрили до міста в пошуках хліба, але, окрім цілковитої байдужості властей і трагічної смерті під парканом, нічого тут не знаходили. Лише навесні 1933 року в Полтаві почала діяти їдальня на 111 осіб для голодуючих, що, звичайно, було вкрай недостатньо для порятунку великої кількості людей [19, с. 161].

З 2003 року в 6-11 класах загальноосвітніх шкіл Полтавщини вивчається ґрунтовний за обсягом і змістом курс історії рідного краю. Науковці та кращі учителі-методисти області створили для цього комплект підручників та методичні посібники. Зокрема, в 2005 році вийшов з друку підручник для 10 класу О.А. Білоуська, О.П. Єрмака і В.Я. Ревегука «Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття)» [2]. У передмові підручника автори, звертаючись до дорогих краян, пишуть: «Поразка Національної революції і невдала спроба відновити українську державність обернулася для народу новим лихом, гіршим за всі попередні. Разом із утвердженням комуністичного режиму на українську землю прийшов Великий голод і Великий терор, люди гинули сотнями тисяч і мільйонами» [2, с. 3]. Окремий розділ підручника, розрахований на проведення одного уроку, має назву «Голодомор 1932-1933 років». Він починається інтродукцією, де наголошується, що «однією з найтрагічніших сторінок української історії і разом з тим одним із найжахливіших злочинів сталінської тоталітарної системи став голодомор 1932-1933 років» [2, с. 3]. Матеріал розділу обсягом 1 друкований аркуш розподілений на чотири параграфи (ліхтарики): «Хлібозаготівельна кампанія 1932/1933 років та опір їй з боку селянства», «Боротьба з одноосібними селянськими господарствами», «Селянські виступи», «Масштаби голоду та його наслідки». Текст розділу проілюстрований 40 фотографіями, портретами, фрагментами картин, плакатів. Наводяться 39 свідчень – уривки із спогадів людей, що пережили голодомор, архівні документи, газетні публікації 30-х років. Характерно, що розділ не містить готових висновків, у передмові з цього приводу говориться таке: «До пошуку істини автори запрошують і своїх юних читачів. Зверніть увагу на численні документи –

свідчення, карти, схеми, таблиці, ілюстрації, коментарі, запитання і завдання. Перечитайте біографії земляків, серед них є постаті, контрверсійно оцінені сучасниками, навколо деяких суперечки тривають і досі» [2, с. 140].

У 2008 році вийшов з друку фундаментальний збірник документів Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, доступ до яких раніше було закрито. Він має назву «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД» [21]. У виданні представлено документи радянських органів державної безпеки – Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ, що містять додаткову архівну інформацію про причини, перебіг і наслідки найстрашнішої трагедії в історії українського народу минулого століття. Збірник містить понад 160 документів і матеріалів, що безпосередньо стосуються згаданого інfernального для долі українського селянства часу. Значна частина з них стосується і багатьох районів Полтавщини.

На наш погляд, для вивчення Голодомору на Полтавщині є досить цінною записка ДПУ УСРР про організаційно-господарський стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності за 1931 рік, де подаються порайонні дані про катастрофічний стан сільського господарства практично у всіх районах внаслідок суцільної колективізації. Це ж стосується і документів про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій на селі, у тому числі й проти низових, партійно-радянських працівників, які не бажали проводити злочинні хлібозаготівлі у 1932-1933 роках у районах Полтавщини, котрі в кінцевому рахунку обернулись геноцидом щодо колгоспників і одноосібників.

До скорбної дати – 75-их роковин голодоморної трагедії опублікована багатотомна серія «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні» [15]. У полтавському томі цієї книги висвітлюються процеси, які відбувалися на Полтавщині під час великого голодомору, увінчується пам'ять жертв найбільшого злочину тоталітаричного сталінського режиму на території краю.

Написанню книги передувала значна пошукова робота. Полтавською облдержадміністрацією було ініційовано створення в кожному районі області робочих груп для збору матеріалів про Голодомор, складання списків жертв трагедії. До складу груп увійшли представники архівних установ, громадських організацій. У районних центрах, селищах міського типу, селах області діяли пошукові загони учителів і учнів шкіл, ветеранів, активістів з числа громадськості. Цим ентузіастам вдалося встановити понад тисячу місць масового поховання жертв Голодомору, де в пам'ять про загиблих громади збудували пам'ятники і пам'ятні знаки. Були складені і уточнені списки тисяч людей, які постраждали в роки голодомору, задокументовано спогади очевидців тих страшних подій. До книги увійшли прізвища 74532 жертв Голодомору, 98 архівних документів та фотозвинувань.

Мартиролог складено за географічним принципом: район – рада – населений пункт у межах нинішнього адміністративно-територіального поділу. Окремо відзначено населені пункти, які існували у 1932 – 1933 роках і на сьогоднішній день не існують (об'єднані, ліквідовані, покинуті, вимерлі). У триколонкових списках зазначається вік жертв, їх соціальний стан, дата смерті, причини смерті.

Редакційна колегія книги, яку очолив голова Полтавської облдержадміністрації Валерій Асадчев та упорядники видання Олександр Білоусько, Юрій Варченко, Володимир Мокляк, Тарас Пустовіт, здійснили велику роботу по систематизації зібраних пошуковцями спогадів свідків Голодомору. 213 споминів були опубліковані в книзі.

Разом із тим, необхідно відзначити, у ряді сілрад виявлення свідків Голодомору не було проведено. Книга створювалась у 2008 році, в останній період правління президента України В.Ющенка, котрий, як відомо, політизував питання Голодомору, вольовим шляхом нав'язував власну думку про чисельність його жертв. Тогочасне керівництво Інституту національної пам'яті, дотримуючись пропрезидентської лінії чинило відповідний тиск на обласні редакції книги. Це, зокрема відчувається у змісті вступної статті полтавського тому «Книги пам'яті», де робиться спроба обґрунтувати явно завищенні цифри демографічних втрат від голодомору на Полтавщині.

У зв'язку з відзначенням пам'ятної дати працівники Державного архіву Полтавської області підготували до друку збірник документів і матеріалів «Голодомор 1932 – 1933 рр. на Полтавщині: До 75-х роковин» [3]. З цієї метою архівісти упродовж року опрацювали інформативні документи партійних, радянських, комсомольських та судових органів за 1929 – 1934 роки, переглянуто 2295 архівних справ, складено анотації до 480 документів, що свідчать про Голодомор на Полтавщині. Робота вимагала від упорядників (О.О.Бутенко, В.В.Коротенко, Т.П.Пустовіт) не тільки скрупульозності під час виявлення відповідних документів, а й фахової підготовки: тут необхідно знати епоху, уміти читати інформацію між рядками, так як механізм приховування правди було запущено вже в ті часи.

Варто відзначити, що практично всі документи, вміщені в збірнику, друкуються вперше. Серед них є дуже оригінальні. Зокрема, це стосується справи коменданта міського цвинтаря Л.П.Ляхова та завідуючого діловим двором комунальної секції Полтавської міської ради О.І.Череватенка. Відповідно до матеріалів, направлених прокурором Полтави до окружної контрольної комісії від 2 квітня 1933 року, зазначенні особи звинувачувалися у недбалому виконанні службових обов'язків, а саме: не вжили відповідних заходів для того, щоб вчасно заготувати потрібну кількість ям на цвинтарі міста Полтави для поховання трупів. Внаслідок «неоперативних дій Ляхова та Череватенка у трупному покої 1-ї рад лікарні наприкінці лютого – початку березня 1933 року накопилось до 200 трупів. І це в одній лікарні. «Чи не забагато, - запитують автори передмови до збірника документів і матеріалів, - для такого невеличкого міста, як Полтава, населенням у 100 тисяч чоловік? До відома читачів, у передвоєнний період у Полтаві функціонувало 7 лікарень» [3, с. 85 - 86].

Окремий блок джерел виокремлено в збірнику з фонду «Кущовий народний суд Полтавського міського району» (Ф.Р – 2020). Це було зроблено з метою ефективного опрацювання джерел судово-правового характеру; усвідомлення правового «беспредела» який тоді існував у країні.

Окрім архівних документів, до збірника включили матеріали місцевої періодики за 1930 – 1940 – і роки, які до останнього часу ще не знайшли адекватного використання у працях дослідників. Особливо важливими, на думку упорядників, є відповідні публікації в україномовній газеті «Голос Полтавщини»,

що виходила за часів німецько-фашистської окупації. У цих публікаціях люди чи не вперше змогли публічно засвідчити правду про трагедію українського села. Певний інтерес становлять розрахунки агронома-економіста С.Соснового про кількість жертв Голодомору в Україні, опубліковані в газеті «Миргородські вісті» 3 червня 1943 року. «Таким чином висновок, пише автор, до якого ми приходимо, аналізуючи офіційні матеріали такий: з загальної кількості зумовленої голодом нестачі населення в 7,5 млн. людей 4,8 млн. людей загинуло з голоду (1,5 млн. в 1932 році і 3,3 млн. в 1933 році) і 2,7 млн. – зменшення внаслідок зниження приросту населення після голоду» [3, с. 254-260].

29 травня 2008 року на базі Полтавського національного педагогічного університету В.Г.Короленка відбувся організований головною редакційною колегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та обласною спілкою краєзнавців України «Критий стіл» з актуальних проблем вітчизняної історії періоду сталінського тоталітаризму. В його роботі взяли участь науковці Києва, Полтави, Черкас, Переяслава-Хмельницького. Наступного року за матеріалами доповідей і повідомлень учасників «круглого столу» був опублікований збірник наукових статей [1]. Серед статей, що висвітлювали події голоду 1932 – 1933 років на Полтавщині і містили нові відомості з цієї проблеми слід назвати такі: Катерина Лобач «Державно-партійні кадри періоду Голодомору» [1, с. 78-84], Ірина Діптан «Державні діти» в лихоліття українського Голокосту» [1, с. 85-92], Павло Матвієнко «трагізм Голодомору і репресій 30-х років ХХ століття на сторінках історії українських родоводів» [1, с. 169-173], Олена Карпова «Політичні репресії проти селян Полтавщини 1930-х років» [1, с. 201-206].

Таким чином, за перше двадцятиріччя вивчення подій Голодомору – 33 в полтавському регіоні закладена міцна джерельна база для відповідних досліджень, опубліковані збірки документів і матеріалів, склалася ґрунтовна історіографія історії великого голоду. Минуло вже вісімдесят років від найстрашнішого в ХХ столітті українського Голодомору, але попіл мільйонів жертв тієї трагедії донині стукає в наші серця без права на забуття. Тому свої подальші плани члени Полтавського відділення Асоціації дослідників в Україні пов'язують з роботою по поповненню документальних даних та свідчень очевидців, створення науково-популярних праць та навчальної літератури, ознайомлення широкої аудиторії і, перш за все молоді, через засоби масової інформації з історією подій 1932-1933 років, які назавжди залишаються незагоєною раною в народній пам'яті.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми дослідження голодомору політичних репресій 1930-х років в Україні: Збірник наукових статей за матеріалами «круглого столу» 29 травня 2008 року. – Полтава: АСМІ, 2009. – 216 с.
2. Білоусько О.А., Єрмак О.П., Ревергук В.Я. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: Оріяна, 2005. – 312 с.
3. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Полтавщині: до 75-х роковин. Збірник документів і матеріалів. – Полтава: Державний архів Полтавської області, 2008. – 284 с.
4. Голодомор 1932 – 1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 1993. – 79 с.

5. До 70-річчя голодомору в Україні 1932 – 1933 роки. Матеріали наукової конференції. – Полтава [Б. в.], 2002. – С. 103.
6. Єрмак О.П. Вплив голодомору 1932-1933 років на демографічну ситуацію в полтавському селі / О.П.Єрмак / Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали. – Полтава. 1994. – С. 105 – 109.
7. Жук В.Н. Що приніс і що забрав голод 1932 – 1933 років на Полтавщині? / В.Н.Жук / Наш рідний край. Сторінки про економічний розвиток Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 32 – 36.
8. Злочин проти народу: До сімдесятиріччя голоду – геноциду 1932-1933 років в Україні. Матеріали регіональної науково-територіальної конференції 22 листопада 2002 р. – Полтава, 2002. – 184 с.
9. Капустян Г. Трагедія села / Г.Капустян // Комсомолец Полтавщини. – 1990. – 7 серпня. – С. 5.
10. Казюра І., Казюра В. Ісківці: чотири століття історії / І.Казюра, В.Казюра. – Полтава: Полтавський літератор, 2002. – 118 с.
11. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – Полтава: [Б.в.], 1997. – 264 с.
12. Лахижа М., Єгоричев С., Ставнюк В. Хай квітне рідне село. Історія села Круподеринці / М.Лахижа, С.Єгоричев, В.Ставнюк – Полтава: АСМІ, 2001. – 180 с.
13. Марочко В.І. Голод на Полтавщині 1932-1933 рр.: причини і наслідки / В.І.Марочко / Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. Матеріали. – Полтава, 1994 – С. 105-109.
14. Міщенко О.В. Безкровна війна. Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщанського району на Полтавщині / О.В.Міщенко. – К.: Т-во «Знання», 1990. – 48 с.
15. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Полтавська область. – Полтава: Оріяна, 2008. – 1200 с.
16. Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932-1933 і 1946-1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали / укл. М.Булда. – Чорнухи-Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – 480 с.
17. Олексенко О. Сторінки історії рідного краю / О.Олексенко. – Полтава: [Б. в.], 2002. – 110 с.
18. Осташко О.І., Юшко В.М., Крот В.О., Стегній П.А. Нарис історії Кременчука / О.І.Осташко, В.М. Юшко, В.О. Крот. – Кременчук: [Б. в.], 1995. – 327 с.
19. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 280 с.
20. Посухов В. Римов. Продовження літопису / В.Посухов. – Полтава: Полтавський вісник, 1999. – 171 с.
21. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 року в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 604 с.
22. Стежками болю і мук // Україна. – 1989. – №12-17.
23. Твердохліб М. Село Кам'яні Потоки на «чорній дошці». 1932-1933 / М.Твердохліб. – Кременчук: [Б.в.], 1999. – 84 с.

24. Ткаченко П. Село моє. Сторінки з історії села Бугаївка на Полтавщині / П.Ткаченко. – Глобине: Поліграфсервіс, 2001. – 118 с.
25. Шемет П.Г. До питання увічнення пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років на Полтавщині / П.Г.Шемет / Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали. – Полтава, 1994. – С. 110-114.

А. П. Ермак

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ГОЛОДОМОРА – 33 НА ПОЛТАВЩИНЕ (1988-2008 ГОДЫ)

В статье делается попытка дать оценку состояния изучения истории голода 1932-1933 годов в полтавском регионе.

Ключевые слова: Голодомор, авторы, монографии, статьи, сборники документов.

О. Р. Yermak

THE INVESTIGATION OF THE HISTORICAL BACKGROUND OF FAMINE IN 1933 IN POLTAVA REGION (1988-2008)

The article shows the the author's attempt to estimate the level of studying of the historical background of famine in 1932-1933 in Poltava region.

Keywords: famine, authors, works, articles, documentary materials.

Надійшла до редакції 2 грудня 2013 року

* * *

УДК 314(477.53)«1932/1933»

Я. Є. Блоха

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ У РЕШЕТИЛІВСЬКОМУ РАЙОНІ

У статті на підставі переважно спогадів та свідчень очевидців аналізується перебіг Голодомору 1932-1933 років у Решетилівському районі Полтавської (тодішньої Харківської) області.

Ключові слова: Голодомор, Решетилівщина, колективізація, хлібозаготівельна кампанія, демографічні втрати.

Кривавим смерчем пройшов голод 1932-1933 років по Полтавщині, обірвавши життя сотням тисяч селян, включаючи дітей та людей похилого віку. На вулицях обласного центру аж до початку літа 1933 року щоденно прибирали до 150 трупів. На залізничних станціях і роз'їздах полтавські хлібороби, які раніше годували Європу, просили шматка хліба і там же помирали, підтяті голодом. Знайдені вздовж залізничних колій трупи звалювали в глибокі рови і так-сяк присипали землею. Проте хліб на Полтавщині був. На станції Решетилівка купи зерна лежали під відкритим небом, зерно псувалося й гнило, але пильно охоронялося військами.

Безпосередньою причиною голоду стала хлібозаготівельна кампанія 1932-1933 років. На час її проведення суцільна колективізація на Полтавщині, як і в цілому по Україні, вже в основному була завершена. В усіх районах Полтавщини, яка з лютого 1932 року входила до складу Харківської області, налічувалося 1800 колгоспів, що об'єднували близько 70% селянських господарств. Створені поспіхом, шляхом штучного об'єднання земельних наділів, реманенту та худоби

селян, колективні господарства залишалися економічно слабкими, без достатньої механізації виробничих процесів.

«Великий перелом» на селі з його розоренням десятків мільйонів селянських господарств, розкуркулюванням заможного та частини середнього селянства, масовий забій худоби призвели до тривалої кризи у сільськогосподарському виробництві. Яскравим показником цього стало зниження врожайності. Оскільки Полтавщина в той час не становила єдиної адміністративно-територіальної одиниці, навести узагальнюючі дані про врожайність практично неможливо. Однак відомості по такому типовому для Полтавщини району, як Лубенський, показують, що за п'ять років (1930-1934 роки) середньорічна врожайність озимої пшениці становила 9,7 ц з гектару, жита – 8,9 ц, ярої пшениці – 7,5 ц. Тобто врожайність була нижчою, ніж у 20-і роки, коли панівні позиції в сільському господарстві займав селянин-одноосібник [1, арк. 75].

І при всьому тому колгоспна система влаштувала сталінське керівництво, бо дозволяла «викачувати» з колгоспів до 40% виробленого зерна шляхом зменшення там нижче від усяких норм продовольчого, фуражного і насінневого фондів. З першого колгоспного врожаю 1930 року в Україні було заготовлено 477 млн. пудів зерна, тобто на 35% більше, ніж 1929 року, коли основним виробником хліба був селянин-одноосібник. Це породило шкідливу ілюзію, нібито і надалі методом продрозкладки вдасться без перешкод нарощувати кількість заготівлі хліба. Проте вже наступний, 1931 рік цю ілюзію розвіяв. З великим напруженням з колгоспів та селян-одноосібників «викачали» 395,9 млн. пудів зерна. У багатьох районах України з'явилися перші голодуючі. Та справжньою катастрофою для селянства обернулася хлібозаготівельна кампанія 1932 року.

З початком хлібозаготівельної кампанії фактично була заборонена торгівля хлібом і хлібопродуктами на колгоспних базарах, ярмарках, залізничних станціях. 23 листопада 1932 року бюро Полтавського міськкому КП(б)У прийняло постанову «Про посилення боротьби зі спекуляцією хлібом», де, зокрема, зазначалося, про необхідність рішуче посилити боротьбу з продажем зерна, борошна та великої кількості печеного хліба (більше від пуда) колгоспниками й одноосібниками, а також конфіскувати на базарах привезене зерно, борошно або печений хліб у великій кількості.

Винятково жорстоким щодо селянства був такий захід для «активізації» хлібозаготівель, як занесення сіл, що надто повільно здавали хліб державі, на «чорні дошки». У таких селах заборонялась торгівля, із сільських споживчих товариств вивозились усі промислові й продовольчі товари, а щоб одноосібники чи колгоспники не могли купити щось із харчів у сусідніх селах чи місті, виїзд за межі цього села заборонявся.

Не менш репресивним заходом було припинення товарного постачання цілих районів, що не виконали хлібозаготівельних планів. При цьому блокада вже поширювалась не на окремі села чи колгоспи, а на населення десятків районів. 15 грудня 1932 року була прийнята постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про відновлення заводу промтоварів на село». Однак дія постанови не поширювалась на такі райони Полтавщини, як Бригадирівський, Великописарівський, Гадяцький, Кишеньківський, Кобеляцький, Лохвицький, Нехворощанський, Новосанжарський, Оболонський, Решетилівський. Та й у тих районах, де

дозволялось продавати промтовари, товарні репресії продовжувались щодо членів колгоспів та одноосібників, які не виконали хлібозаготівельних планів.

Про особливості голодомору 1932-1933 років на Решетилівщині можемо говорити як на основі статистичних даних по сільрадах району, так і зі спогадів очевидців. Так, у 1926 році в райцентрі Решетилівка проживало 7788 чол. населення, а з прилеглими хуторами Гаркавівка, Горбенки, Лісові, Новоселівка, Прокопівка, Семимогили, Хоружівка та Шкурупії – 8945 чол. У 1939 р. основна маса навколишніх хуторів уже входила до складу селища, але жителів у ньому налічувалося всього лише 6443 чол.

Зокрема Кисіль І.Ю. – учитель історії Кукобівської ЗНЗ І-ІІ ст., який займається дослідженням Голодомору 1932-1933 років на території рідного району, наводить такі дані: «У 1932-1933 роках у Решетилівському районі внаслідок злочинних дій більшовицької влади за далеко не повними даними було втрачено понад одинадцять з половиною тисяч чоловік. А саме: селище Решетилівка – близько 2500, хутори Хоружі – 4, Прокопівка – 19, Сені – 65, Семикози – 2, Киселі – 2, с. Фрунзівка – 9, х. Бузинівщина – 81, х. Ониськи – 35, с. Лобачі – 420, с. Худолії – 10, с. Долина – 239, с. Кузьменки – 115, с. Коломійці – 65, с. Лютівка – 158, с. Кукобівка – 45, с. Коломак – 240, х. Лісовий – 7, х. Мусійки – всі померли, с. Пашенки – 199, с. Лобачі (Турівська с/р) – 3, с. Ярошенки – 2, с. Шилівка – 715, х. Горобці – 3, с. Полянки – 7, с. Медяники – 3, с. Вусики – 3, с. Хорольці – 1, с. Житнівка – 1, с. Аросені – 2, М'якенівська с/р – 452, с. Ганжі – 26, с. Сухорабівка – 620, х. Кулички – 24, с. Федіївка – 72, с. Славки – 152, с. Демидівка – 31, с. Каленики – 175, с. Плоске – бл. 700, х. Сліпки – 350, с. Хрещате – 600, с. Жовтневе – 4, с. Потічок – 13, с. Колотії – 600, с. В. Бакай – 5, с. Піщане – бл. 700, с. Михнівка – 2...» [4, с. 379].

Про голод на Решетилівщині ми черпаємо інформацію і з листа колгоспників артілі «Більшовик» Решетилівського району (у 1932 р. – Харківської обл.) до Г.І. Петровського, написаного 10 березня 1932 року, у якому йдеться про відсутність хліба та посівматеріалу:

«Ми, селяни с. Гольманівки Шамраївської сільради Решетилівського району, члени артілі «Більшовик», хочемо з'ясувати своє положення, яке заставило обертатися до вищого керівництва, а саме:

Проводячи в нашій колгоспі «Більшовик» хлібозаготовку, керівники району і сільради говорили колгоспникам, щоб вони свій хліб, який вони мають, здавали державі, оставляючи для свого існування не більше як на один місяць. Колгоспники повірили і здали свій хліб державі, який получили на трудовні. Крім того, хліб, який був у коморах артілі, вивезли весь, ще посівматеріалу захватили, що тепер і насіння нехвата.

Тепер же прийшов той термін, що обіцяли колгоспникам давати, то правління артілі каже, що «в коморах артілі хліба нема і ми [в] цьому не винні». Коли навіть була постанова зборів артілі про допомогу червоному партизану Чопенку Павлу Г., через його непрацездатність задовольняти пайком як службовця, то тепер правління відмовило, каже «нема хліба».

Постійні робітники (конюхи, свинарі) кожен день загрожують бросанням роботи, позаяк не ївши – робити не можна.

Підготовка до посівкампанії йде мляво, настрої колгоспників дезорганізований, радвладі не довіряють, позаяк керівники артілі партійці все це

знають, а хлопотать перед [владою], щоб повернули на харч частину хліба, не хотять.

Може т. Петровський подумав, що в артілі які-небудь фонди остались, так фондів ніяких не осталося. Про майбутню посівкампанію не знаєм, як Ви т. Петровський думаєте, а все ж таки при таких стані наслідків хороших не ожидать.

На нашу думку, радянська влада і Комуністична партія тут не виновата, але керівники, які робили на наших участках, обдурювали с целью колгоспників, готуючи ґрунт для інтервентів. Як, например, представник району, який робив у нас по хлібозаготівлі, тов. П. Василенко, у самого опісля знайшли захованого хліба в сундуках 25 пуд., одержуючи, крім того, пайок. Не будемо ми Вам писать, що вони всі такі, але факт той, що більшість колгоспників на сьогоднішній день сидить без хліба. Проте чи вони можуть робити на колгоспівській роботі, ми не будемо говорити, і чи при таких умовах пройде з успіхом весняна посівкампанія – і про це не скажеш. Але ж коли радвлада не вживе заходів до забезпечення колгоспників хлібом, то ясно, що наслідки роботи будуть негативні. Може ми в чому і помиляємось, але те, про що пишемо, є вірне і просимо цю справу розслідувать і стан колгоспників поліпшити, позаяк працюючи в колгоспі, на таке явище дивитися осторонь не можна. Просимо дати нам відповідь.

Колгоспники: Лашко Микита О., Терневський Семен Л., Лашко Юхим, Чопенко Йосип Гаврилович, Куліш Тимофій Ф., Лашко Сергій, Чопенко Іван» [3, с. 256-257].

Свідчення очевидців лише доповнюють статистичні дані. Так, мешканець села Лобачі, фронтовик, ветеран праці О. І. Лобач згадує: «У нашому селі голод не обминув жодної людини. Трупи довгий час ніхто не загортав, вже коли почали розкладатися, голова созу організував команду «загортальників». На сліди такого «поховання» можна було натрапити в кюветах, погребях, навіть колодязях. Повал був взимку і весною 1933-го. Ніколи не можна забути нестримного бажання щось укинути в рот... Вимирали цілі родини. По 7-8 чоловік забрав з собою 1933-й із сімей М.М. Блохи, Д.К. Рукавиці, К.Ю. Лук'янця, П.А. Лук'янець, А.П. Мироненка та інших [4, с. 379-380].

Коли прийшла посівна, обробляти землю було нікому, про що голова созу повідомив районне керівництво. Уповноважений з району обійшов усі хати і був вражений побаченим. Тоді в село завезли борошно, стали варити баланду, галушки, щоб підтримати тих, хто залишився. Весна оживила природу. Люди споживали листя з дерев м'яких порід, їли їжаків, жаб. Страшно про це згадувати, та гріх забути».

Дмитро Соловей у праці «Сказати правду. Оповідання скитальця Івана Климка про те, що діялося у Федіївській сільраді Решетилівського району на Полтавщині в 1929-1933 роках», цитуючи Івана Климка, розповідає про випадки канібалізму, які неодноразово траплялися на Решетилівщині: «Якось навесні 1933 р. я з братом Михайлом поїхав до Миргорода, щоб роздобути там картоплі на насіння, бо вже почали її садити. Як повернулися ми додому, то наші жінки зустріли нас повідомленням, що Мотря щойно перед цим повела до себе додому чужого хлопця років 15. У Жаданів тоді не було ніякої худоби, їсти їм самим не було чого. Отож цей факт викликав підозру, що того хлопця не з доброю метою закликано до хати. Тому вирішили прослідкувати.

Коли надворі зовсім стемніло і в хаті Гната Жадана блиснуло світло, наші дружини пішли заглянути, що там діється в хаті. І от вони побачили, що той чужий хлопець спокійненько сидить собі на ослінчику, перед ним щось поставлено, і він їсть. Усе гаразд, отже – можна вертатися до своєї хати. Та раптом на їхніх очах трапилось щось неймовірне й дике. На шию хлопцеві ззаду накинули волосяну петлю, в одну мить зашморгнули її і вдарили обухом. Від жаху й несподіванки жінки трохи не зомліли. Прибігши додому, вони трусилися, наче в лихоманці, й не могли нічого до ладу сказати. Із їхніх пополотнілих облич, із їхніх не зв'язаних до купи слів, ми зрозуміли лише одно: хлопця або ріжуть, або вже зарізали».

Про кількість загиблих у Федіївській та сусідніх сільських радах Іван Клишко свідчить: «По інших хуторах було те ж саме, а якась сільрада Решетилівського району (забув, яка саме) вимерла вся; лишилося живих тільки три двори.

Під час голоду 1933 р. залізничні робітники станції Решетилівки під керівництвом співробітників ДПУ щоденно оглядали район станції Решетилівки, об'їздили залізничний шлях на дрезині та збирали всі виявлені трупи, їх звозили до станції Решетилівки і метрів, може, за 600 у бік Полтави, навпроти семафора через залізничний шлях, де були вириті глибокі траншеї завширшки на два метри й завдовжки, може, 10-12 метрів, укладали ці трупи впоперек траншеї один на одного, як колоди, і, коли в цьому місці траншея достатньо наповнювалася, засипали. Отож накладання трупів і засипання траншеї відбувалося поступово. Скільки там наповнено отаких траншеї та скільки в них закопано трупів – не можу сказати, але я сам бачив, коли заповняли і присипали другу траншею» [3, с. 23-24].

Скорочення чисельності населення Полтавщини йшло насамперед за рахунок зменшення числа жителів у сільській місцевості, в жодному із 44 районів за період з 1926 по 1939 роки не спостерігався навіть наймінімальніший приріст населення. А у низці районів скорочення сільського населення мало катастрофічний характер. У Яготинському районі чисельність мешканців сіл за дванадцять років зменшилася на 42,9%, Семенівському – на 42,6%. Значне скорочення населення відбулося навіть у кількох містах і селищах міського типу. Так, у місті Зінькові жителів у 1939 році було на 19,5% менше, ніж у 1926 році у місті Кобеляки – на 18,9%, у селищах Чутове – на 19,4%, Опішня – на 16,4%, Решетилівка – на 16,3% [2, с. 9-10].

Спираючись на матеріали всесоюзних переписів 1926 і 1939 років можна стверджувати, що демографічні втрати у Решетилівському районі досягли 34,6% (що становить понад одинадцять з половиною тисяч чоловік, з них у самому селищі Решетилівка – близько 2500). Зрозуміло, що демографічні втрати між двома переписами населення не можна повністю ототожнювати із людськими жертвами Голодомору 1932-1933 років. Указана цифра включає і членів сімей «розкуркулених» селянських господарств, депортованих за межі Полтавщини, громадян, які були знищені чи ув'язнені у концтабори під час масових сталінських репресій (тільки у другій половині 1937 році – першій половині 1938 року за далеко не повними даними НКВС УРСР у Полтавській області за «контрреволюційну діяльність» було заарештовано 12,4 тис. чол.).

Не слід забувати і того, що з території Полтавщини чимало людей виїхало за оргнабором та за власною ініціативою у Донбас, індустріальні центри України,

малоосвоєні райони Примор'я, Казахстану й Сибіру. Не жаль, повних даних про кількість розкуркулених селян, про репресованих за політичними мотивами у 30-их роках, про число осіб, що прибули і вибули за межі Полтавщини у той же період немає (такий облік органи статистики фактично налагодили тільки з 1940 року). А без них установити точну цифру жертв Голодомору практично неможливо.

Насильницька колективізація, «розселянювання» сільських трудівників і «воєнно-комуністична» продрозкладка породили справжній колапс сільського господарства. Тоталітарна система, безжалюбно пограбувавши колгоспників та одноосібників під час хлібозаготівельної кампанії 1932/1933 років, залишила їх без належної продовольчої допомоги і тим самим прирекла селян на вимирання. Полтавському краю «великий перелом» коштував близько мільйона демографічних втрат населення. Мова йде і про селян, розкуркулених та висланих на Північ, де їх косила смерть від холоду, хвороб, непосильної праці, і про тих, що були знищені, як «класові вороги», у концтаборах та в'язницях, і про колгоспників й одноосібників, померлих у 1932-1933 роках від не баченого в історії людства голоду, та про тих, хто так і не народився при мінусовому прирості населення у перші роки після Голодомору.

Список використаних джерел

1. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р.-2038. – Оп.1. – Спр. 710. – Арк. 75.
2. Єрмак О.П. Ціна «великого перелому» / О.П. Єрмак // Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. – Полтава, 1997. – 264 с.
3. Соловей Д. Штучний голод 1932-1933 років / Д. Соловей // Соловей Д.Ф. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років; упоряд., наук. ред., передм., прим. Ю. Г. Шаповал, О. П. Юренко ; Нац. академія наук України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, Центр історичної політології. – К.: Полтава, 2005. – 300 с.
4. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. / За ред. о. Ю.Мицика. – Т.2 . – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 443 с.

Я. Е. Блоха

ГОЛОДОМОР 1932-1933 ГОДОВ В РЕШЕТИЛОВСКОМ РАЙОНЕ

В статтє на основани преимуцественно воспоминаний и свидетельств очевидцев анализируется ход Голодомора 1932-1933 годов в Решетилловском районе Полтавской (тогдашней Харьковской) области.

Ключевые слова: Голодомор, Решетилловщина, колективізація, хлібозаготівельна кампанія, демографічні втрати.

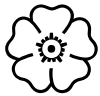
Ya. E. Blocha

GREAT FAMINE IN RESHETYLIVKA DISTRICT IN 1932-1933

In the article, on the basis of memoirs and itnesses the reasons of famine in 1932-1933 in Reshetylivskiyh district of Poltava (used to be Kharkov) region are analysed.

Keywords: famine, Reshetylivka district, collectivization, grain procurement campaign, demographic losses.

Надійшла до редакції 24 грудня 2013 року

Статті і студії

УДК 340.1:94(477)«085/134»

Г. М. Аванесян

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ СУДОЧИНСТВА КНЯЖОЇ ДОБИ

У статті актуалізовано процеси державотворення та правотворення, що нині відбуваються в Україні. Доведено, що прогресивна українська правова наука, спираючись на зарубіжний досвід, популяризувала власні традиції судочинства, зокрема княжої доби.

Ключові слова: звичаєве право, право власності, кримінальне право, цивільне право, правова свідомість, «княжі устави» та «уроки».

Процеси державотворення та право творення, що нині відбуваються в Україні, об'єктивно зумовлюють узагальнення й використання як світового, так і національного досвіду у відповідних сферах суспільних відносин. Важливе значення при цьому мають надбання української наукової історико-правової думки. Прогресивна українська правова наука, спираючись на історичний досвід, одночасно розвиває власні традиції та намагається поєднувати соціологічний і юридичний підходи в розумінні й розв'язанні державно-правових проблем.

В історико-правових дослідженнях акцентовано увагу на тому, що на початковому етапі правного життя Київської Русі єдиним правотвірним джерелом був сам народ, що встановлював обов'язкові правила для підтримання правопорядку. Первісні правні норми постали шляхом проголошення їх чільними представниками народу в принагідних випадках, головним чином при вирішенні спірних питань між членами певної соціальної групи і визнання їх усім народом за слушні та доцільні правила, що містять у собі життєву справедливість – «правду», якій усі згодні коритися й дотримуватися в майбутньому. Так постає перша норма звичаєвого права, що потім застосовується до всіх випадків, подібних до первісного, вже вирішеного, і такою практикою життя набувають обов'язкової сили норми закону [10, с. 633].

Вивчення правової природи звичаю в його історичному аспекті, питання про його існування та функціонування як джерела права власності в епоху існування Київської Русі має особливе значення. Об'єктом дослідження більшості вчених є суспільно-політичний лад, історія князівських династій, котрі склалися в українських землях, що в ті часи входили до складу Київської Русі, культура, побут і громадська діяльність населення [8, с. 111].

Дослідниками визнано, що найстарішою і найважливішою пам'яткою, яка зберегла нам давні норми звичаєвого права, є прийнята в науці під назвою «Руська Правда» (термін «правда» тут означає закон). Оригінал «Руської Правди» не зберігся. До нас дійшли численні, близько 300, списки «Руської Правди», з яких найстаріші: Синодальний з XIII століття, Пушкінський з XIV століття, Академічний з XV століття, Троїцький, Карамзінський та інші. За розміром списки поділяють на короткі (близько 40 артикулів), середні (до 60 артикулів) та

широкі (100–135 артикулів) [10, с. 633]. Зібрані в ній норми дослідники, зокрема І. Бойко [1], Б. Головкін [2], І. Дмитрієнко [4], А. Павко [6], С. Рябенко [8], оцінюють як такі, що мали чисто практичну мету: дати можливість суддям справедливо судити, вирішувати справи на підставі діючого права, а сторонам боронити свої права на суді.

Цей кодекс доповнювали наступники Ярослава. Так, на початку XII століття розширену редакцію здійснив Володимир Мономах. Велика кількість копій «Руської правди» свідчить, що судді широко використовували її на практиці, маючи можливість ухвалювати рішення на основі загальних норм. По суті, «Руська правда» була компіляцією звичаєвого права, а також князівських указів, що стосувалися різних прецедентів. Ученими доведено, що до «Руської правди» входили норми цивільного (про власність, обов'язки, сім'ю) і кримінального права. Найцікавішим аспектом кримінального права були покарання за злочини: конфіскація майна, вигнання, а найчастіше штраф. Навіть убивство та інші важкі злочини (підпал, організоване конокрадство, грабунок) регулювалися грошовою компенсацією. Хоча Володимир Великий запровадив смертну кару, невдовзі її теж замінили на штраф.

Українські дослідники, спираючись на праці Б. Грекова, наголошують на тому, що правові звичаї формувалися на території Київської Русі поступово, через застосування до однакових випадків чи відносин усім відомого правила, виробленого правовою свідомістю народу під впливом історичних умов. Це правило узгоджувалося з релігійними та юридичними поглядами народу і створювало цьому правилу фізіологічно-примусову силу звички або звичаю.

Відомі правознавці О. Заруба, П. Захарченко, В. Іванов, В. Капелюшний, В. Кульчицький звертають увагу й на «княжі устави» та «уроки», що були результатом діяльності князів у процесі творення середньовічної держави. Під уставами розуміють постанови князів і доповнення про зміну норм звичаєвого права. Вони були зібрані здебільшого в «Руській Правді». Під уроками треба розуміти постанови князів переважно фінансового характеру про будь-які дані й податки на користь князя, а також про судові витрати. У полі зору дослідників, зокрема М. Левчука [5], знаходяться й церковні устави як акти законодавчої діяльності князів, що мали на меті унормувати правне становище церкви в державі, впорядкувати церковні суди й забезпечити церкву матеріально у формі десятини. До нас дійшли церковні устави князів Володимира та Ярослава.

Доречно зауважити, що сучасні дослідники висловлюють думку про те, що єдиного погляду на збірник «Руська Правда» в учених немає й досі. Історики вважають його або приватним юридичним збірником, складеним якимось давньоруським знавцем законів для своїх власних потреб, або єдиним кодексом, у який князем Ярославом Мудрим було зведено всі існуючі правові норми, або наслідком санкціонованої діячми церкви спроби створити кодекс, котрий би відтворював всі існуючі на Русі норми звичаєвого права стосовно привнесених церквою чи змінених під її впливом понять та відносин. Існує також думка про те, що Руська Правда була лише перекладом і новим тлумаченням народної свідомості у право, у рядки, статті й букви закону, а Ярослав Мудрий не був її автором або творцем, а лише збирачем та видавцем юридичних переконань свого періоду [9, с. 113]. Учені розійшлися в поглядах і на те, якою мірою Ярослав змінив і відредагував ці закони. Дехто вважає його не просто редактором, а

автором цього найдавнішого кодексу і називає його «Правда Ярослава». Однак достатніх аргументів, які це підтвердили б, немає. На думку деяких дослідників, Ярослав, імовірно, використав уже існуючі до нього закони, що називалися «правдою», доповнивши їх власним «статутом».

Значна частина норм звичаєвого права, які існували на території нашої держави, виникла саме за часів першої східнослов'янської держави із центром у Києві та значною мірою проіснувала майже без змін або із певними змінами майже до середини XVII – початку XVIII століття, а деякі збереглися навіть до наших днів, набувши закріплення в нормативно-правових актах, виданих уповноваженими на те органами державної влади. Виникнення звичаїв, які регулювали право власності, розпочалося на першому етапі, набуло свого розвитку на земсько-князівському етапі, коли значна їхня частина була кодифікована в тексті «Руської Правди». Звичай установлював такі способи набуття права власності на об'єкти права: займанщина, отримання в наділ (дарунок від князя), захоплення, цивільно-правові угоди, спадщина [8, с. 115].

Дослідник українського кримінального права Я. Падох зауважує, що воно зазнавало постійних змін, проходячи періоди помсти, викупів, композицій і державних кар. Два перші періоди були періодами приватного кримінального права, коли судочинство й реакція на злочини віддавалися скривдженому. Поступово настав новий період публічного права, коли судочинство перейшло у відання держави. Суб'єктом злочину за українським правом цієї доби могла бути тільки вільна особа, об'єктом злочину також могла бути тільки вільна людина [7, с. 660]. Злочин називали «обидою», тобто кривдою, що вказує на давні часи, коли злочин уважався тільки приватним пошкодженням людини або її майна.

Але, загалом, злочин, як зазначає В. Гришко, вже також вважається порушенням публічного правопорядку, і тому, крім обов'язку відшкодування приватної кривди, злочинець підлягає ще й державному покаранню. Злочини проти життя людини поділяють на навмисні та ненавмисні. Навмисні розрізняють убивство з наміром (розбій) і без наміру. Вбивця із наміром називається розбійником, а без наміру – вбійником, головником, або воевником. Особливим видом убивства є навмисне пошкодження тіла із смертним наслідком. Воно карається легше, подібно до вбивства власної дружини чоловіком (очевидно, з приводу подружньої зради). Деякі вбивства були безкарні, наприклад, убивства нічного злодія, вбивство внаслідок провокації або реторсії та ін. Злочини проти тіла поділяють на злочини каліцтва й ушкодження здоров'я. Спочатку каліцтво було зрівняне з убивством. Згодом тільки важке каліцтво було нарівні з убивством каране вищою мірою. Злочини проти честі та свободи каралися особливо важко; наприклад, удар мечем у піхві або рукояткою карали вчетверо важче (12 гривень), ніж за удар гострою стороною меча (3 гривні). Серед злочинів проти майна розрізняли крадіжку, розбій, тобто грабунок, привласнення загублених речей або втікача-невільника, безправне користування чужими речами, зловмисне пошкодження чужої рухомої речі, до порушення меж уключно, підпал, обман тощо. Найтяжче каралися підпали і професійна крадіжка в разі рецидиву (конокрадство), а саме – карою «потока й разграблення» [3, с. 660].

Історико-правова наука акцентує увагу на тому, що злочини проти громадських інтересів поділялися на злочини, спрямовані проти інтересів суспільності й держави. З перших злочинів проти релігії визначалися за постановами церковних уставів. Найбільш поширеними були злочини

чарівництва, або чародіяння, волхвування, грабування трупів, предметів культу тощо. З-поміж злочинів проти родини слід назвати загальні злочини, такі, як убивство, крадіжку та інші, між подружжям: двоєженство, двоємушництво, кровозмішання, подружня зрада, покидання подружжя. Злочини проти моралі були відомі у формі згвалтування тощо. Злочини проти держави в силу обставин майже не вчинялися. Не було знане ні поняття княжого маєстату і його зневаги, ні державної зради, проте вже окреслюються поняття зради країни (змова з ворогом) [3, с. 660].

Дослідниками встановлено, що серед судових органів Київської Русі одним із провідних був насамперед *суд общини*, як найбільш давній судовий орган. Община судила відповідно до звичаєвого права, а вищою мірою покарання при цьому було вигнання з общини. Зі зміцненням державності значна кількість справ підлягала князівській юрисдикції. У 989 році князь Володимир провів судову реформу, сутність якої полягала в розмежуванні світських і церковних судів. *Церковний суд* розглядав усі правопорушення духовенства, а також ті справи простих людей, які були віднесені до юрисдикції церковного суду: всі злочини проти моралі, порушення церковних законів, прелюбодіяння, сімейні сварки тощо.

За княжої доби суд чинив сам князь, як верховний суддя, або ж його урядовці. Судова влада належала до основних прерогатив княжого уряду: обов'язок судити громадян уважався головним обов'язком володаря (князя), а урядовці заступали його тільки з відповідного уповноваження, не маючи власної судової компетенції. Згодом, з формуванням конституційних державних устоїв, відбулися зміни, які привели до поділу державної влади на законодавчу, адміністративну й судову. Найважливішими посадами, що могли чинити правом суду, були тівун (вирник) і метальник (мечник). Інші урядовці були допоміжними й виконавчими органами суду [7, с. 11].

Історичні факти свідчать, що судові розправи відбувалися в столиці, на княжому дворі або інших місцях державної території, де зупинявся володар або його урядовці, об'їжджаючи підвладну територію. Крім столичних та об'їздових судів, були ще постійні княжі суди в провінції – суди посадників, тобто княжих намісників. Княжим судам підлягало все населення за деякими винятками: окрім «церковних людей». Діяв також вічевий суд, який спершу вирішував усі справи, а згодом – тільки найважливішої ваги. Були також громадські, приватні та церковні суди. Громадський суд, або суд народний, діяв від найдавніших часів спершу як єдиний судовий орган, а згодом побіч державних (княжих) судів. Основним видом цього суду був «вервний суд громади-верві». Його утворювали «судні мужі» на чолі виборного голови (старости). Ці суди розглядали різноманітні справи та брали участь у впровадженні вступного слідства. Приватні суди, тобто суди панські чи домініальні, провадили пани щодо своїх невільників і почасти закупів. Церковні суди існували при єпископах, які їх очолювали. Їхня юрисдикція обіймала церковних осіб (духівництво, їхні родини, церковну прислугу, піклуванців церкви і т. п.) та церковні справи (злочини супроти віри й подружжя, спори подружні й спадщинні). Ці суди спиралися на Номоканон і церковні устава князів [7, с. 11–13].

У давньоруській літературі є ціла низка нотаток про суддів та князів, які неправдиво судили і брали хабарі. Ці повчання, оригінальні або ж перекладені з грецької мови, застерігають судочинців, які діють несправедливо, без милосердя:

їм загрожує кара через суд Божий. Дослідниця Н. Яковенко зауважує, що в давнину навіть у побуті говорили: «Не имей себе двора близ княжа двора, не держи села близ княжа села: тивун бо яко <...> огонь от сухих дров <...> и рядовичи яко как искры. Аще от огня устережешися, то от искры не сможеши остеречься, не можеши уберець своего платья» («Моління» Даниїла Заточника) [9, с. 68].] Тому не дивно, що до нас дійшло чимало свідчень про народні хвилювання, спрямовані проти суддів, тиунів, тисяцьких тощо, а також і проти князів, які їх призначали. Ці народні повстання зазвичай закінчувалися грабунком дворів суддів-кривдників.

Прийняття християнства на Русі з його прогресивно-гуманістичною ідеологією і новою системою цінностей вимагало перегляду існуючої системи покарань. Кримінальна політика зазнала суттєвого впливу православної релігії, внаслідок чого непохитні традиції кровної помсти були значно послаблені за рахунок закріплення так званої системи композицій (грошової компенсації за голову загиблого). Створення централізованої Київської держави привело до соціальної стратифікації, виділення княжої знаті, закріплення за нею низки привілеїв. Кримінальна система була надзвичайно кон'юнктурною і багато в чому залежала від політичної волі правлячої еліти. Перед нею стояло непросте завдання: з одного боку, обмежити застосування кровної помсти, яка завдавала значної шкоди авторитету влади, а з іншого – надійно захистити життя і здоров'я феодалів. Компроміс виражався в установленні грошового еквівалента людського життя залежно від соціального статусу вбитого. У такий спосіб влада намагалася одночасно поповнювати державну казну (за рахунок вір) і компенсувати втрату годувальника сім'ї загиблого (головництво), демонструючи населенню переваги системи композицій [2, с. 209]. Переконалися у цьому можна на прикладі аналізу положень «Руської Правди».

Сучасні дослідники все частіше констатують, що правові пам'ятки княжої доби є певною мірою унікальними. Дійсно, аналогів «Руської Правди» годі шукати на Заході та на Сході. Вона є творінням владної верхівки й одночасно такою, що спирається на традиції звичаєвого права. У ній не відчувається значний вплив римського права, вплив інших юридичних систем теж позірний. Юридичні пам'ятки Давньої Русі аж ніяк не можна тлумачити як «демократичні» чи «гуманістичні», як це часом трапляється в сучасній літературі. Судоустрій в Україні-Русі будувався на засадах рівності та загальності. Так вищі класи в Київській Русі не відстоювали для себе ніяких правових гарантованих привілеїв: злочинець будь-якого соціального стану підлягав тим самим покаранням. У «Руській Правді» злочинець не індивідуалізується, а для середньовічного права байдуже, хто він боярин, городянин, дружинник, смерд, холоп. Частіше індивідуалізується за соціальним становищем жертва злочину [11, с. 173]. Однак чи можна вважати демократизмом те, що за вбивство холопа штраф установлюється в кілька разів меншим, ніж за вбивство знатної людини.

Існує переконання в тому, що «Руська Правда» та інші документи не є джерелом суто юридичним, адже в ній відображено найзагальніші філософсько-політичні, світоглядні й моральні ідеї, відчуваються контексти і дискурси, в межах яких розвивалася думка в литовсько-польському та козацькому періодах історії України. Кожна стаття «Руської Правди» як короткої, так і просторової редакції – це судові рішення того чи іншого князя, вирок, який ставав нормою судочинства

при розгляді аналогічних справ, а також моральною нормою, що формувала свідомість та світогляд цілого народу.

«Руська Правда» також є свідченням загалом рівноправного статусу чоловіків і жінок у київському суспільстві. Вбивця жінки, наприклад, карався так само, як убивця чоловіка. На відміну від інших тогочасних європейських спільнот, у Київській Русі жінка, яка жила довше від свого чоловіка, не потребувала опікуна, а сама ставала головою родини і вирішувала (якщо чоловік не заповів іншого), коли сини одержать спадщину. При поділі сімейного майна жінка отримувала свою частку й розпоряджалася нею на власний розсуд.

Отже, важливим інтеграційним підґрунтям київського суспільства була правова система. Кодекс писаних законів, зведений у XI столітті, став єдиним для кожного суду в Русі. Як наслідок населення Київської Русі – незалежно від того, в якому князівстві воно проживало і якому князеві підпорядковувалося – через правову систему мало можливість засвоїти єдину традицію, певні загально визнані норми поведінки. Судочинство Київської держави, презентоване як добре опрацьоване, системне, самобутнє законодавство, як карне за злочини проти свободи, власності та моралі, відповідало розвиненому суспільству. В українському законі проявляється вища, ніж у європейських середньовічних законах, культура у справі «берегового права», правового становища жінки, коли вона має широкі права розпоряджатися своїм майном, займатися освітою, медициною, дипломатією. Взагалі «Руська Правда», як «перлина в історії руської культури» (Б. Греков), допомагала зрозуміти соціальний лад України-Русі та свідчить про стан правосвідомості її населення. Вона не втратила свого значення з роздробленням Київської Русі й відбилася у Литовському статуті, чинному в Правобережній Україні.

Список використаних джерел

1. Бойко І.М. Особливості вервних судів Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр. / І.Й. Бойко, М.М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2008. – №1. – С. 32-36.
2. Головкін Б. Кримінологічна генеза корисливих убивств найдавніших пам'яток права України-Русі / Б. Головкін // Філософські обрії. – 2004. – №12. – С. 207-228.
3. Гришко В. Історія українського цивільного права / В. Гришко // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 2. Перевидання в Україні / Ін-т української археографії НАН України. – К., 1995. – С. 653-660.
4. Дмитрієнко І.В. Правова свідомість та культура «Руської Правди» у світлі актуальних підходів до їх вивчення / І.В. Дмитрієнко // Державо і право: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Ін-т держави і права, 2008. – Вип. 42: Юридичні та політичні науки. – С. 67-77.
5. Левчук М.В. Сутність церковного суду в Київській Русі / М.В. Левчук // Державо і право: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Ін-т держави і права, 2008. – Вип. 40. – С. 102–108.
6. Павко А. Суспільно-політична думка та правові відносини в Київській Русі / А. Павко, Я. Павко // Історія України. – 2008. – № 29. – С. 7–9; № 37. – С. 4–5.
7. Падох Я. Суд й судовий процес Старої України: нарис історії. – Т. 209: Історико-філософська секція. – Ч. 5: Правнична комісія. Записки Наукового

- товариства ім. Шевченка / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Львів. – 1990. – 128 с.
8. Рябенко С. Звичай як джерело право власності в Київській Русі / С. Рябенко // Персонал. – 2007. – № 11–12. – С. 111–115.
 9. Яковенко Н. Нарис історії середньомодерної України. – 3-є вид.; перероб. та розшир / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
 10. Яковлів А. Історія джерел українського права / А. Яковлів // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – Т. 2. Перевидано в Україні; Ін-т української археографії. – К.: Ін-т української археографії, 1995. – С. 633–636.
 11. Яременко В. Правда Руська / В. Яременко // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти томах. – К.: Ін-т української археографії, 2001. – Т.1. – С. 173–178.

Г. Н. Аванесян

ТРАДИЦИИ СУДОПРОИЗВОДСТВА КНЯЖЕГО ПЕРИОДА

В статье актуализируются процессы государственного и правового строительства, которые имеют место сегодня в Украине. Доказано, что прогрессивная украинская правовая наука, учитывая зарубежный опыт, освещала собственные традиции судопроизводства, в частности княжеского периода.

Ключевые слова: обычное право, право собственности, криминальное право, гражданское право, правовое сознание, «княжеские уставы» и «уроки».

G. M. Avanesyan

HISTORICAL LAWSUIT TRADITIONS OF THE PRINCEDOM AGE

The current processes of state and lawsuit in Ukraine are analysed in the article. It has been proved that the progressive Ukrainian law science based on the foreign experience and popularized its traditions of proceedings and the lawsuit traditions of the principedom age in particular.

Keywords: customary law, ownership, criminal law, civil law, legal consciousness, Princely 'statutes' and 'fines'.

Надійшла до редакції 18 листопада 2013 року

* * *

УДК 271.2:2-523.4«1941/1944»

М. І. Михайлуца

ВІДБУДОВА ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ В ОДЕСІ В РОКИ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РОКИ)

Стаття присвячена маловивченій в українській історіографії проблемі історії відбудови православних культових споруд в Одесі у період румунської окупації впродовж 1941-1944 років, показано роль місцевого населення й місіонерів-прибульців у цьому процесі.

Ключові слова: війна, румунська окупація, православні храми, Одеса.

Десятки повоєнних років тема відбудови й функціонування православних культових споруд на Одещині в роки її підрумунської окупації упродовж 1941-1944 років, залишалася для науковців малознаною й незреалізованою проблемою. Перш за все через ідеологічну зашореність, політичну кон'юнктуру й, власне,

духовно-релігійну обмеженість як тих, хто займався проблематикою другої світової війни загалом і тих, хто на хвилі наукового буму 90-х досліджував історію церкви першої половини ХХ століття. Здавалося б така проста тема не мала бути до сьогодні незнаною, проте не знайдеться й зараз десятка наукових праць в Україні, які б глибоко й неупереджено реконструювали саме цю сторінку історії церковного життя міста. Переважно церковні історики, клірики та чернецтво торкалися цієї тематики [15; 16], однак, замовчували, або навмисно обходили процес відновлення діяльності того чи іншого храму Одеси в роки війни 1941-1945 років, часом, не конкретизуючи хто саме руйнував православні святині, і хто їх повертав до духовно-культурного життя.

Певною мірою на вивчення цього питання спрямовувалася й наша дослідницька увага, результати якої було викладено у кількох наукових працях минулого десятиліття [7; 8]. Отже, зосередимось на конкретній проблемі, яку зазначено у назві статті, й спробуємо ліквідувати одну з прогалин в історії Одещини.

16 жовтня 1941 року Одеса була окупована румунськими військами, адміністрування містом і територією утвореного румунами “губернаторства Трансністрія” за домовленістю між Гітлером і Антонеску в серпні 1941 р. здійснювала Румунія. Церковно-релігійними питаннями опікувалася спеціально створена Румунська православна місія (далі – РПМ, Місія). Остання першочерговим завданням мала відновлення та налагодження діяльності церковних споруд на всій території “Трансністрії”. Без цього румуни не бачили перспективи позитивних змін у духовному житті окупованих територій, а значить, і підтримки самої румунської влади з боку місцевого побожного люду. У першому ж звіті про діяльність Місії від 31 грудня 1941 року, перший її керівник архім. Юлій (Скрібан) підкреслював: “Переважна більшість місцевого населення спокійні і віруючі. Зусилля більшовиків зробити з них атеїстів були даремними. Церкви, що знаходилися між Дністром і Бугом, були спалені, а частина була зруйнована чи перетворена на клуби і магазини... Спроби більшовиків вбити віру народу не виправдалися. Релігійна сутність народу залишилася непорушною. Характерний сучасний феномен у Трансністрії – тріумфальне повернення народу до віри. Повсюдно відновлюють церкви і освячують сплюндровані вівтарі. Ікони і хоругви, приховані колись з турботою, стоять зараз на почесних місцях...” [17].

Ситуація з церковно-культурними спорудами була невідрадною. На 16 жовтня 1941 року, з приходом румунської окупаційної адміністрації, в Одесі, наприклад, функціонувала лише одна церква на другому міському цвинтарі, в якій душпастирем був отець Василій (Брага). У межах всієї Одеської області, за інформацією, поданою у 1944 році секретарем Одеського обкому КП(б)У Сосновським на обласній нараді відділу агітації і пропаганди, напередодні війни було лише 9 церков [4, арк. 36]. Для порівняння зазначимо, що у передреволюційні роки в місті Одесі діяло більше 60 православних храмів, церков та каплиць [17, р. 22, 23].

Румунська православна місія серед інших нагальних питань першочерговими визначила наступні: інспектування стану парафіяльних церков та монастирів у повітах провінції; складання повного реєстру культурних споруд у межах провінції; інвентаризація церковних та монастирських будівель, майна та власності релігійних громад; повернення всього відібраного більшовицькою владою майна і

власності, які належали єпархіям та церквам у межах “Трансністрії”; відкриття й освячення діючих та відремонтованих церков тощо.

Частина православного люду Одеси, яка відчувала потребу в духовному очищенні від атеїстичної скверни та общинно-комуністичного ідеологічного пресу, стала ініціатором відбудови та реконструкції соборів у місті. Усюди, з ініціативи парафіян, активістів релігійних громад скликалися збори, обиралися церковні комітети, створювалися громадські фонди для відбудови храмів тощо.

Місіонерська політика румунів у “Трансністрії” співпадала у багатьох напрямках з бажанням місцевого населення краю до відродження споконвічної православної віри. Самі члени громад надавали широку матеріальну і моральну підтримку церкві, наскільки їм дозволяло матеріальне становище в умовах воєнного та підкупаційного життя.

У місті деякі ремонтні роботи в церквах не зупинялися навіть взимку, про що йшлося у звіті Місії за перший квартал 1942 року. У листопаді 1941 року в Одесі здійснювалися богослужіння у Кафедральному соборі Св. Іллі і 4 церквах: Воздвиження і Різдва Христового на Слобідці, у церкві на Новому цвинтарі та в Казанській церкві на Пересипі. До кінця 1941 року, як писала “Одеська газета”, передбачалося збагатити місто ще 10-12 новими храмами [13]. Серед них першочергово планувалося відкрити церкви: Григорія Богослова (на вул. Старопортофранківській), Усіх Скорбот Радощів (Стурдзівська община на розі вул. Базарної і Белінського), храму біля будинку Праці на Пересипі, колишньої полкової церкви у Дюківському саду, Благовіщенської церкви на Хутірській, церкви на 16 станції Великого фонтану, нижнього храму Успенської церкви (на вул. Михая I, зараз – Преображенська), Української церкви (на вул. А. Гітлера, 55, зараз – Катерининська), вірменської церкви та католицького костюлу. За зиму 1942 року вже було відреставровано і діяло 15 церков [7, с. 91].

Через рік після адміністрування окупованими землями, маючи велике бажання увічнити плоди своєї діяльності, Місія ухвалила рішення створити єдиний фотоальбом про діяльність у “Трансністрії”. Вікарій Місії архімандрит Антім (Ніка) видав розпорядження № 6808 від 9 жовтня 1942 року для підлеглих повітових протоієреїв, в якому просив священників надіслати фотографії відбудованих церков, релігійних будинків, осередків культури та різних святкових процесій, заходів тощо [5, арк. 35]. До того ж, на майбутнє клір мав взяти до уваги, що будь-яку церкву, яка буде відбудована, потрібно сфотографувати як до початку будівельних робіт, так і після їх закінчення.

У наслідок першого року діяльності Місії в “Трансністрії” було відкрито й освячено лише в місті Одесі 22 церкви і 3 монастирі. На ремонт православних соборів міста примарія виділила одноразовий кредит на суму 17000 RKKS* і 10 тонн металу для покрівлі.

Окрім безпосередньої організаційно-церковної діяльності, Місія і її центральне керівництво в Одесі опікувалося організаційно-технічними, архітектурно-будівельними та іншими питаннями. Листування з урядовими і фінансовими установами, господарськими та приватними фірмами і підприємствами потребувало часу і копіткої праці. Сприяв цій праві й особистий

* 1 окупаційна рейхсмарка (1 RKKS) дорівнювала 60 румунським леям і 10 радянським рублям. У 1943 році курс RKKS до лея становив 1:10–12.

авторитет керівника Місії, особливо тоді, коли її очолював митрополит Віссаріон. У фонді Румунської православної місії в ДАОО знаходимо різноманітні документи про організацію реставраційних та будівельних робіт на культових спорудах. 16 березня 1943 року за № 3770 керівництво РПМ ухвалило рішення задовольнити прохання голови Ради з опіки людей похилого віку, вдівців і овдовілих представників кліру м. Одеси протоієрея о. Федора (Петрова), надати грошову допомогу. Підтвердженням виділення 2000 RKKS на реконструкцію церкви на території однойменного притулку є квитанція від 12 квітня 1943 року [5, арк. 6].

Водночас румунська влада ставила за мету відновити знищений у 1936 році більшовиками Спасо-Преображенський кафедральний собор. Для реалізації цього проекту губернатор “Трансністрії” Г. Алексану навіть проголосив конкурс серед архітекторів Румунії. У газеті “Одеса” від 16 травня 1942 року було розміщено статтю, в якій йшлося про те, що міський примар Пинтя, намагаючись відновити історичну справедливість, пропонував розібрати будівлю школи № 121, яку було збудовано з каменю знищеного Кафедрального собору й повернути його людям та Церкві. “Церква Христова не може бути знищеною, а шкільна справа не постраждає, якщо будівля буде передана під Божий дім”, – писала газета.

Однак, за перший рік свого перебування у “Трансністрії” Місія не змогла виправдати покладених на неї румунською патріархією надій. Саме таку думку через місяць після приїзду до Одеси висловив новопризначений шеф РПМ митрополит Віссаріон у рапорті № 1 від 5 січня 1943 року, який майже цілком наводить румунський дослідник А. Петку [14, р. 292]. Значні зрушення в організації Місією відбудови храмів почалися саме з призначенням митрополита Віссаріона. Були підібрані і протягом двох місяців відремонтовані будівлі під канцелярію Місії, місця проживання функціонерів, культурний осередок для священників, а з часом, і митрополича резиденція. За сприяння інвентарної дирекції Одеської примарії було повністю обладнано резиденцію і бюро Місії меблями та усім необхідним із залишків квартир, зруйнованих війною. За митрополичим наглядом відбувалась організація, реконструкція і відкриття соборів, церков, типографії та інших об'єктів культурно-господарської інфраструктури. Здійснювався розподіл фінансування, пошук грошей на реставраційні роботи і контроль за їх використанням. 10 червня 1943 року митрополит Віссаріон надіслав листа до Комітету з відбудови церкви Св. Марії Матері Божої, майбутнього кафедрального собору, в якому повідомляв, що для цього уряд “Трансністрії” створив рахунок на суму 336075 RKKS. Для реставрації храму, на закупівлю необхідних будівельних матеріалів та оплату праці працівникам виділено аванс 25 тис. марок від 21 квітня того ж року і в сумі 30 тис. марок від 8 червня, всього – 55 тис. RKKS [6, арк. 35].

Митрополит безпосередньо піклувався про закупівлю, забезпечення та постачання будівельних матеріалів, які спрямовувалися на ремонт об'єктів культу. Задля пришвидшення справи він часто використовував впливовий авторитет духовного пастиря й особисто втручався у хід справ. Так, 1 липня 1943 року Віссаріон написав листа на ім'я генерала Н. фон Берга, в якому говорилося: “Пане генерале фон Берг Н., інспектор з економічних питань нашої місії направляє нас на цегельну фабрику № 3, що знаходиться на вул. Табірній 5, для замовлення 20 тис. шт. цегли, необхідної для відбудови Успенської церкви в Одесі,

майбутнього кафедрального собору” [6, арк. 74]. За кілька днів на рахунок фабрики було перераховано 3 тис. РККС.

Часто відновлення того чи іншого храму підносилось в румунській і російськомовній пресі, як здобуток румунської зброї, що зробила можливим повернення християнських традицій на ці землі. Стаття, опублікована у газеті “Молва”, розповідала про те, що найближчим часом при Одеському училищі мореплавання (на вул. Канатній) буде відкрито церкву Св. Миколи Чудотворця, на ремонт якої міським головою було виділено 2 тис. марок. Настоятелем цієї церкви Місія призначила протоієрея отця Миколая (Добровольського), законвчителя училища. Наведений та інші факти стали можливими, – цілеспрямовано підкреслювалося газетою, – завдяки “румунським воїнам-хрестоносцям, які принесли позбавлення від більшовицького ярма, і тому повсюди стали відкриватися храми” [9].

Водночас, у процесі відновлення діяльності храмів значні труднощі ставали на перешкоді Місії і православних парафіян. З одного боку, пришвидшеними темпами проходило відновлення божих храмів, які було закрито радянським режимом, але не зруйновано. Мали своє майбутнє й ті церкви, які були піддані частковій руйнації атеїстами (лише бані та дзвіниці), а нижня частина храмів використовувалась не за духовним призначенням, а під господарські чи культурні потреби. Проте велику частку культових споруд становили саме ті, що були вщент знищені за радянської влади. Відбудова їх потребувала багато часу, зусиль та праці. Не поодинокими були випадки, коли у пресі друкувалися звернення православних городян про їхній обов'язок відновити той чи інший храм – церкву, каплицю чи молитовний дім. Так, на сторінках “Молви”, “Одеси”, “Бугу” та інших газет знаходимо замітки про хід відбудови одеських церков Миколи Чудотворця, Святої Покрови на Олександрівському проспекті, Різдва Богородиці і старообрядницького храму Покрови Пресвятої Богородиці, Святої Марії Магдалини, приходського храму при 1-й міській лікарні. Зазвичай румунська влада використовувала такі приклади позитивних зрушень з пропагандистською метою. Навесні 1942 року, газета “Одеса” писала: “У столиці Трансністрії вже відкрито 18 церков і ще 3 були готові до освячення. Відновлення закритих, пограбованих і зруйнованих більшовиками одеських церков стало можливим унаслідок роботи, яку проводить Православна Місія в Одесі” [12]. Попри певні позитивні зрушення у фактичному відновленні храмів, все ж дуже гостро відчувався брак різного церковно-культового майна. Спочатку до церков і соборів поверталися церковні раритети з музейних фондів. Кілька десятків цінних старовинних ікон, що знаходились в одеських музеях, були повернуті церквам.

Паралельно з церквами і молитовними будинками почали відбудовуватись і функціонувати монастирські осередки, особливо Пантелеймонівський монастир міста Одеси. Останній, завдяки широкій підтримці християнського населення та Одеського муніципалітету, почав відновлюватися у грудні 1941 року, з відбудови нижнього храму. А вже на Різдво Христове відбулося його освячення. Після 20-річної перерви знову під склепіннями засяяли свічки і лампади, пролунали зворушливі молитви віруючих. Каплиця з кожним днем збагачувалась іконами, церковним начинням. У лютому 1942 року було закінчено будівництво тимчасового іконостасу, а 1 березня відбулося друге освячення каплиці, як Божого храму [12]. Освячення відбувалося у переповненому людьми храмі, коридорах і на

подвір'ї. У соборному служінні з місцевим духовенством освячення проводив благочинний Одеси протоієрей Андрій (Ніков).

Завершальним і, зазвичай, традиційним елементом відбудови і реставрації храмів та монастирів у “Трансністрії” були трудомісткі і коштовні розписи внутрішніх церковних стін, склепінь, вівтарів. З одного боку, така робота займала багато часу, з іншого, – потребувала значної кількості висококваліфікованих малярів, іконописців і художників. Переважна більшість фахівців-реставраторів були місцевого походження. Так, проект розпису церкви Св. Марії Магдалини та іконостасу в ній запропонував відомий живописець Маняр, який намагався відтворити в ній типаж внутрішнього вбрання петербурзького храму “Спас на крові” [1].

Навесні та влітку 1942 року бригада одеських художників (Бажій, Синицький, Шелюга та інші) під керівництвом Соколовського працювали над реставрацією храмів в Одесі і області.

З перших місяців діяльності і до свого закінчення Місія намагалася вирішити проблеми, пов'язані із забезпеченням церковнопарафіяльних потреб в іконах, вівтарях, свічках і святих писаннях. Спочатку потреби храмів, що почали функціонувати, задовольнялися за рахунок парафій з Бухареста, Ясів, Галаца та інших міст Румунії. РПМ зверталася з проханням до єпископів і негайно отримувала допомогу. Проте таким чином постійно задовольняти зростаючу потребу у церковних речах було вже неможливо. Для цього, за свідченням архимандрита Антіма, Місія намагалася відкрити майстерні з виробництва церковного начиння, магазини та свічкові фабрики. На конгресі, який відбувся в Одесі 24-25 березня 1942 року, розглядалися питання про можливість відкриття фабрики свічок в Одесі [10], за два місяці потому, на 1-му з'їзді благочинних “Трансністрії” ця проблема також перебувала у колі перспективних справ, як і організація майстерні та магазину з продажу ікон, вбрання і священного посуду. Можливості майстерні при одеському соборі Св. Іллі задовольняли потреби губернаторства до 100 кг свічок на день. У травні 1942 року, враховуючи гостру потребу церков “Трансністрії” у хоругвах, хрестах, іконах, товариство одеських художників вирішило виготовити спочатку кілька пробних зразків і лише потім перейти до масового випуску.

Підтримуючи ініціативу протоієрея Тульчинського повіту про заснування філій-лавок у кожному місті повіту, які будуть займатися реалізацією свічок і церковних речей для віруючих та церков, митрополит Віссаріон 26 липня 1943 року надіслав листа для всіх священників, у якому радив утворити сховища церковних товарів за рахунок фонду протоієрейств [3, арк. 52]. Для цього потрібно було б встановити контакт з адміністрацією свічкової фабрики і ательє церковних товарів в Одесі та в провінції для постачання товарів, у яких існувала велика потреба. “Цим буде покладено край спекуляції, яка здійснюється церковними товарами”, – підсумовувалося у документі.

У серпні 1943 року газета “Буг” повідомляла, що в Одесі (на вул. Привозній, 18), відкрито магазин церковного начиння. Там продавалися ікони відомих іконописців Максименка, Міхеєва, Гулинського та інших. “На полицях, – повідомляла газета, – старовинні церковні книги, збірки богословського характеру, старообрядницькі образи “стародубського та строганівського письма”, які не потьмяніли від часу і відрізнялися вишуканістю і натхненністю ликів”.

Отже, релігійно-спрямоване населення Одеси як і всієї Трансністрії знаходило в собі духовні сили, робило значні фінансові і матеріальні пожертвування на відродження божих храмів – соборів, церков і монастирів зруйнованих радянськими богоборцями та під час воєнних дій. Православна місія в Одесі, переслідуючи свою румунізаторську мету, сприяла відродженню християнської віри, робила певний позитивний крок до надання людям права на реалізацію їхнього релігійного волевиявлення. Якщо на момент прибуття до Одеси румунських архієреїв і священнослужителів-місіонерів існувала лише одна діюча церква, то після двох років діяльності місії, наприкінці 1943 року, в місті Одесі, було реставровано, відбудовано і відкрито більше двадцяти православних храмів.

Список використаних джерел

1. Буг. – 1943. – 7 юлія.
2. Виктор (Быков), игумен. Свято-Пантелеймоновский Одесский мужской монастырь. – Одесса: Астропринт, 2005. – 102 с.
3. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-2704. – Оп. 1. – Спр. 7.
4. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 11. – Оп. 11. – Спр. 144. – Арк. 36.
5. ДАОО. – Ф. Р-2270 сч. – Оп. 1с. – Спр. 2.
6. Там само. – Спр. 12.
7. Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.). – Одеса: “Optimum”, 2006. – 237 с.
8. Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). – Одеса: “ВМВ”, 2008. – 392 с.
9. Молва. – 1942. – 3 декабрія.
10. Одесса. – 1942. – 24 марта.
11. Там само. – 14 апреля.
12. Там само. – 8 мая.
13. Одесская газета. – 1941. – 30 ноября.
14. Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria // Studii și materiale de istorie contemporană, Inst. de istorie “Nicolae Iorga”, Serie nouă, vol. 1, 2002. – P. 292.
15. Серафима, игуменья. Молитва за Победу: Церковь в Великой Отечественной войне. – К.: Киевская Митрополия УПЦ: “Друк”, 2006. – 360 с.
16. Її ж. Молитвенные лампы. История одесских монастырей. – Одесса: Свято-Архангело-Михайловский женский монастырь, 1996. – 192 с.
17. Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8.

М. И. Михайлуца

ВОЗРОЖДЕНИЕ ПРАВОСЛАВНЫХ ХРАМОВ В ОДЕССЕ В ГОДЫ РУМЫНСКОЙ ОККУПАЦИИ (1941-1944 ГОДЫ)

Статья посвящена малоизученной в украинской историографии проблемы возрождения православных культовых сооружений в Одессе в период румынской оккупации на протяжении 1941-1944 годов, показана роль местного населения и миссионеров-пришельцев в этом процессе.

Ключевые слова: война, румынская оккупация, православные храмы, Одесса.

М. І. Mykhailutsa

REBUILDING OF THE ORTHODOX CHURCH IN ODESA DURING THE ROMANIAN OCCUPATION (1941-1944)

The article is devoted to the history of reconstruction of Orthodox religious buildings in Odesa during the Romanian occupation over the 1941-1944 years, which is not studied enough in Ukrainian historiography; the role of local people and missionaries in this process is shown.

Key words: war, Romanian occupation, Orthodox churches, Odessa.

Надійшла до редакції 9 грудня 2013 року

* * *

УДК 94(477)«1945/1964»

П. В. Киридон

СИСТЕМА ПІЛЬГ І ПРИВІЛЕЇВ ЯК ОРГАНІЧНА СКЛАДОВА ХАРАКТЕРИСТИКИ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1945 – 1964 РОКІВ

Дано характеристику преференцій партійно-державної номенклатури Української РСР, котрі використовувалися нею в 1945 – 1964 роках, розкрито характерні особливості привілейованого статусу управлінців та показано систему пільг, які виокремлювали становище номенклатури республіки в повоєнній країні.

Ключові слова: Українська РСР, партійно-державна номенклатура, преференції, пільги, привілеї.

Повоєнна республіканська номенклатура відрізнялася більшою, ніж у попередні роки, свободою дій, що базувалася на деякому послабленні контролю з боку центру, зменшенні загрози репресій та покарань за зловживання владою. Привілеї й пільгові надбання, поряд із переконанням у винятковому праві на необов'язкове дотримання законів і правил, диктували номенклатурникам такі норми поведінки, котрими він демонстративно стверджував статус носія влади.

Особливістю радянсько-партійного апарату було небажання працювати на повну силу без мотивації особистих або кланових інтересів. До 1953 року зовнішньою спонукою роботи номенклатурника був переважно страх перед репресіями. Пізніше, за умови припинення цієї загрози, працю чиновництва стимулювали системою привілеїв і пільг, що супроводжувалося розширенням допуску управлінців до матеріальних вигод.

Соціальні переваги партійно-державної номенклатури республіки в 1945 – 1964 роках стали органічною рисою політичного режиму. Спираючись на чиновницько-апаратні структури, влада всіляко заохочувала привілейоване становище функціонерів, оскільки цим умотивовувалася підтримка останніми того курсу, який утілювала в життя Комуністична партія.

Верства управлінців Української РСР вирізнялася в суспільстві надзвичайним статусом. Номенклатурні працівники постійно турбувалися про збереження привілейованого стану, створили для себе завищені порівняно з пересічними громадянами норми матеріального та фінансового забезпечення. Преференції апаратників не афішувалися, однак трактувалися як природний супровід їхньої

належності до правлячих груп. Служіння народові, котрому нібито присвячували життя функціонери, передбачало компенсаційні елементи забезпечення останнім поліпшених умов життя.

Бажання апаратників мати привілеї в умовах номенклатурної системи часто виливалося в малоконтрольоване зловживання владою та сповідування неписаного правила першочергового користування суспільним багатством. Як природний додаток до управлінської роботи партійно-державна номенклатура підтримувала та розвивала розгалужену систему пільг. Ранжуючись залежно від посад і управлінських рівнів, чиновники одержували преференції матеріально-фінансового порядку (зарплата з різного роду доплатами, поліпшені норми харчування та соціального забезпечення, турбота про лікування та оздоровлення, належна організація відпочинку тощо), користуючись благами життя понад норми для пересічних громадян.

Цей елемент номенклатурного функціонування був своєрідною платою політичної верхівки за лояльність управлінської верхівки, виступав специфічною формою розподілу влади, причетність до котрої розглядалася як особливе право користуватися суспільними ресурсами.

Ідеалу соціальної справедливості, декларованій більшовиками з перших років перебування при владі, практично не було досягнуто ні в правовому, ні у фактичному сенсі. Однією з ознак відступу від марксистських принципів розбудови суспільства рівних громадян стало виокремлення в тоталітарній державі касти управлінців, котрі відразу підносили себе надзвичайним, особливим, винятковим статусом. Лише на словах залишаючись «слугами народу», номенклатурні функціонери насправді постійно турбувалися понад усе про збереження свого привілейованого стану в соціалістичній державі.

Власні привілеї та пільги більшовицькими управлінцями було сприйнято як здобуток революції. Ними було створено систему переваг, котра не лише всебічно насичувала життєві потреби чиновників, а й фактично вивищувала їх над населенням. Відтак демонструвався дійсний порядок у країні диктатури партії. Склавши окрему соціальну групу, ті, хто захопив владні крісла, наділили себе вищими правами на користування суспільними матеріальними благами та послугами. Навколо них гуртувалися подібні, потенційні претенденти на обмежений доступ до національного багатства. Формувалася система, названа М. Афанасьєвим номенклатурним соціальним контрактом: «керуючі одержували ренту, а керовані (за факт терплячого ставлення до цього) – користування державними послугами в соціальній сфері й можливість привласнювати народне добро на певних («своїх») підприємствах. Діяло правило «Треба ділитися!» [2, с. 168].

Гарантування преференцій управлінців становило невід'ємну частину тоталітарної номенклатурної політичної системи СРСР [8; 9; 10; 11]. По-справжньому ніхто не зазіхав на обмеження споживацьких можливостей владних одиниць, не відважився замахнутися на узурповане номенклатурою «право жити краще».

Рівень апаратної посади не тільки визначав соціальний статус, доважок привілеїв і пільг носія звання, а й передбачав потенційні можливості зловживання службовим становищем, адже дієвого механізму протидії цьому явищу тоталітарна система не виробила. Безвідмовно діяла й така властива

недемократичному суспільству традиція, як неписане право першочергового забезпечення благами саме управлінців. Отже, питання про пільги та привілеї номенклатури варто розглядати у взаємозв'язку з проблемою зловживань, що їх коїли функціонери-управлінці.

Преференції апаратникам було надано у перші роки радянської влади. Надалі їх ретельно охороняли. Відомий радянолог А. Авторханов підрахував, що у 1935 році в СРСР робітник одержував у середньому 1,8 тис. крб. на рік, а секретар райкому (разом із доплатами) – близько 45 тис. крб. [12, с. 202-205] (у 25 разів більше). Попри ймовірне завищення наведених цифр, помітний відрив у зарплаті між чиновниками й пересічними трудящими зберігався завжди. За цим показником найперше вимальовувалися переваги номенклатури в комуністичному суспільстві. Інші привілеї були похідними.

Пільги номенклатури зумовлювалися наближеністю верстви до влади, яка перетворилася на засіб одержання наднормових матеріальних благ. Для реалізації цього було вибудовано систему зверхності чиновництва, котра мала плекати особисту зацікавленість управлінця в збереженні та зміцненні політичного режиму, цинічний інтерес щодо збереження особливого власного становища. Забезпечення пільгами управлінців набуло системного характеру. Різноманітні переваги номенклатури (як офіційні, так і приховані та незаконні) доволі швидко перетворилися на звичний атрибут життя «владу їмущих».

Сповідуючи на словах етику егалітаризму, більшовики не комплексували, коли відійшли від ідей зрівнялівки заради досягнення кращого становища елітних груп [8, с. 160]. При цьому радянські можновладці не переймалися моральною стороною питання. Номенклатура в комуністичній системі власне владу вважала рівнозначною володінню, використанню й розпорядженню національними ресурсами, запровадивши правило: «Маєш владу – маєш привілеї, маєш власність» [4, с. 207].

Номенклатура принципово виокремлювала себе не тільки з-поміж пересічних громадян, а й однопартійців «без портфелів». Привілеї комітетського корпусу партії робили його фактично незалежним від рядових комуністів. Останні не могли навіть виключити з партії апаратника, оскільки статутні норми вимагали на те згоди 2/3 членів пленуму відповідного комітету [1, с. 168]. Номенклатура часто задовольняла власні потреби, демонстративно ігноруючи запити громадян. По завершенні війни такий стан справ особливо принижував населення знекровленої країни, адже звичайні матеріальні блага були глобальною проблемою, йшлося про забезпечення елементарним: їжею, житлом, одягом. Однак у недостатній увазі до інтересів громадян номенклатурники вбачали принциповий чинник власного всевладдя. Система привілеїв, як вона склалася, екстраполювалася практикою нерівності громадян, культивувалася режимом на всіх рівнях взаємин влади з народом.

Рівень життя соціальних груп визначався їхнім становищем у суспільній структурі, де шаблі було розписано: вищий – для головної номенклатури, нижче були управлінці середньої ланки і т. д. Етакратія (правлячі прошарки, які монопольно розпоряджалися державною власністю) посіла найкращі місця серед тих, хто мав привілейований статус. Далі розташувалися менш привілейовані, проте такі, яким (разом із сім'ями та нащадками) гарантувалися пільги й належне матеріальне забезпечення [7, с. 58-59]. Вочевидь, за обсягом доступу до привілеїв і

слід визначати дійсне місце того чи іншого управлінця в номенклатурній схемі: чим більші можливості – тим вищий начальник.

Серед ознак привілейованості номенклатури пріоритетним було фінансове забезпечення, яке після війни передбачало кілька рівнів: заробітну платню, «тимчасове грошове постачання» та «спеціальне забезпечення». Певний час функціонувала система безплатного відпуску продовольства, видачі грошово-продовольчих і промтоварних «лімітів» номенклатурним працівникам. Від 1948 року цей порядок було скасовано. Натомість запроваджувалося тільки «тимчасове грошове постачання» як додаток до зарплати чиновникам. Воно становило 2-3 посадові оклади щомісяця, не обкладалося податком та навіть не обліковувалося при сплаті партійних внесків. Пересічним громадянам подавалась інформація тільки про зарплату чиновників, а не про весь оклад. Тому вважалося, що фінансування апаратника є близьким до забезпечення робітників і службовців, хоча реальні умови життя номенклатури переважали побут інших громадян [11].

Після завершення війни в УРСР діяло правило, відповідного до яким «тимчасове грошове постачання» одержували чиновники згідно зі списками. До першого з них (реєстр ЦК КП(б)У) потрапила 261 особа: 6 чоловік одержували потрібні доплати, решта – від 1,0 до 2,9 окладу. Список № 2 (урядовий) уключав 273 радянських керівники, серед котрих 35 осіб одержували по 3, решта – по 1,0 – 2,5 окладу на місяць. Аналогічні переліки осіб на це постачання включали обласних номенклатурних управлінців, а також господарських і кооперативних діячів (списки №№ 3 – 5). Норма поширювалася на газетярів та керівників видавництва і навіть шоферів керівництва ЦК, Ради Міністрів та Верховної Ради. Також було складено реєстри апаратників усіх рівнів (від міністрів до їхніх консультантів), котрим належало надавати фінансову підтримку на лікування. Окрім того, у центрі й на місцях з'явилися спеціальні магазини закритого типу, в яких обслуговувалися тільки номенклатурні працівники [22, арк. 2-5, 9-101, 246-252, 257-264].

У квітні 1956 року практику виплати «тимчасового грошового постачання» було закріплено постановами ЦК і Ради Міністрів УРСР. Відтоді доплати мали фіксовані розміри. Скажімо, члени, кандидати в члени Президії й секретарі ЦК КПУ одержували 5 – 7 тис. крб., керівні працівники обласного масштабу та низки центральних відомств – 1,3 – 6,0 тис. крб. [24, арк. 9-104].

1 лютого 1957 року «тимчасове грошове постачання» скасовувалося. Замість цієї форми встановлювалися нові посадові оклади партійно-державним чиновникам. Керівний склад обкомів, міськкомів і ЦК КПУ мав їх у межах 3,4 – 6,3 тис. крб. Президія ЦК затвердила (діяв такий порядок партійного схвалення рішень уряду) проект постанови Ради Міністрів про нові розміри зарплати номенклатурних працівників. Скажімо, голова уряду мав оклад 7,0 тис., заступник міністра – 3,5 тис. крб. [24, арк. 29-32, 38-42] Таким чином, зарплата номенклатурних чинів у повоєнні часи, на відміну від пересічних працівників, постійно зростала. У середині 1950-их років вона подвоїлася від рівня 1947 року.

Спроби обмежити привілеї номенклатури час від часу відображалися в рішеннях ЦК, котрі потім (на відміну від вищеперелічених – секретних – постанов) усіяко пропагувалися ЗМІ. Такий крок було здійснено 1952 року, коли Політбюро ЦК ВКП(б) скоротило оклади та грошове утримання функціонерів різних ланок, започаткувавши нові «тимчасові» ставки з огляду на те, що

дешевшали товари масового споживання. Відтоді члени Політбюро, секретарі ЦК, заступники голови Ради Міністрів СРСР замість 20 тис. одержували 8-12 тис. крб., причому оклад залежав від кількості членів сім'ї кожного. Членам ЦК ВКП(б), міністрам і керівникам центральних апаратних структур замість 15 тис. платили 6-9 тис. крб.[12, с. 402]. Відповідним чином реагували обласні та районні управлінські структури, зменшивши грошові виплати чиновникам. Проте загальний рівень матеріального стимулювання управлінців не постраждав – було збільшено «тимчасове грошове постачання».

Заробітна плата секретарів первинних парторганізацій, як правило, була нефіксованою, визначаючись окладом керівника підприємства (80 – 85%) або показником виконання виробничого плану [24, арк. 1, 4]. Але й там діяло «тимчасове грошове постачання», аби гарантувати високий рівень доходів партійному функціонеріві.

Прихід до влади «колективного керівництва» ознаменувався ухвалою Президією ЦК КПУ (хоча питання фінансів контролювалося центральними органами) постанов про додаткове грошове забезпечення членів Президії, секретарів ЦК, керівників партійних і радянських органів. Належні кошти йшли на зарплату апаратників ЦК КПУ і ЛКСМУ, редакторів республіканських та обласних газет, обкомівських керівників, секретарів міськкомів і райкомів, працівників Ради Міністрів, міністерств і відомств, інших чиновників[14, с. 114].

Повні дані про зарплату управлінців не афішувалися, тому важко навести достеменні факти про їхнє фінансове забезпечення. Проте відомо з ксерокопії партійного квитка першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, опублікованої в одній із книг [6, с. 332], що його оклад 1954 року дорівнював 8 тис. крб. на місяць. Секретарі ЦК КПУ одержували 7 – 7,5 тис. крб., заступник голови Ради Міністрів УРСР – 7 тис. крб. [19, арк. 262-264] 1959 р. ставки зарплати (без доплат) становили: у секретарів райкомів (залежно від категорії району) – 1,3-1,5 тис. крб., у завідувачів відділів – 950 – 1000 крб., у інструктора, пропагандиста – 850-950 крб. Голова райвиконкому мав 850 – 950 крб., його заступник – 740-760 крб. [25, арк. 78].

Піклувалися й про родини номенклатурних працівників. Коли, наприклад, останні їхали навчатися в партійні чи радянські школи, за місцем їхньої колишньої роботи (за рахунок коштів облвиконкомів і уряду) для сімей зберігалися грошові та продовольчі дотації [23, арк. 19-22].

Знаменно, що помітні «стрибки» в підвищенні грошового забезпечення номенклатури припадали на кризові для влади моменти. Так, по смерті Й. Сталіна, після усунення Л. Берії, по закінченні червневих (1957 рік) подій партійним і радянським чиновникам справно збільшували заробіток [15, с. 9]. Це було схоже на плату за підтримку ними керівництва.

Водночас середньомісячний заробіток населення залишався низьким. В Українській РСР 1957 року голова колективного господарства одержував (залежно від категорії) 920 – 3,5 тис. крб. Колгоспник заробляв 150 – 530 крб.[23, арк. 116]. Задля визначення дійсного фінансового забезпечення громадян треба зазначити масштаб тодішніх цін. Навесні 1959 року в державній торгівлі картопля коштувала 93 копійки, м'ясо – 13 – 15 крб. (кілограм), молоко – 2,5 крб. (літр), яйця – 8 крб. (десяток) [23, арк. 82].

Упровадження реформ в останній період правління М. Хрущова теж лицемірно обставлялося фінансовим зацікавленням функціонерів. 1961 року апаратним працівникам підняли зарплату в 2 – 2,5 разу. Крім того, керівникам увели надбавки на «представницькі витрати» (офіційні банкети, наради, збори тощо), котрі становили 30 – 35% зарплати [8, с. 60-61]. Загалом оклади відповідальних працівників комітетів партії та виконкомів рад відбирали до 80-85% витрат на утримання апаратів [24, арк. 4]. У 1963 році місячний фонд зарплати партпрацівників УРСР сягнув 4,75 млн. крб. [22, арк. 4], що майже на 40% переважало їхнє фінансове забезпечення на початку 1950-их років. Варто покликатися на думку О. Штейнле, котрий твердить, що розрив рівня добробуту номенклатури та пересічних громадян сягав 10-30 разів [29, с. 15].

Частину зарплати від 1950-их років номенклатура одержувала в інвалютних карбованцях («сертифікатах»), котрі приймалися в спеціальних магазинах «Берізка» (в УРСР – «Каштан»). Імпортні промтовари продавались апаратникам через спецрозподільники, за цінами вітчизняних аналогів. Потім до 60% придбаного таким шляхом опинялося на «чорних ринках», приносячи номенклатурі неофіційні доходи [8, с. 15].

Утримання партійного апарату не обмежувалося коштом власних надходжень ВКП(б) / КПРС, воно значним чином лягало на Державний бюджет. У 1962 році доходи української партійної організації становили 28 млн. 580 тис. крб., а витрати – 57 млн. 748 тис. крб. [21, арк. 6] Таким чином, 29 млн. 168 тис. крб. (50,5%) витратного бюджету Компартії України забезпечувалося не з партійної каси, а державним коштом.

Окрім того, партбюджет не передбачав асигнувань на користування телефонами, поточні ремонти, охорону приміщень парторганів. Ці витрати здійснювалися за кошторисами місцевих бюджетів [22, арк. 4]. Ідеться про привілейоване становище в тодішньому суспільстві громадської організації, якою КПРС була за визначенням. Зрозуміло, комуністи, котрі опинилися поза номенклатурою, жодним чином не причетні до цього, перевагами послуговувалися управління.

Населення нерідко висловлювало обурення завищеним забезпеченням номенклатури. Так, під час обговорення в трудових колективах доповіді М. Хрущова на XX з'їзді часто звучало запитання: «Чим виправдати таку високу зарплату працівників апарату? Якою мірою праці вона вимірюється?» Вочевидь, доповідачі не мали відповіді, котра задовольнила б аудиторію.

Натомість післясталінська влада час від часу вдавалася до популістських жестів. Але кілька показних кампаній зменшення витрат на утримання бюрократії відчутних наслідків не дали, розрив у доходах населення і представників влади не змінився. Провалилася й ідея запровадити залежність оплати праці обласних та районних керівників від виробничих показників регіону. 1957 року провели відповідний експеримент у 50 районах Української РСР. Зарплата працівникам партійного й державного апаратів визначалася підвищенням продуктивності праці, виконанням плану доходів і виробництвом валової продукції. У підсумку доплати одержали секретарі, заввідділів, інструктори, пропагандисти, голови райпланів та їхні заступники в 32 районах із 50 [6, с. 162]. Проте нововведення не прижилося через складність підрахунків.

1959 року ЦК КПУ було розроблено ще один проект постанови про вмотивованість зарплати партійного та радянського керівництва районів і областей успішністю роботи місцевості. Партійно-державна верхівка регіонів відреагувала на документ негативно, наголошуючи, що він дуже складний. Дійсно, додаткові нарахування до гарантійного мінімуму зарплати чиновників мали проводитися за понад десятьма показниками щомісячно, а переважну більшість останніх можна було вивести лише за зведеними річними звітами колгоспів і радгоспів, котрі готові тільки в березні-квітні наступного року. Постанова не враховувала зональних особливостей сільськогосподарського виробництва, а рівень продуктивності праці було неможливо визначити за кількістю трудоднів. Тому пропонувалося брати до уваги тільки виконання плану заготівель і продуктивності праці та собівартість продукції [22, арк. 98-100]. Зрештою, починання не дістало розвитку. Так номенклатура одержувала незначні, але показові перемоги в боротьбі за збереження власних позицій. Незважаючи на спроби здешевити її утримання, апарат залишався високовартісним. Таким чином, завищення (порівняно з усім суспільством) зарплати партійно-державних функціонерів у повоєнні роки залишалось принциповим елементом елітарності (матеріальної) статусу номенклатури.

Ознакою належності до правлячої групи була видача службовцям безплатних продовольчих пайків та промислових (часто дефіцитних) товарів. Практика, запроваджена в 1920-і роки, проіснувала до останніх днів радянської влади. Відомо, що в Російській Федерації її відмінили тільки в часи президентства Б. Єльцина, який ліквідував 40 тис. «кремлівських» пайків [5, с. 106].

Значної уваги приділялося пільговому харчуванню управлінців, котре було відрегульовано в середині 1940-их років, коли номенклатурників розподілили на категорії. Першу групу становили обласні й міські секретарі та завідувачі відділів, котрі безплатно одержували продовольчі й промислові набори («ліміти»). Завідувачі секторів із заступниками користувалися додатками до продуктових карток (жири, м'ясо, риба, цукор тощо). Інші апаратні категорії (інструктори, пропагандисти, лектори) мали щоденний безплатний обід.

Харчувалися управлінці в спеціальних установах. Зокрема, їдальню Управління справами ЦК КПУ щодня відвідували до 1,2 тис. осіб, із яких понад 500 споживали там їжу двічі-тричі на день. Продукти для цієї установи заготовляли в підсобному господарстві, котре мало 639 га землі [25, арк. 115]. Відповідним чином дбали про харчування номенклатури і в обласних та районних центрах.

Спроби переглянути цю складову привілеїв номенклатури здійснювалися неодноразово. Але справу звично підміняли формою. Так, у листопаді 1947 року комісія Політбюро ЦК ВКП(б), очолювана заступником голови уряду О. Косигіним, представила пропозиції з упорядкування та обмеження пайків продовольства і промтоварів. Із 1 січня 1948 року припинявся їх продаж, котрий до того часу здійснювався через Міністерство держбезпеки [24, с. 145]. Насправді ж, відбулося перепідпорядкування роботи спецмагазину, котрий перейшов у відання Управління справами ЦК.

Показником соціального статусу номенклатурника була наявність службового автомобіля. Відразу по війні ситуація із забезпеченням транспортом була вельми скрутною. Станом на 1 вересня 1947 року тільки половина керівників обласного

масштабу могла послуговуватися ним. Скажімо, в Ізмаїльському та Кіровоградському обкомах із чотирьох транспортних засобів функціонували тільки по одному, Херсонське начальство не мало жодного автомобіля. Райкоми було забезпечено на 33-36%, міськкоми – на 58%, обкоми – на 62%. ЦК КП(б)У мав на балансі 181 автомобіль, із яких 30 були несправними. 120 партійних комітетів республіки не мали цього засобу [22, арк. 22; 26, 81].

У січні 1948 році з'явилася постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про порядок обслуговування легковими автомобілями керівних працівників в Українській РСР», яка мала поліпшити забезпечення транспортом центральних й обласних відомств. По автомобілю закріплювалося за секретарями ЦК, міністрами, керівниками центральних установ, заступниками голови Президії Верховної Ради, членами Політбюро ЦК, по транспортному засобові надавалося сім'ям перелічених категорій. Обкомівські перші секретарі та голови виконкомів областей мали по два авто. Користування транспортом рештою номенклатури залежало від того, скільки машин було на балансі в партійному чи державному органі. На обліку ЦК КП(б)У 1950 році перебувало 193 автомобілі, в обкомах – 1 тис. 642, але третина з них потребувала капітального ремонту [24, арк. 260-261]. Понад 200 виконкомів міських і районних рад УРСР узагалі не мали машин [24, арк. 22-24]. Лише з часом ситуація дещо поліпшилася.

Місцева номенклатурна верства нерідко зловживала державними дотаціями для придбання автомобілів, використовуючи їх для персональних цілей. Так, 1949 року лідер українських комуністів Л. Мельников критикував керівника Дніпропетровського обкому Л. Брежнєва, котрий «неправильно зрозумів постанову ЦК і до кінця справу не довів». Ішлося про розподіл одержаних областю машин між господарствами, тоді як секретар обкому залишив їх у райкомах та райвиконкомах рад.

Послуговування машинами відображало номенклатурну ієрархію. Автомобіль із двома водіями закріплювався за членами Президії ЦК, секретарі, заввідділів Центрального Комітету, міністри користувалися автівками з одним водієм. Інші апаратні працівники в службових цілях їздили на чергових автомобілях за викликом із гаража [26, арк. 29].

М. Хрущов, розуміючи критичне ставлення пересічних громадян до бюрократичних обладунків життя партійно-радянського чиновництва, у тому числі стосовно забезпечення автомобілями, спробував упорядкувати питання. На його пропозицію, Президія ЦК КПКР у червні 1959 року ухвалила секретну постанову «Про порядок використання легкових автомобілів», яка відміняла закріплення в персональне користування цих транспортних засобів за працівниками центральних установ, організацій та підприємств. Натомість пропонувалося послуговуватися автомобілями відомчих гаражів, за окрему оплату, з огляду на що належало видавати апаратним працівникам 0,5 – 1 тис. крб. щомісяця. Зайві автомобілі, гаражі й ремонтні майстерні передавалися автоспівтовариствам.

На папері виконання постанови давало відчутну економію. Секретар ЦК КПУ І. Казанець інформував у лютому 1960 року ЦК КПКР: «До постанови ... для обслуговування керівних працівників ... утримувалося 11 тис. 490 легкових автомобілів. Після впорядкування для службових роз'їздів залишено 4 тис. 634 легкові автомобілі» [26, арк. 44]. Насправді, підприємствам, закладам, колгоспам

передали техніку, котра відслужила своє й потребувала списання чи капітального ремонту. Постанова не справила позитивного ефекту, додавши в гаманці чиновникам суми, зекономлені на «паперовому» використанні службового автотранспорту. Замість економії одержали канцелярські маніпуляції навколо оформлення, списання, звітності тощо. Чиновники, як і раніше, забезпечувалися транспортними засобами відповідно до службового становища кожного з них.

Невдовзі керівництво ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР прохало центральні органи влади: розширити (із 79 до 131) перелік посадових осіб, за якими закріплюються автомобілі; створити в обласних центрах гаражі спеціальних машин без плати за проїзд та лімітів; зберегти в ЦК і Раді Міністрів відомчі гаражі для обслуговування «спецпотреб», маючи на увазі тільки скорочення транспортних одиниць. Пропонувалося також виокремити в список персон із правом користуватися службовими автомобілями 183 службовці КДБ, МВС і Міністерства іноземних справ [26, арк. 29].

Отже, апаратна посада не тільки визначала соціальний статус, доважок привілеїв і пільг її носія, а й створювала потенційні можливості зловживання службовим становищем і зумовлювала безпосередню залежність кожного управлінця від старшого начальника. Механізму протидії цьому явищу чи бодай його регулювання тоталітарна система не виробила та й не відчувала в ньому потреби. Факти незаконних учинків номенклатури, використання нею посадових можливостей для самоуправства підтверджують властиву недемократичному суспільству відсутність правової системи.

Список використаних джерел

1. Авторханов А. *Технология власти* / А. Авторханов. – М.: Новый мир, 1991.
2. Афанасьев М.Н. *Клиентелизм и российская государственность* / М.Н. Афанасьев. – М.: Центр конституционных исследований, 1997.
3. *Держархів Полтавської області* – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 1385.
4. Джилас М. *Лицо тоталитаризма: Пер. с сербо-хорв.* / М. Джилас. – М.: Новости, 1992.
5. Караулов А.В. *Вокруг Кремля* / Книга политических диалогов / А.В. Караулов. – М.: Новости, 1990.
6. Лурье Л. 1956 год. *Середина века* / Л. Лурье, И. Малярова. – СПб: издательский дом «Нева», 2007. – 640 с.
7. Мэтьюз М. *Становление системы привилегий в Советском государстве* / М. Мэтьюз // *Вопросы истории.* – 1992. – № 2-3.
8. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія* / Відп. ред. В.М. Даниленко: У 3-х частинах. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 3.
9. *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945 – 1953* / Составители О.В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л.П. Кошелева, А.И. Мизюк, М.Ю. Прокуменщиков, Л.А. Роговая, С.В. Солюкова. – М.: РОССПЭН, 2002.
10. *Політична історія України ХХ століття: У 6 т.* / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003: Т. 6: *Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002)* / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 2003.
11. *Региональная политика Н.С.Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953-1964 гг.* / сост.: О.В.Хлевнюк [и др.]. – М.: РОССПЭН, 2009.
12. Уралов А. *Сталин у власти* / А. Уралов. – Париж: [б. и.], 1951.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2889.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 70.
15. Там само. – Оп. 16. – Спр. 84.
16. Там само. – Оп. 23. – Спр. 4868.
17. Там само. – Оп. 24. – Спр. 180.
18. Там само. – Спр. 3474.
19. Там само. – Спр. 4910.
20. Там само. – Спр. 5389.
21. Там само. – Спр. 5576.
22. Там само. – Спр. 5616.
23. Там само. – Оп. 31. – Спр. 1205.
24. Там само. – Оп. 46. – Спр. 7113.
25. Там само. – Спр. 7349.
26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 82.
27. ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 1945 – 1953 / Сост.: В.В. Денисов, А.В. Квашонкин, Л.Н. Малашенко, А.И. Минюк, М.Ю. Прозуменчиков, О.В. Хлевнюк; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова и др. – М.: РОССПЭН, 2004. – 496 с.
28. Шестак О.И. Стратификационная иерархия дальневосточного общества в 1950-е – 1980-е годы / О.И. Шестак // Ойкумена. – 2010. – № 3. – С. 58 – 59.
29. Штейнле О. Номенклатура в системі влади УРСР другої половини 1940-х – початку 1950-х років / О. Штейнле // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Зб. наукових праць. – К., 2009. – Вип. 43.

П. В. Киридон

**СИСТЕМА ЛЬГОТ И ПРИВИЛЕГИЙ КАК ОРГАНИЧЕСКАЯ
СОСТАВЛЯЮЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПАРТИЙНО-
ГОСУДАРСТВЕННОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ УССР 1945-1964 ГОДОВ**

Приводится характеристика преференций партийно-государственной номенклатуры УССР, используемых ею в 1945-1964 годах, раскрываются характерные особенности привилегированного статуса управленцев и показана система льгот, определяющих положение номенклатуры в послевоенной стране.

***Ключевые слова:** Украинская ССР, партийно-государственная номенклатура, преференции, льготы, привилегии.*

P. V. Kyrydon

**THE SYSTEM OF PREFERENCE AND PRIVILEGES
AS AN ORGANIC FEATURE OF THE STATE PARTY
NOMENCLATURE OF UKRAINIAN SSR IN 1945-1964**

Preferences of party and state nomenclature of Ukrainian SSR in 1945-1964 are characterized in this article. The author of the article also revealed the characteristic features of the privileged status of managers. The benefits of the system, defining the position of the nomenclature of the republic in the post-war country are described.

***Keywords:** Ukrainian Socialist Republic, the party-state nomenclature, preferences, benefits, privileges.*

Надійшла до редакції 28 листопада 2013 року

Повідомлення

УДК 94(477):338

В. В. Стрілець

КИЇВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ ЗА ДЕНІКІНСЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1919 – 1920 РОКИ)

Статтю присвячено київському осередку Української партії соціалістів-федералістів, що протягом 1919 – 1920 років проявив себе в різних формах легальної й нелегальної політичної діяльності, зокрема у створенні Комітету об'єднаних українських громадських організацій та Братства української державності.

Ключові слова: Українська партія соціалістів-федералістів, Комітет об'єднаних українських громадських організацій, Братство української державності, С. Єфремов, А. Ніковський.

Активна участь Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) у політичному житті Української Народної Республіки (УНР) 1919 року повністю внеможливила їй легальну діяльність на захоплених більшовиками й денікінцями територіях та привела до переслідувань її членів. У більшості місцевостей України організації УПСФ були ліквідовані й не діяли навіть нелегально. Наприкінці серпня 1919 року в зв'язку з військовими успіхами УНР активізував свою діяльність нелегальний київський осередок соціалістів-федералістів на чолі із С. Єфремовим та А. Ніковським. Декілька істориків у загальних рисах торкалися зазначеної теми [8; 9; 15], однак вона залишається не висвітленою належним чином, що зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

31 серпня (в день вступу військ УНР до Києва) зусиллями київських соціалістів-федералістів організована нарада представників київських осередків українських політичних партій і громадських організацій, що стояли на антирадянській платформі, на якій було утворено Комітет об'єднаних українських громадських організацій (Громадський комітет). З політичних партій, крім соціалістів-федералістів, до комітету ввійшли представники Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (центральної течії) [31, арк. 71].

Платформа Громадського комітету проголошувала такі положення: українська державність як основоположний принцип; українська установча рада; боротьба з більшовизмом; демократичне виборче право (загальне, безпосереднє, рівне і таємне); аграрна реформа; забезпечення громадських та національних прав усім громадянам України [12, с. 1]. Статут Громадського комітету був прийнятий значно пізніше, аж у травні наступного року [23, с. 1].

Першим практичним кроком Громадського комітету стала невдала спроба відкинути денікінські претензії на владу в Києві [9, с. 28]. 6 вересня 1919 року був виданий перший нелегальний бюлетень Громадського комітету, який визначив першочергові завдання нової організації: об'єднання широких кіл українського громадянства і тих неукраїнських громадсько-політичних сил, які сприйняли б його платформу, та досягнення порозуміння з політичними силами з табору УНР. Йшла мова й про необхідність захисту українських культурних установ. «Ця організаційна та оборонна робота, вважаючи на умови теперішнього моменту, коли реакція знов суне під гаслом ліквідації всіх здобутків нашого відродження, – має величезну вагу для українства. Всім громадським силам, не гаючись, одностайно та однодушно стати на захист своїх прав перед небезпекою нового поневолення», – наголошувалося в бюлетені [12, с. 1].

Варто наголосити, що київські соціалісти-федералісти на чолі з С. Єфремовим та А. Ніковським здійснили спробу об'єднання українських і російських політичних сил ще навесні 1919 року. Характеризуючи цю спробу на допиті в Об'єднаному державному політичному управлінні (ОДПУ) (в справі Спілки визволення України) в 1929 році А. Ніковський сказав: «Через те, що Центральний комітет партії (тобто Головний комітет УПСФ. – В. С.) виїхав з Києва... було вирішено скласти таємну міжпартійну організацію за персональним принципом, себто втягати в організацію поодиноких осіб без відома інших позоставалих у Києві партійних груп та комітетів. У цій таємній організації були: С. Єфремов, А. Ніковський, В. Садовський, П. Стебницький, від неукраїнців – Д. Заславський, Зілберфарб, Зарубін». За словами А. Ніковського, зазначеним особам вдалося порозумітися на такій ідейній основі: «... бажана кожна інша влада, тільки не більшовицька, відношення до Директорії і до Денікіна лишити відкритим, Україна за кожної влади повинна мати забезпечення своїх державних домагань (мінімум – федерація), російська частина визнає можливою і самостійність України» [6, арк. 606].

Підтвердження факту існування цієї організації знаходимо і в записниках члена УСДРП, міністра праці в уряді УНР за часів прем'єрства О. Безпалка, що, між іншим, ще раз доводить правдивість зізнань керівників Спілки визволення України на допитах в ОДПУ УСРР. О. Безпалко засвідчує, що за більшовицької влади навесні 1919 року в Києві існувала організація у складі представників Бунду, меншовиків, правих російських есерів, лівих кадетів й українських партій, яка виступала за українську державність та демократичні свободи і не сприймала більшовизм та так званий «трудоий принцип» організації влади, запропонований Директорією УНР [31, арк. 71 – 71 зв.].

За зізнанням А. Ніковського, організація проіснувала лише до літа 1919 року, коли в Києві розпочався «червоний терор». У вересні 1919 року була здійснена спроба відновлення цієї організації (певно, з метою залучення її членів-неукраїнців до Громадського комітету), але вже розбіжність у поглядах була такою, що «порозуміння ніякого осягти не можна було» [6, арк. 607].

Не вдалося досягти порозуміння з неукраїнською демократією і в наступні часи існування Громадського комітету, до якого, за свідченням тодішнього члена президії Громадського комітету українського еседека Л. Чикаленка, входили представники майже всіх українських організацій Києва [32, с. 68]. Як зазначав Л. Чикаленко, Громадський комітет досить довго відіграв роль нелегального

українського уряду і впливи його сягали далеко за межі Києва, «майже на цілий район добрармійської окупації» [32, с. 11]. Подібної думки дотримувався і М. Славинський, стверджуючи, що київський Громадський комітет з осені 1919 року до літа 1920 року «зорганізував цілу Україну» [23, с. 15]. О. Шульгин теж відмітив, що комітет «розкидав свої сітки по всій Україні» й користувався значним авторитетом [33, с. 7].

Хоча лідери і члени Громадського комітету й не афішували роль соціалістів-федералістів у його організації та діяльності, а, навпаки, намагалися створити з комітету образ широкого надпартійного громадсько-політичного об'єднання, але провідна роль у цій організації фактично належала членам УПСФ. Наступні події, пов'язані з утворенням 1920 року уряду переважно зі членів УПСФ, у чому визначальну роль відігравав Громадський комітет, підтверджують цей факт. До того ж, за письмовими показаннями С. Єфремова на допиті в ОДПУ (1929 рік), з приходом денікінців у Києві утворився гурток «без назви і без сталої організації», який згодом (на початку 1920 року) перетворився в Братство української державності (БУД) [4, арк. 110]. Цілком імовірно, що саме цей гурток визначав діяльність Громадського комітету, оскільки керівництво останнього становили члени гуртка (С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович, П. Стебницький, О. Саліковський, П. Зайцев, Л. Чикаленко, В. Садовський, О. Гермайзе, М. Литвицький та М. Радченко) [6, арк. 613.]. Як бачимо, більшість членів гуртка належала до УПСФ (С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович, П. Стебницький, О. Саліковський та П. Зайцев), а меншість – до правого крила УСДРП.

У зв'язку з цим виникають досить складні питання: чи існувала в Києві за більшовицької і денікінської влади організація соціалістів-федералістів та чи виконували члени київської частини Головного комітету УПСФ партійні функції. Складність цих питань зумовлена відсутністю необхідної кількості документальних матеріалів. Безперечним є те, що офіційно С. Єфремов й А. Ніковський залишалися відповідно головою та заступником голови партії. Київські соціалісти-федералісти постійно перебували між собою в організаційному зв'язку і входили в Громадський комітет як представники партії. Щодо іншого, то єдиним джерелом є показання С. Єфремова й А. Ніковського на допитах в ОДПУ (1929 – 1930 роки). На початку слідства А. Ніковський стверджував, що з лютого 1919 року по травень 1920 року київські соціалісти-федералісти включно з членами Головного комітету партії С. Єфремовим, А. Ніковським та П. Стебницьким зв'язків з «уенерівською» частиною УПСФ не мали і ніяких партійних функцій не виконували [5, арк. 21]. Але пізніше він зізнався, що в 1919 році (уже за радянської чи денікінської влади в Києві – точно А. Ніковський не пригадав) до нього приїхав керівник Полтавської губернської організації УПСФ К. Товкач та поставив йому, як заступнику голови Головного комітету й «лідеру практичної діяльності партії», питання, чи слід полтавським соціалістам-федералістам зв'язуватися з повстанським рухом та керувати окремими групами повстанців. На це А. Ніковський відповів, що Головний комітет УПСФ свого часу виступив проти збройної боротьби, не бажаючи поширювати в Україні «перманентних революцій і громадянської війни, але оскільки зараз головна група партії соціалістів-федералістів силою обставин втягнута в воєнні події, оскільки вона при Директорії проводить з більшовиками війну, то й усякі наші повстанські загони можна вважати за іррегулярні резерви

української армії..., то полтавська група краще зробить, коли всякі свої можливості в цій справі використає, а саме: дасть своїх ватажків, поки вони є, дасть державницькі лозунги, внесе плановість, а головне – використає свою кращу поінформованість в операції кожної поодинокі повстанської групи» [6, арк. 717 – 718.]. Отже, лідери київських соціалістів-федералістів не ухилялися від виконання партійних функцій, вирішуючи без погодження з більшістю Головного комітету партії навіть принципові питання.

Зусиллями київських соціалістів-федералістів у вересні 1919 року почала виходити газета «Рада». З цього приводу А. Ніковський пізніше напише, що за часів денікінської окупації Києва «ми на знак повороту старого режиму стали свою газету звати не «Новою Радою», а, як і за царських часів, просто «Радою» [17, с.25]. Її появу відома шовіністична газета «позапартійного російського блоку» «Киевлянин» зустріла такими «доброзичливими» рядками: «Воскресла «Рада» з перших же днів узяла тон пригніченої ненависті, що не заважає їй мобілізувати свої сили для зміцнення свого «єдиного національного фронту» [26, с. 2].

Замість «Ради», яку невдовзі було заборонено денікінською владою «як за гнівні статті Єфремова, так і за саркастичні Стебницького» [17, с.25], київські соціалісти-федералісти почали видавати газету «Промінь». Її редактором став А. Ніковський [6, арк. 613]. Фактично органом українських соціалістів-федералістів назвала «Промінь» київська російська преса [22, с. 1]. А вінницька газета «Шлях» зауважила з цього приводу: «Вже не раз траплялося з газетою такі нещастя, але вона знову відживала, хоч і під іншою назвою. Спочатку це була «Рада», потім стала «Нова рада», в останній час мусіла повернути собі старе назвисько «Рада», а після закриття її почала виходити під назвою «Промінь» [13, с. 2]. Останній виходив протягом місяця і теж був заборонений, а А. Ніковського було викликано до київського губернатора Чернявського, який попередив, що наступним кроком влади після закриття газет та штрафів буде розстріл їх редактора [17, с. 26.].

Та, попри недовге існування власної преси, київським соціалістам-федералістам вдалося висвітлити в ній свої погляди на основні політичні питання. Своєрідним політичним маніфестом Громадського комітету стала стаття під назвою «Український революційний максималізм та українська реакція» в одному з перших номерів «Променя». Автор статті під псевдонімом Павич, відзначаючи поширення популярності серед селянства української поміркованої соціал-демократії та «соціалістично-федералістичної течії», писав: «Обидва напрями, безперечно, можуть пишатися найбільшою інтелектуальною консолідованістю і політичною чесністю свого заступництва, і в цьому запорука їхньої перемоги не тільки над «есерівщиною» та «незалежництвом» (тобто «незалежними УСДРП». – В.С.), але й над правішими українськими течіями, заступленими «енерами, есесами та народниками». Визначивши соціалістів-федералістів і правих українських соціал-демократів як носіїв «української реакції», яка відбувається у сфері не політичній, а в соціальній, автор статті зазначив, що ця реакція зосередить увагу народу тільки на тім, що нещадно нехтувалося за часів революції : «наука, церква, школа, мистецтво, кооперація, нарешті право...» Це стане віднині на порядок денний, й «оскільки це укладається в межі політичної акції, остільки провід в тім усім належатиме тим політичним колам, що виявили в

недавньому минулому найбільшу розумову досягність і соціальний провіденціалізм» [20, с. 1].

Однак відстоювання самостійності України на той час не уявлялося лідерами київських соціалістів-федералістів та Громадського комітету за доцільне. Так, у газеті «Рада» в статті під назвою «Непримиренні» С. Єфремов наголосив: «Українці справді мають свою позицію... Тільки що не в «самостійності», – принаймні щодо більш відповідальних і традиційно вихованих українських кругів говорячи, – лежить центр ваги цієї позиції» [10, с. 1] та додав: Ми були федералісти. Були і – смію думати – не вважаючи ні на що, наперекір самостійницькій часто фразеології, ними лишилися» [11, с. 1]. До речі, саме за цю статтю, у якій містилися критичні зауваження на адресу денікінської влади, «Рада» була заборонена. А А. Ніковський у «Промені» зазначив, що в політичному плані «ми можемо зріктися самостійності» [16, с. 1]. Подібні думки висловлювали й деякі інші представники київської групи УПСФ. Так, Дорошкевич, виступаючи 5 жовтня 1919 року на зборах учителів міста Києва, заявив: «Ми самостійники, оскільки мова йде про збереження наших культурних надбань, і це не має відношення до розв'язання політичної проблеми» [27, с. 2].

Сприймати пропоновані твердження як суто тактичні не слід, адже такі політики, як С. Єфремов та А. Ніковський, не звикли легковажити принципами, хоча певною мірою й відійшли від сприйнятої партією ідеї – йти до федерації через утвердження самостійності України. А надія на те, що Денікін сприйме принцип добровільного та рівноправного федерування України з Росією, мала явно утопічний характер.

Деякою мірою зазначені заяви були зумовлені й сподіванням лідерів Громадського комітету на порозуміння з російськими демократичними колами, які підтримували Денікіна. На початку вересня навіть відбулися переговори між Громадським комітетом та представниками російських ліберальних кіл, які запропонували покласти в основу майбутньої угоди збереження єдиної Росії з наданням Україні широкої автономії, причому «за південною Росією повинно залишитися найменування «Україна». Запропонована основа угоди дістала співчуття в «українських колах», говорилось у газеті «Киевское эхо» [23, с. 2]. Підтвердженням реального існування таких настроїв серед керівництва Громадського комітету є факт виключення одного з його керівників В. Садовського з рядів УСДРП за його заклики до федеративного єднання з Росією та «до порозуміння з Денікіним» [21, с. 3].

Газета Київського бюро «Союзу звільнення Росії» «Вечерние огни» таким чином відобразила позицію Громадського комітету: «Створення автономної «України» ..., унія з рештою Росії з питань зовнішньої, військової, фінансової й митної політики – ось та програма-мінімум, яку сьогодні формулювали в київських українських колах, що ще три дні тому кричали ... про «самостійну велику Україну» [30, с. 2].

Переговори закінчилися нічим, бо, як писала та ж газета «Вечерние огни», Добровольча армія взяла твердий курс у справі розв'язання «українського питання» [1, с. 2]. Тому навіть «зречення самостійності» (за А. Ніковським) не сприймалось адекватно значною частиною російського громадянства. Так, газета «Киевлянин» оцінила вищезгадану статтю С. Єфремова як тактичний захід з

метою зберегти хоча б що-небудь «для нового «державного» експерименту, якщо вдасться» [19, с. 1].

Однак треба визнати, що авторитету соціалістам-федералістам зазначені висловлювання С. Єфремова та А. Ніковського не додали. З їх приводу в листопаді 1919 року вже згадуваний російський шовініст А. Савенко напише: «...українці, бачачи, що «ставка на Петлюру бита», вже перефарбовуються у федералістів. Пройде ще небагато часу, і федералісти почнуть перетворюватися в автономістів, і я не втрачаю надії дожити до того часу, коли п. Єфремов та київські кадети... будуть клястися, що український рух ніколи не мав нічого спільного з сепаратизмом...» [28, с. 1].

Разом з тим є підстави вважати, що не всі члени УПСФ, котрі перебували на окупованій Добровольчою армією території, поділяли погляди С. Єфремова та А. Ніковського. Вищезгадана газета «Вечерние огни», описуючи позицію одного з неназваних представників соціалістів-федералістів, зазначила: «В найголовнішому питанні своєї політики «українці» продовжують відстоювати цілком неприйнятну для жодної російської партії точку зору – вони не хочуть слухати не тільки про автономію, але й про федерацію, і з фанатичною впертістю продовжують відстоювати ідею незалежності «України», яку вони до того ж не уявляють великодержавною, тобто з включенням всієї території гетьманської «Української держави» і, в додаток, Криму, Кубані та Галичини. Російському населенню цієї території вони, в своїх мріях, великодушно погоджуються надати право національно-персональної автономії. Загалом, вони ґрунтують всі свої розрахунки на зростанні бандитизму в Малоросії, сподіваючись використати цей розбійницький рух для своїх цілей.

«Українці» не облишили навіть думки про можливість збройної боротьби з Добровольчою армією, мріючи про те, що її змете «народне повстання» [18, с. 3].

Серед практичних кроків Громадського комітету за денікінської влади варто відмітити поїздку його делегації у складі соціаліста-федераліста О. Саліковського та соціал-демократа Л. Чикаленка на Дон і Кубань. У травні 1920 року редагована О. Саліковським київська газета «Громадське слово» зазначила, що метою делегації було встановлення контакту з місцевими громадськими колами для боротьби з навалою російських реакційних сил [25, с. 1]. Але А. Ніковський на допиті в ДПУ стверджував інше: незважаючи на всю безнадійність політичних перспектив для України під денікінською владою, делегація була направлена в Ростов до «Особого Совещания», щоб дізнатися про плани Денікіна відносно України й отримати «маленькі уступки на культурнім хоч полі» [5, арк. 111]. Імовірно, що делегація прагнула розв'язати обидва завдання.

Захист українських культурних надбань, дійсно, виявився найпродуктивнішим напрямом діяльності Громадського комітету. Згодом один із його керівників соціаліст-федераліст П. Зайцев відмітить, що українське громадянство, яке повинно було захищати свою культуру, свій обов'язок виконало. «Занесена над нами дубина Денікіна відскочила при першій спробі розвернутися, не завдавши нам ні найменшої шкоди (це, зрозуміло, – свідоме перебільшення. – В.С.). Наші університети, академія, просвіти, всі культурно-просвітні заклади по всій території України, зайнятої цим ворогом, високо тримали свій жовто-блакитний прапор. Не у верхах тільки, а й у селянстві знаходили ґрунт. Це воно нас і

підтримувало й через кооперацію дало можливість вистояти», – наголосив він [3, с. 1].

Як уже згадувалося, керівники київських соціалістів-федералістів уходили в гурток «без назви і сталої організації», який утворився в Києві на початку вересня 1919 року. За зізнаннями С. Єфремова на допиті в ОДПУ (1929 рік), приблизно на початку січня 1920 року відбулися ліквідаційні збори цього гуртка, але оскільки «настрій у членів гуртка був такий, що і Радянська влада так само чужа, окупаційна», то ці ліквідаційні збори поклали початок новій організації під назвою Братство української державності (БУД), діяльність якого згодом виявилася тісно пов'язаною з політикою УПСФ в еміграції. Як стверджував С. Єфремов, організатори БУД були переконані, що необхідно поставити національне над класовим, державне над партійним, і на цьому ґрунті створювати нову організацію, яка повинна бути схожою на дореволюційне Товариство українських поступовців (ТУП), що на певній платформі об'єднувало всі українські сили, «не розрізняючи партійної приналежності окремих своїх членів» [4, арк. 110-111]. Практично ж соціалісти-федералісти, як і радикал-демократи в ТУП, утворили переважну більшість нової організації. А. Ніковський теж на допиті в ОДПУ показав, що БУД ґрунтувався на громадських традиціях й імперативах ТУП, УПСФ та особливо дореволюційної масонської організації [6, арк. 613].

Програму БУД розробив його керівник С.Єфремов разом із В. Садовським, статут – С. Єфремов, Л. Чикаленко та М. Литвицький [7, арк. 616]. Завдання БУД убачалося у здобутті й захисті незалежності України, консолідації й вихованні громадянства «у цьому напрямі» та використуванні з цією метою народних рухів і тих чи інших політичних обставин. Крім цього, програма БУД включала такі пункти: демократичний державний лад (Установча рада та загальне, пряме, рівне й таємне виборче право); політичні вольності з гарантуванням їх; національна рівноправність і аграрна реформа за принципом «земля тим, хто її обробляє» [32, арк. 1; 10, арк. 112]. Разом із тим С.Єфремов не відкидав і можливості федеративного єднання України із сусідніми державами, але лише тоді, коли вони вже цілком завершать «період свого державного творення» [4, арк. 112]. У зв'язку з цим керівництво БУД визнало за доцільне підтримувати стосунки з російськими політичними колами, особливо (на ґрунті боротьби з більшовиками) з подібними до БУД організаціями в Москві (групами С. Мельгунова та Махотіна) [6, арк. 614].

За статутом БУД об'єднував українських громадян «персонально», без огляду на їх національність на основі надпартійності та моральних якостей. Надпартійність розумілася як перевага національного над класовим, державного – над партійним. Зазначалося, що БУД впливає на партії через своїх членів, які одночасно є членами цих партій, з метою забезпечення порозуміння між ними та «стирання суперечностей». При виникненні суперечностей між БУД і партією члени БУД повинні ставати на бік першого [14, арк. 1].

За зізнаннями С. Єфремова на допиті в ОДПУ, БУД поділявся на секції: народного господарства (В. Коваль, П. Стебницький), організаційну (С. Єфремов, М. Литвицький, Л. Чикаленко), політичних зносин (А. Ніковський, В. Прокопович), державного будівництва (О. Саліковський, М. Литвицький, С. Єфремов, Л. Абрамович) та пропаганди (Л. Чикаленко, О. Гермайзе) [4, арк. 114-115].

Протягом 1920 року діяльність БУД обмежувалася лише м. Києвом (якщо не брати до уваги впливи пов'язаного з БУД Громадського комітету). Лише в травні 1920 року, коли на частині України відновилася влада УНР, у керівництва БУД виникла думка про заснування у Вінниці філії організації, але часу на це не вистачило [4, арк. 115].

Ставлення БУД до більшовицької влади було однозначно негативним. Але офіційно його члени, більшість з яких проживала і працювала в Києві легально, намагалися не вступати в конфлікти з радянською владою. А. Ніковський навесні 1920 року навіть погоджувався видавати газету, яка, за оцінкою близького до соціалістів-федералістів в еміграції варшавського журналу «Шляхом незалежності», мала б завданням «прокласти місток поміж окупаційною владою» та українським громадянством [7, с. 84].

Таким чином, за умов згортання діяльності УПСФ на території не підконтрольної УНР України київський осередок соціалістів-федералістів на чолі з формально лідерами партії С. Єфремовим та А. Ніковським, не полишаючи повністю суто партійну роботу, зосередив свою увагу насамперед на консолідації споріднених політичних груп, що стояли на антирадянських позиціях. Найбільшою мірою осередок співпрацював з місцевими українськими соціал-демократами. Поступово партійна складова діяльності київських соціалістів-федералістів завмирає, хоча серед громадськості Києва впродовж зазначеного періоду останні сприймалися переважно саме як представники УПСФ. Створені 1919 року Громадський комітет і 1920 року БУД базувалися на сповідуваних ще попередником УПСФ – Товариством українських поступовців – принципах надпартійності, «персонального» членства, ідеях державності України та демократії. Згодом, після самоліквідації 1924 року БУД, С. Єфремов та А. Ніковський зазначені підходи поклали в основу організованої ними Спільки визволення України.

Список використаних джерел

1. В стане Петлюры // Вечерние огни. – Киев. – 1919. – 22 августа (4 сентября).
2. В украинских кругах // Киевское эхо. – Киев. – 1919. – 28 августа (10 октября).
3. Верховный атаман в Киеве // Киевский день. – Киев. – 1920. – 25 мая.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). – Спр. 67098 ФП. – Т. 11.
5. ГДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 1.
6. Там само. – Ч. 3.
7. Гл. Л. Судова справа Союзу визволення України / Л. Гл. // Шляхом незалежності (Варшава). – 1931. – №3. – С. 62 – 100.
8. Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й / А. Гриценко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 94 с.
9. Доценко О. Літопис української революції (Матеріали і документи до історії Української революції). 1917 – 1923 / О. Доценко. – К.; Львів, 1924. – Т. II. – Кн. 4. – 400 с.
10. Єфремов С. Непримиренні I / Сергій Єфремов // Рада. – Київ. – 1919. – 6 (19) вересня.
11. Єфремов С. Непримиренні II / Сергій Єфремов // Там само. – 7 (20) вересня.
12. З газет (в Києві) // Громадянин. – Житомир, 1919. – 14 вересня.
13. З газет // Шлях. – Вінниця, 1919. – 1 (14) грудня.

14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 317. – №61.
15. Лебедева О. Громадсько-політична діяльність Сергія Єфремова (1897-1929 рр.): Дис... канд. іст. наук / Лебедева Оксана Анатоліївна. – Київ, 2009. – 194 с.
16. Ніковський А. Академія наук / Ан. Ніковський // Промінь. – Київ, 1919. – 22 вересня (5 жовтня).
17. Ніковський А. Хутір Чорного Мина / Анд. Ніковський // Стебницький. 1862-1923. – Київ: Слово, 1926. – С. 19 – 44.
18. О чём мечтают украинцы // Вечерние огни. – Киев, 1918. – 19 октября (1 ноября).
19. Ольгин. Отход на «заранее подготовленные позиции» / Ольгин // Киевлянин. – Киев, 1919. – 12 сентября.
20. Павич. Український революційний максималізм та українська реакція / Павич // Промінь. – Київ, 1919. – 18 вересня (5 жовтня).
21. Партійне життя // Робітничая газета. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 жовтня.
22. Печать // Киевская жизнь. – Киев, 1919. – 26 ноября (9 декабря).
23. Политические вести // Киевский день. – Киев, 1920. – 18 мая.
24. Політичні листи // Український вісник. – Прага – Подєбради, 1925. – Жовтень. – С. 14 – 15.
25. Політичні справи // Громадське слово. – Київ, 1920. – 28 травня.
26. Р. К. Что пишет «Рада» / Р. К. // Киевлянин. – Киев, 1919. – 5 сентября.
27. Русско-украинские отношения // Русь. – Киев, 1919. – 22 сентября (6 октября).
28. Савченко А. Заметки / Савченко Ан. // Там же. – 7 ноября.
29. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 556 с.
30. Среди украинцев // Вечерние огни. – Киев, 1919. – 22 августа (4 сентября).
31. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. – Ф. 4453. – Оп. 1. – Спр. 8.
32. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів років 1919 – 1920 / Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963. – 167 с.
33. Шульгин О. Про нашу міжнародну політику / Олександр Шульгин // Там само. – С. 3 – 9.

В. В. Стрилець

**КИЕВСКАЯ ЯЧЕЙКА УКРАИНСКИХ
СОЦИАЛИСТОВ-ФЕДЕРАЛИСТОВ ПРИ
ДЕНИКИНСКОЙ И СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (1919 – 1920 ГОДЫ)**

Стаття посвячена киевской ячейке Украинской партии социалистов-федералистов, которая на протяжении 1919 – 1920 годов проявила себя в разных формах легальной и нелегальной политической деятельности, в частности в создании Комитета объединённых украинских общественных организаций и Братства украинской государственности.

Ключевые слова: Украинская партия социалистов-федералистов, Комитет объединённых украинских общественных организаций, Братство украинской государственности, С. Ефремов, А. Никовский.

**KYIV SOCIETY OF UKRAINIAN SOCIALIST-FEDERALISTS IN DENIKIN
AND SOVIET TIMES (1919 – 1920)**

The article deals with the Ukrainian society of the Ukrainian Party of Socialist-Federalists that during 1919 – 1920 participated in different forms of both legal and illegal political activities, in particular in forming the Committee of United Ukrainian Non-Governmental Organizations and the Fraternity of Ukrainian Statehood.

Keywords: *the Ukrainian society of the Ukrainian Party of Socialist-Federalists, the Committee of United Ukrainian Non-Governmental Organizations, the Fraternity of Ukrainian Statehood, S. Yefremov, A. Nikovsky.*

Надійшла до редакції 18 грудня 2013 року

* * *

УДК 37.035.6:001,1:93

М. Т. Безотосний

**ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ
НА СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ**

На основі аналізу праць українських вчених і публіцистів розглянуто питання сутності української національної ідеї.

Ключові слова: *національна ідея, політична свідомість, національна гідність, етнопсихологічна соборність, держава, політична еліта.*

Ми часто говоримо про українську самостійну соборну державу, але не кажемо, якими практичними кроками можна скріпити її. Для розбудови соборної незалежної держави необхідне створення концептуальних основ сучасної української національної ідеї, соціогуманістичних засад стратегії розвитку держави, нової парадигми буття нації, опрацювання моральних вимог реалізації національних проєктів життєдіяльності, збереження ідентичності історичної пам'яті народу, дорожньої картини інтеграції в світові структури тощо. Саме ці висхідні фундаментальні імперативи оптимально поєднують моральнонаціо-державоцентричність як у середині країни, так і співпрацю з європейським (світовим) співтовариством на основі паритетного й бінарного захисту людини та нації.

Проблема соборності України та української національної ідеї в їх взаємозв'язку і генезі сьогодні актуальні як ніколи. Важливий вклад в розроблення цієї проблеми внесли вчені й політики Степан Вовканич [1], Іван Дзюба [2], Микола Жулинський [4], Оксана Забужко [5], Петро Кононенко [6], Левко Лук'яненко [7], Дмитро Павличко [8], Мирослав Попович [9], Валерій Солдатенко [10] та інші.

Метою цього стислого дослідження є простежити й проаналізувати еволюцію боротьби українського народу за соборну Україну і значимість у вказаному української національної ідеї на сучасному етапі.

Соборність... Ця тема буде актуальною для України ще довгий час. Річ у тому, що коли зароджувалась ідея соборності, то соборність розумілась як зібрання всіх

українських земель, які перебувають у складі інших держав, в єдину незалежну Українську державу. Землі зібрали, а якщо десь якісь і залишилися чи то в Польщі, чи то в Росії, це питання тепер ніхто не порушуватиме. Нині проблема у тому, що українці роз'єднані не територіально, а за етнопсихологічним станом. А етнопсихологічна соборність набагато складніша, дорожча! Т.Г.Шевченко в творі "і мертвим, і живим..." закликає саме до етнопсихологічної соборності: "Обнімітесь, брати мої, молю вас, благаю!"

Соборність – це для України не тільки поняття географічне, а й соборна здатність нації творити українську державу, наповнювати її добрими ділами національного і загальнолюдського змісту. Свята святих завдань української національної ідеї – це сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші простори і допомогти всім українцям у різних регіонах усвідомити себе соборною державоцентричною нацією.

Отже, соборність – не лише інтеграція економік регіонів, а й духовна, морально-психологічна характеристика. Внутрішньо притаманна людині, її свідомості та ментальності. Це інтеграція в зовнішній світ, це джерело державної суб'єктності.

На жаль, ми не встигли створити нової ідеології взамін старої. Якось японського дипломата запитали: "Чого не вистачає Україні?" І він відповів: "Націоналізму, бо це вищий ступінь патріотизму, коли ти все робиш задля блага країни." А в нас багато хто любить не Україну в собі, а себе в Україні. Головним в націоналізмі є ідея державності, незалежності та самобутності. Бо держава – це форма й засіб організації повноцінного життя народу. А народ – це не тільки корінний етнос, а й усі національні меншини, котрі мешкають на території держави.

Для зміцнення соборності України потрібно розуміти сутність поняття "ідея" і "національна ідея" зокрема. За визначенням видатного філософа П.В.Копніна поняття "ідея" є такою формою свідомості, в якій, по-перше, дано повний образ реальності й, по-друге, сформульовано пов'язану з цим образом мету та спосіб її досягнення. Національна ідея ж – це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, невід'ємною частиною якого є певне уявлення про об'єктивне становище нації, її цінності й проблеми, а також про загальнонаціональні цілі та шляхи їх досягнення [8, с.14-20]. Національна ідея належить до довготривалої загальнонаціональної стратегії. Національна ідея – духовна основа життєдіяльності нації, яка задає її світоглядні та цілепокладаючі орієнтири, визначає ціннісні орієнтації. На побутовому рівні – відчуття й розуміння цінності історичної долі, усвідомлення сприйняття нерозривності генетичного зв'язку нації, власний ідеал народу, що є зальне ним уявленням про призначення нації та її місце в навколишньому світі [6, с.264-266]. Українська національна ідея – це саме буття нації. Адже вона поєднує в собі й культуру, і патріотизм, і націоналізм, і мову, і віру. Національна ідея є соціально-політичним, морально-етичним та психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, що згуртовує його в єдине ціле. Ми говоримо про національну ідею, коли певний народ відчуває свою єдність, свій внутрішній зв'язок, розуміє своє ставлення та розвиток, усвідомлює свою долю та призначення.

Складовими української національної ідеї є також зміцнення соборності нації й людини як повноцінне, самодостатнє соціально-економічне, етнокультурне середовище в системі національного інформаційного простору, який не гнітить, не розмиває тотожність народу, де повноправно функціонує передавання знань від покоління до покоління, а значить, виховується національно свідома, цілісна людина і спільнота. Первинними є патріотично свідома особистість та державна нація, де панує гармонія взаємин між ними.

Останнім часом в Україні свідомо чи несвідомо збільшується маса російськомовного населення і тим самим підсилюється шовіністичний тиск постімперської асиміляції. Цим послаблюється національний простір українства та його національної ідеї. Цього не бачить тільки так звана радянська людина та імперська нація, котрі заперечують право українців на національну ідею, на їхній суверенітет – державний, мовно-територіальний, інформаційно-просторовий. Не може бути вільною людина, доки буде її нація не вільна і далі буде окупований інформаційний простір, панує інтелектуальний антиукраїнізм в освіті, соціальних науках, у державній гуманітарній політиці.

Для утвердження української незалежної держави необхідно об'єднати націю. Без сконсолідованої громадської нації звести міцний підмурівок нашого державотворення неможливо. Необхідно визнати, що фундаментом і наскрізним елементом цього підмурівок має стати широко соціалізована українська національна ідея – міцно замішана на загальноукраїнських інтересах, високих соціально – моральних, традиційних духовних та матеріальних цінностях – обітована земля, соборна держава, її питома мова, єдина Помісна церква, національний інформаційний, освітній, науковий й інші простори, історична пам'ять, конкурентоспроможна економіка, благополучна екологія, заможний народ, європейський вектор інтеграції; рівноправні взаємини зі всіма добрими сусідами, зокрема світовим співтовариством взагалі.

На жаль, Україна сьогодні й досі не має ідеологічного супроводу свого державотворення та становлення нації, а має девальвовані проблеми втілення національної ідеї, пошуку позитивного її історичного тлумачення, наукових досліджень перспектив розвитку в інформаційно-просторовій, інформаційній моделі розбудови національної держави, у здійсненні її євроінтеграційних намірів тощо. Фактично в Україні немає національно ідеологічних партій. Необхідно створити національну еліту, яка опрацювала б стратегію ідеологічного забезпечення державотворення.

Незалежно від розмаїття поглядів і підходів до формування української Ідеї, нація повинна об'єднатися навколо визнання того, що історичний процес виникнення, становлення та поширення названої ідеї проліг від демократичної Конституції Пилипа Орлика, Кирило – Мефодіївського соціального гасла “країна без хлопа й пана” через міхновське усвідомлення України як національної самостійної держави, боротьбу УНР, її злуку із ЗУНР та визвольно-бойовий клич УПА “здобути або вмерти” за неї до сьогоднішніх пошуків розроблення євроінтеграційної стратегії розвитку нашої країни в системі модерних світових джерел та досягнень їхніх життєвих стандарті [1].

Традиційно 22 січня по всій Україні відзначають День Соборності. Патріотичні сили по всіх регіонах відзначають цю святкову дату і, бажано, щоб і

на державному рівні цю дату згадували більш урочисто. На початку 2013 року представницька делегація з російської Кубані офіційно звернулася до президента України погодити питання спільно відзначити День Соборності України. У Брянську й Воронежі щорічно 22 січня проходять марші соборності та єднання. Такі не бачені дотепер заходи ставлять далекосяжну мету – повернення територій, споконвіку населених українцями, як – от: Брянщина, Воронежчина, Ставропілля, Кубань – в лоно України [3].

Потрібно утвердити гармонізацію в українському суспільстві в усіх напрямках: а) національних інтересів і загальних фундаментальних принципів свободи, соціального та економічного добробуту, захисту прав і людини й націй; б) основ ліберальної економіки (в центрі – людина, вільний ринок) та національної (а не націоналістичної) ідеології з акцентом на націю, що дала назву державі. Припинімо розглядати націоналізм як ідеологію поневоленого народу! Тоді побачимо в ній доктрину патріотичної любові до Батьківщини.

На нинішньому етапі влада взяла курс реформи. Важливо, не забути при їх проведенні про гармонізацію українського суспільства в усіх напрямках: без розуміння і реалізації української національної ідеї на всіх рівнях ці проблеми не розв'язати.

Правда і чесність, любов і пошана – цими загальнолюдськими цінностями повинні жити українці й піднімати дух народу до почуття гідності громадянина незалежної соборної України. На варто забути, ліві ми чи праві, при владі чи в опозиції, а варто пам'ятати, що перш за все ми – українці. І в єдності наша сила

Список використаних джерел

1. Вовканович С. Антихартія / С.Вовканович // Україна молода. – 2013. – 18 січня.
2. Дзюба І.М. Україна в пошуках нової ідентичності: статті, виступи, інтерв'ю, памфлети / І.М.Дзюба. – К.: Україна, 2006. – 847 с.
3. Довгаль С. Соборність з кубанцями / С.Довгаль // Україна молода. – 2013. – 17 січня.
4. Жулинський М. Велич національного обов'язку / М.Жулинський // Рідний край. – 2012. – №1. – С. 39-48.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О.Забужко. – К.: Факт, 2009. – 156 с.
6. Кононенко П.П. Свою Україну любіть / П.П.Кононенко. – Суми: Університетська книга, 2008. – 478 с.
7. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л.Лук'яненко. – К.: МАУП, 2003. – 288 с.
8. Павличко Д. Українська національна ідея: Статті, виступи, інтерв'ю. Документи / Д.Павличко. – К.: Основи, 2004. – 728 с.
9. Попович М. Українська національна ідея / М.Попович // Вісник НАН України. – 2005. – №8. – С. 14-20.
10. Солдатенко В. Українська ідея. Історичний нарис / В.Солдатенко. – К.: Наукова думка, 1995. – 130 с.

М. Т. Безотосный

ВЛИЯНИЕ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ НА СОБОРНСТЬ УКРАИНЫ

На основе анализа работ украинских ученых и публицистов рассматриваются вопросы сущности украинской национальной идеи и её влияние на формирование этнопсихологической соборности Украины на современном этапе.

Ключевые слова: *национальная идея, политическое сознание, национальное достоинство, этнопсихологическая соборность, государство, политическая элита.*

N. T. Bezotosnyi

INFLUENCE OF UKRAINIAN NATIONAL IDEAS ON UKRAINE CONCILIARITY

On the basis of research analysis of the political essays of Ukrainian scientists and writes the essential feature of Ukrainian national idea and its influence on the forming of ethnopsychological Ukraine conciliarity at the present time were considered.

Key words: *national idea, political consciousness and national dignity, ethnopsychological conciliarity, state, political elite.*

Надійшла до редакції 3 грудня 2013 року

* * *

Слово молодого автора

УДК 94(477)+314(477.53)«1932/1933»

Т. С. Литвин

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ НА ГЛОБИНЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТАТИСТИКИ І СПОГАДІВ)

У статті акцентовано увагу на питанні демографічних утрат на Глобинщині в період Голодомору 1932-1933 років. Залучено матеріали спогадів та свідчень очевидців про перебіг штучного голоду в краї.

Ключові слова: Голодомор, Глобинщина, колективізація, колгоспи, демографічні втрати.

Ураховуючи те, що проблема штучного голоду 1932-1933 років із самого початку була табуованою, більш-менш цілісну картину демографічних утрат як загалом, так і в межах окремих адміністративних одиниць та населених пунктів ми можемо отримати, лише порівнюючи матеріали всесоюзних переписів населення 1926 року та 1939 року. Така аж надто скупа і загальна джерельна база внеможливе будь-які точні підрахунки жертв Голодомору, в чому полягає недолік будь-якого дослідження, котре тією чи іншою мірою стосується демографічного аспекту Голодомору 1932-1933 років.

Спираючись на вказані джерела, можна констатувати, що в багатьох селах Полтавщини кількість жителів між переписами зменшилася на 50 і більше відсотків. Скоротилася й загальна чисельність населення. Так, на час перепису 1926 року на території, яка пізніше ввійшла до складу Полтавської області, проживало 2644051 чол. населення, а за даними перепису 1939 року в області налічувалося 2203159 чол. Очевидно, що головною причиною такого скорочення чисельності населення області є голод 1932-1933 років. Однак варто врахувати і те, що за вказаний від одного до другого перепису час повинен був би бути зафіксований і природний приріст населення [1, с. 12-13].

Аналіз демографічних утрат у окремих населених пунктах дає можливість скласти уявлення про демографічні втрати на Глобинщині в цілому. Так у с. Великі Кринки (раніше було райцентром, а нині – село Глобинського району) без Малих Кринок і Бетягівщини в 1926 році проживало 2394 чол. Хати стояли пустками, їх пізніше заселяли переселенці з інших районів й областей. І все одно на час перепису 1939 року в селі нарахували лише 1799 чол. У селі Петрівка Глобинського району, за даними попереднього перепису, проживало 1223 чол., по сільраді – 3014 чол. На 1939 рік по всій сільраді налічувалося 1377 жителів. За твердженням старожилів, від голоду померло близько 720 мешканців Петрівки (тобто населення села скоротилося на 58%), у той час як на фронтах Другої світової війни полягло 198 чол.

Не менша трагедія спіткала й добре відоме в історії з XVIII століття село Турбаї (нині Глобинського району), де з хуторами Лиса Гора, Мимрин та Поділ у 1926 році проживало 1121 чол., а в 1939 р. на всій цій території налічувалося лише 569 чол.;

війна ж забрала 73 жителі села. У селі Фрунзівці в 20-их роках було населення 2364 чол., а по сільраді з хуторами Василижине і Данилейки – 2700 чол. На кінець 30-их років на території сільради проживало тільки 1690 чол. [1, с. 18].

У селі Бугаївка, за переписом 1926 року, налічувалося 495 чоловік, у той час як за переписом 1939 року – 327 чоловік. Таким чином, населення села скоротилося на 29% (123 чоловіка). Житель Хорольщини П. Ткаченко згадує, що навесні 1933 року мешканці села Бугаївки Глобинського району, «доївши свої невеликі запаси, перейшли на підніжний корм: їли все, що можна було їсти. Розтирали на ручних зернотерках качани кукурудзи і пекли ліпники. Коли закінчувалося зерно, терли траву, листя, тирсу й щось пекли. Худоба, яку нічим було годувати, гинула. Люди поїдали падаль, гинули. Собаки та коти зникли з сіл, рідко можна було побачити якусь пташину» [3, с. 23].

У селі Опришки втрати становили 853 чоловіка, тобто 32%, оскільки, за першим переписом, чисельність жителів становила 2600 чоловік, у той час як за другим – 1747 чоловік. У селі Погреби, де за першим переписом чисельність жителів була 2457 чоловік, а за другим – 2185 чоловік, втрати були менш катастрофічними – 272 чоловіка (11%). Однак слід ураховувати, що тут як і у багатьох інших випадках відносно незначна різниця між даними обох переписів може бути зумовлена такими обставинами, як переселення жителів із інших регіонів та населених пунктів.

Значно скоротилося й населення Градизька. У 20-их роках у ньому проживало 10646 чол., по сільраді (з прилеглими хуторами) – 13301 чол. До 1939 року значна частина тих хуторів уже ввійшла в межі селища, але мешканців у ньому було всього 9333 чол. Зрештою, можна наводити безліч подібних прикладів, однак в усіх випадках неспростовним залишається факт різкого зменшення сільського населення не тільки Глобинщини, але Полтавщини в цілому.

Говорячи про демографічні втрати, яких зазнала Глобинщина в голодні 1932-1933 роки, слід враховувати, що до складу сучасного Глобинського району входять території колишніх Великокринківського та Градизького районів. У відсотковому відношенні загальні демографічні втрати у Великокринківському районі становили – 37,3%, у Градизькому – 22,9%, у тодішньому Глобинському – 23,9%.

Іншим джерелом, яке теж не дає цілісної картини трагедії, однак свідчить про її масштаби, є документи ДПУ. Так, за матеріалами зведення ДПУ, з початку посівної кампанії 1932 року в низці сіл Глобинського району на ґрунті голоду траплялися випадки захворювання й смертності. У селі Федорівка з початку посівної кампанії померло до 80 чоловік, у травні – 36 чоловік. Більшість родин цього села лежали опухлі. У селі Горби від голоду померло 11 чоловік, у селі Глобино – 2 чоловік і в селі Бориси опухлих від недоїдання – 91 чоловік (всі бідняки). У цьому ж селі були випадки смерті від голоду (колгоспник Гнида Прохор умер на дорозі).

Багатий пласт інформації про перебіг Голодомору на Глобинщині дають матеріали спогадів і свідчення очевидців, що пережили це лихо. Безперечно, усні джерела мають свою специфіку; можна говорити про певну суб'єктивність цих джерел і пов'язані із цим недоліки. Тим не менше свідчення очевидців відкривають перед нами екзистенціальний вимір, акцентують увагу на конкретному людському існуванні, людській долі. Перед нами доля окремої людини, доля окремої родини чи родин. Тобто за всіх недоліків спогади заповнюють ту лакуну, яку ніколи не зможуть заповнити офіційні документи або зведення статистики.

Ось що розповідає про голод у Градизьку Леонід Сергійович Кофтун, 1926 року народження, нині мешканець Києва, спогади якого були записані у 2004 році студенткою НаУКМА І. М. Калужною. «Коли почалась колективізація, то люди добровільно не йшли в колгосп. Балачки були страшні про колгоспи. Я не пам'ятаю такого, щоб хто добровільно хотів вступити, хоча хто його знає. Але змушували. Землю забирали. А людині треба було прохарчуватися, тому йшли до колгоспів, там хоч хліб давали. Ховали худобу, щоб не забрали в колгосп. У 5 км від Градизька, біля Дніпра, було таке місце, де, коли спадала вода, пасли худобу. Також біля Пивихої гори, Казенна Дубина. Туди заганяли бичка, і він там пасся ціле літо, а вже батько чи син час від часу ходили туди навідуватись. Восени різали бичка на м'ясо. Зараз на цьому місці море.

[...] Приходили у двір люди з палицями десь завбільшки 2 метри з гострим залізним ковпаком на кінці. Потім ходили двором і встромляли в землю, бо врожай ховали у землю. Якщо знаходили зерно, то, звичайно, розкопували й забирали. Пам'ятаю, як до нас приходили вранці. Моя бабуся сплеснули долонями, вигукнули: «Ой, прийшли!» й почали плакати. А в нас нічого не було. В хаті все поперекидали, влаштували справжній гармидер, потім пішли на город, 20 соток, все перетикали, нічого не знайшли та й пішли собі. Приходили разів зо два, може, до когось іншого й більше. Жінки, пам'ятаю, дуже сильно кричали, але в бійку не лізли. Не пам'ятаю, чи були у 1933 році арешти. Але у 1946 році були. До нас приходило чоловік чотири, а може, і більше, уповноважені, самі чоловіки, а звідки вони – не знаю. Вони заходили до хати й нишпорили у скринях, звідти все викидали, дивилися все у печі, забирали худобу. Люди ховали зерно, намагалися зробити два шари у погребі, але не завжди допомагало. У хаті було легко знайти, тому найчастіше закопували, ховали в погребі (у дворі були вертикальні погреби в два ряди), найчастіше ховали в землі.

У нашій сім'ї батько робив, а з ним ще 2-3 чоловіки, столярували, ремонтували та виготовляли меблі, але важко було їх продавати, везли в місто, так і перебивалися. Ми не дуже сито жили: хліб та до хліба щось. Так і вижили. Люди ділилися продуктами тільки з родичами, а взагалі ніхто ні з ким нічим не ділився. У матері була двоюрідна сестра та її дві дочки, тож ми їм допомагали хоч кількома шматками хліба.

Не пам'ятаю, щоб у колгоспі давали їжу. На трудовень було положено 200-300 г зерна жита, пшениці, а зарплатні не було. Люди ходили по полю після збору врожаю, збирали залишки, а їх за це схоплювали й карали. Бабці ходили й збирали... Категорично не дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини, але люди все одно це робили. Вночі навромацки збирали, щоб ніхто не бачив. Поля охороняли чоловіки з членів колгоспу, які жили нормально, їздили на конях полями й охороняли.

Про те, як виживали, можна цілу книжку написати. Їли собак, голубів, всіх, мабуть, повиїдали. Птахів ловили, горобців, ворон. Такі пастки робили, що навіть і їжа там була, потім смикали ловили. Їли кукурудзу, збирали качани кукурудзи, перемелювала та їли. Шукали всілякі відходи. Як тільки сходили жито й пшениця, випускали перші колоски, то ходили й зривали їх, брали зерно, хоч воно було м'яке, та все одно його перетирали й так хліб пекли. Їли різне коріння квітів. Змішували молоде колосся з листям, потім перетирали й уживали в їжу. З кори вишень зривали

застиглий сік, ми називали його «клеєм», і їли. Про «торгсін» не знаю, але таке слово тоді в усіх на язиці було.

Люди стали помирати ранньою весною. Дві сусідки померли в один день, може, й раніше. Похорону не було, вулицями їздив спеціальний віз з одним конем, один-двоє хлопців заходили до хат, брали померлого без нічого, потім до інших хат і т. д. Вони забирали померлих, везли на кладовище й закопували. Точну кількість померлих сказати важко, але третина вулиці, а вона невелика, вимерла. Так тоді балакали. Одне кладовище було коло нас, там ховали померлих людей з нашої вулиці, а померлих з інших вулиць ховали на інших. Не одне воно тоді було! За радянських часів про померлих від голоду й балакати не можна було. Хутір Кагамлик. Зайшли якомсь води напиться, а там мертві, до іншого – там теж мертві. Жажливі враження... У містах голод був у 1947 році, але ж не такий, як у селі. У містах давали хліба по 400 г.» [4, с. 245-247].

«Коли вмирають люди на війні – це закономірність, нехай гірка, та неминуча. Коли ж у мирний час люди вмирають тому, що не мають що їсти, бо так комусь заманулося, – це злочин, якому ніколи й ніде не буде прощення», – пише у своїх спогадах Валентина Павленко, яка під час голодомору проживала у селі Пустовойтово Глобинського району [1, с. 21]. Іншу картину страшних років голоду змальовує уродженка Глобинського району Марія Андріївна Котляр, 1924 року народження, спогади якої були записані О.Матвійцем у 2005 році.

«У голодовку в нас і корова була. То, було, йдуть вони на роботу (батьки – Т.Л.) і корову беруть із собою, а нас замкнуть у хаті. Нас семеро дітей у хаті: чотири хлопці – Вітько, Сашко, Кирило і Только, а дівчат – Соня, Люба і я. Нас було троє дівчат. Я була п'ятою дитиною. Моя сестра Люба, 1930 року народження, вона зараз у Тернополі. Оце вона сама менша, а я – поперед неї.

Голодовка яка була, страшна. І всі ми семеро вижили, бо у нас була корова. По других сім'ях не було ніде нічого. Ото, було, мати здоє корову, а така була лоханка. І оце здоїла, процідила в ту лоханку вилила те молоко. І воно до обіду скисло. І ми ото їли кисляк. Мати із половини напече блинів, качанів натовчуть та насіють. Та ото тим з кисляком затолокмачуть. Та так ми жили. Люба маленькою була, сидить, рученята складе та скімлить: "Ой, їссі, ой, їссі...!" Старший брат, було, візьме на руки та пригорне її до себе: "Та не плач, не плач, ми всі їссі хочемо".

Я жила на тій вулиці, де Мотори живуть. Ото моя батьківщина, де Мотори, Володька Мотора. Там по семеро, по десятеро дітей було. Отут, де Грицько Пшеничний живе, та через дорогу жила баба Гапка. Галка Юхимівна, її прізвище – Дюзько. У неї було десятеро дітей. І всі чисто померли. І чоловік помер. У голодомор. А вона залишилася...

А ще була Андрієнчиха Марія (де Торубара Вітько зараз живе), там ото хата. Там було троє дівчат – Саня, Наташа і... третю – забула. Прізвище – забула. Мати залишилася жива, а батько помер. Від голоду. Оця ж баба Соломида вийшла заміж. У нього було троє дівчат. А з ним вона прижила Марію (Андрієнчиху). Ті троє дітей померли, а цю вона зберегла...

Тоді людей страшно скільки мерло, скільки мерло... Оце на розі хата навпроти Мамонів (Мамон Міля Миколаївна). Якраз навпроти них хата стоїть. Там, у садку, поховано п'ятеро дітей. На кладбище не везли. Померли і батьки, і їхні діти – з однієї сім'ї, Ткаченка Василя Івановича. Всі його п'ятеро дітей померли. В садку поховані. Оце у садку, де зараз побудувався Юрко Киричківський. Через дорогу –

садочок невеличкий. Ото в тому садочку і поховані діти. Воно уже час, і того горбика уже і не видно...

Великі сім'ї були, великі сім'ї... Ми так жили – що краще вмерти, як так жити, як ми жили під голодовку. Ні кішки ніде не було, ні собаки ніде не було. Батьки дітей своїх їли. Там у степу, де зараз тракторна бригада, там хатка була. Там жили Борсуки. У них було двоє дітей: Райка – сама старша, а Юлька менша була. І Райку зарізали і їли. А інша дівчинка вже була величенька, вже розуміла. Тоді хтось же питається: "Де ж Райка?" А та дівчинка каже: "У собаки під хвостом". А її закопали, де собака будка була. І там чи діжечка була, чи що. І ото відтіля витягували і їли...

У нас тут же була РКШ – біля школи була довга біла будівля – школа комсомольців, партійців. Вони ходили, шукали. Тут був у нас, я уже вам не скажу, чи голова колгоспу, чи хто – Пазечко. Ходили по хатах, забирали. У нас в хату зайшли. Піч рубали, лежанку рубали. На печі лежали брати Кирило, Сашко і Віталій. Лежали хворі. І ото за руку, і скидали, як жабенят. Забирали усе, де що не є.

А була на горищі квасоля, цілий лантух. І полова була. То батько взяв, розсипав квасолю по полові й перемішав. І все. Квасоля та й зосталася. І було ще два лантухи проса. Забирали, що ж робити? Так батько взяв – у простинь, тоді взяв клейонку, та клейонкою замотали, та вірьовкою ще отак, навхрест – і в колодязь. Два лантухи вкинули. У воду. Не промочилося. Мабуть, із місяць воно лежало у воді. Промочилися краї так трішки. І ото ми вижили.

І отож ті сусіди, і мій батько, і ще там один. Оце сьогодні у вас, завтра у мене, післязавтра ... гуртом, кожен у свій колодязь і вкидали. І тоді поробили дерев'яні ступи, і сушили. І ото ми так виживали. А витягти як же було? (Вірьовки нагору не було.) То опускали драбину, і ліз туди чоловік, зачіпали, витягали, пересушували і так доживали. На нашій вулиці жив (де зараз Мамони живуть), там був такий вигін, і там жили чоловік і жінка – Колодько. У нього було одинадцятьоро дітей. Казали на нього "Колодько" – він із однією ногою ходив. Усі діти померли. І батьки. Всі. Ніде нічого. Цілий рід...

А тут через дорогу, де оце Репецький живе (де Галька Войцешка жила), хата була довго, там Федора Кузьмича батько жив. Його вже немає, нікого. Всі вони померли в голодовку. У них було, кажеться, четверо хлопців – Федір, Грицько, Андрій... і двоє дівчат – Марія та Оксана. Вони жили куркулями. Куркулі жили заможньо. І майна було багато, всього було. І їх повисилали кудись. Батьки ж померли, і батько помер, і мати померла тут. А хлопці Федір і Андрій залишилися, то в Глобиному, то в Пирогах...

А ходили, грабували, забирали, де що не було. У печі навіть шукали... Добре знаю, що був Пазечко. Такий сивий, із вусами. Як він із людей знущався! Він не пирогівський був. Тут керував. Бив, забирив усе, рубав, розрубав. Усе шукали. З РКШ. Училися в РКШ, а тоді скрізь вони ходили, трусили. Боялися їх. Те, що ми поховали, повкидали, ми місяць не займали. На горище, було, покійний батько полізе (там була коробка дерев'яна), набере тієї половини, долі висипе. Ми, ото, як курчата, виберемо ту квасолю і варимо. Ні курей, ні гусей тоді не було. Котів не було. Навіть котів поїли і собак. Це страшний суд прожили. Людей їли...» [2 с. 647-648].

Таким чином, на підставі порівнянь матеріалів переписів 1926 і 1939 років можна стверджувати, що Глобинщина належить до числа найбільш постраждалих від Голодомору 1932-1933 років районів Полтавщини. Спогади тих, хто пережив це лихо, на Глобинщині загалом мало відрізняються від інших. Мусимо констатувати,

що спогади здебільшого однотипні, однак саме ця однотипність і повторюваність зайвий раз доводить штучний спланований характер голоду 1932-1933 років.

Список використаних джерел

1. Єрмак О.П. Ціна «великого перелому» / О.П. Єрмак // Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. – Полтава, 1997. – 264 с.
2. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення: у 2 кн. / упор.: О. Веселова, О. Нікелєв; відп. ред. В. Смолій. – Кн. 1. – К.: ВД «Калита», 2009. – 936 с.
3. Соловей Д. Штучний голод 1932-1933 років / Д. Соловей // Соловей Д.Ф. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років; упоряд., наук. ред., передм., прим. Ю. Г. Шаповал, О. П. Юренко; Нац. академія наук України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, Центр історичної політології. – К.: Полтава, 2005. – 300 с.
4. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. / За ред. о. Ю.Мицика. – Т.2. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 443 с.

Т. С. Литвин

ГОЛОДОМОР 1932-1933 ГОДОВ НА ГЛОБИНОЩИНЕ ПО МАТЕРИАЛАМ СТАТИСТИКИ И ВОСПОМИНАНИЙ

В статье акцентировано внимание на вопросе демографических потерь в Глобинском районе в период Голодомора 1932-1933 годов. Привлечены материалы воспоминаний и свидетельств очевидцев о ходе искусственного голода в крае.

Ключевые слова: Голодомор, Глобинщина, коллективизация, колхозы, демографические потери.

T. S. Litvin

FAMINE OF 1932-1933 ON GLOBYNO DISTRICT ON THE MATERIALS OF STATISTICS AND MEMORIES

The article focuses on the issue of demographic losses in Globino district during the Great Famine 1932-1933. Materials used in the article were based on memories and witnesses the famine in the province.

Keywords: famine, Globino district, collectivization, collective farms, demographic losses.

Надійшла до редакції 4 листопада 2013 року

* * *

Релігія і церква

УДК 2-732.3(477)«192/193»

О. М. Ігнатуша

ЧИННИКИ ЗМІНИ ЄПАРХІАЛЬНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНСЬКОЇ СИНОДАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ (20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Автор проаналізував вплив політики державної влади, етнічного та соціального складу віруючих, особистісних факторів на якісний склад єпархій Української синодальної церкви у 20–30-их роках ХХ століття.

Ключові слова: синодальна церква, єпархія, обновленство, державна політика.

Успіхи вітчизняних науковців у вивченні історії українських церков 20–30-х рр. ХХ ст. поглибили розуміння багатьох аспектів взаємодії конфесій із суспільством, владою, між собою і стимулювали продовження досліджень на перспективних напрямках. Один із них уособлює комплекс питань щодо трансформації обновленської церкви протягом нетривалого її існування впродовж двох десятиліть.

На ці питання звертали увагу такі дослідники як І. Біланич [8], Г. Білан [6; 7], С. Жилук [16; 17], О. Тригуб [20; 21].

Попри відносно короткий термін існування конфесії, вона пережила бурхливе життя, сповнене суперечливих суспільних впливів: стрімкого успіху і швидкого згасання, покровительства та охолодження з боку державної влади. Ця церква у 20–30-ті роки ХХ століття опинилася на вістрі гострої церковно-політичної боротьби. Тому її історія зберігає суспільний резонанс, дає підстави для осмислення перспектив розвитку сучасних українських церков.

Проаналізуємо зміни складу єпархій цієї конфесії та їхні фактори. Це дозволить глибше зрозуміти причини її успіху і невдач, вивести історичні уроки.

Для історичного аналізу використаємо публікації джерел [1–4; 18] та, головним чином, документи центральних і місцевих архівів України.

Обновленська церква в Україні не мала усталеної назви. Це пояснює, чому у сучасній науковій літературі щодо неї вживають неофіційну та скорочену самоназву – Українська синодальна церква (УСЦ), а також її інші скорочені назви – Українська Православна Автокефальна Церква, Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква. Разом із тим, йменуючи цю церкву обновленською, вживають прикметник – українська, оскільки вона декларувала себе самостійною конфесією і впродовж десятиліття розбудовувала та відстоювала свій автокефальний статус.

Виникнення названої церкви було організаційно пов'язане зі стимульованим державною владою з травня 1922 року церковно-обновленським рухом. Цей рух, що проявлявся розрізненими і неоднорідними за ступенем радикалізму церковними групами, скеровувався партійно-державною верхівкою у русло так званої “Живої церкви”. Але з набуттям досвіду радикальні ідеї та форми

організації були скориговані у бік поміркованості. Діячі обновленського руху взяли участь у Всеукраїнському церковно-обновленському з'їзді 13–16 лютого 1923 року в місті Києві, який сформував вищий орган влади – Всеукраїнське Вище Церковне Управління (ВУВЦУ). Згодом (25–27 жовтня 1923 року) на його місці постав Всеукраїнський Священний Синод.

Вивчаючи структуру обновленської церкви, С. Жилюк прийшов висновку, що вона “зберігала традиційну для православ'я вертикаль управління: Синод, єпископ, благочинний священник. Але поряд існували ефективно діючі через виборність і широку участь мирян, колегіальні органи церковної влади: Собор, єпархіальні з'їзди, благочинницькі збори, парафіяльні ради, що забезпечувало рівновагу влади на усіх рівнях” [16, с.196].

Таким чином, у зовнішніх проявах система організації обновленської церкви, і зокрема, її єпархіальна складова в аналізований період була подібною до організації єпархій найбільшої з діючих тоді церков – Російської православної церкви (РПЦ), її Українського екзархату. Водночас вона різнилася від організації Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Нагадаємо, що остання обмежила адміністративні повноваження єпископів, передала їх в руки єпархіальних (губернських, окружних, районних) церковних рад, відмовилася від таких звичних у єпархіях структур як вікаріатства та благочиння.

Як і в Українському екзархаті, єпархіальна мережа обновленської церкви збігалася з державним губернським адміністративно-територіальним поділом. Користуючись підтримкою влади, обновленці закріпилися в усіх 9 православних єпархіях України. Водночас вони декларували підпорядкування Всеукраїнському Вищому Церковному Управлінню території Криму й Галичини до часу скликання нового з'їзду або Собору [18, с.172].

Обновленські єпархії поповнювалися парафіями за рахунок відтоку їх від РПЦ, очолюваної патріархом Тихоном. Особливо стрімко цей процес відбувався після арешту патріарха, звинуваченого у протидії державній кампанії вилучення церковних цінностей на потреби голодуючих.

“Арешт послугував сигналом до церковної революції” [11, арк.99], – так визначало початок розколу в церкві і розгортання мережі обновленських громад керівництво Катеринославського губвідділу ДПУ, аналізуючи події 1922–1924 років.

Подібними арештами єпархіальних архієреїв державна влада справила сильний вплив на психологію численного духовенства та віруючих, спонукаючи їх підтримати фаворизовану владою групу “Жива церква”.

Влада реалізувала типовий сценарій залякування і пропагування. Так, зокрема, відбувалося на Катеринославщині. “Ці арешти, а також процес єпископа (Агапіта (Вишневецького). – *О.І.*), що незабаром відбувся з винесенням вироку вищої міри покарання та заміною його п'ятирічним ув'язненням зі строгою ізоляцією, справили певний ефект серед духовенства і незабаром майже все духовенство Катеринославської губернії опинилося в групі “Ж[ива] Ц[ерква]” [11, арк.100], – писалося у цитованому вище огляді церковного життя Катеринославщини, підготованому для керівництва ДПУ та КП(б)У.

Гостра міжконфесійна боротьба у православному середовищі і втручання державної влади у внутрішньоцерковні справи швидко спричинили дроблення єпархій. Для РПЦ така практика була прийнята патріархом Тихоном (постанова

від 20 листопада 1920 року). Згадана постанова дозволяла архієреям, у випадку припинення діяльності канонічного центру чи неможливості зв'язку з ним, ділити єпархії на “декілька місцевих” [1, с.169; 9, с.102].

Обновленська церква зважала на цю практику РПЦ. Змагаючись з РПЦ, вона не відмовлялася діяти її методами.

Кількість обновленських єпархій не була стабільною. Вона змінювалася залежно від успіху обновленського руху і мала виразну регіональну специфіку.

Разом із тим, згадана традиційність єпархіального устрою, успадкована від РПЦ, позначилася на розмірах єпархій, а потім – на їхніх змінах, подібно до змін Українського екзархату.

Боротьба підтримуваних ДПУ ініціаторів реформ проти старого єпархіального керівництва ішла у межах єпархій РПЦ. Проте заміни старого керівництва обновленцям досягти не вдалося. Короткий період двовладдя на території єпархій змінився паралельним існуванням обновленської і “тихонівської” (тобто – послідовників патріарха Тихона) єпархіальних структур. Інша річ – число релігійних громад усередині цих єпархій у обновленців і тихонівців виявилось неоднаковим. У період поглиблення розколу – 1922–1923 роках та у 1924 році число обновленських громад продовжувало зростати. Станом на 1 вересня 1924 року найбільше громад, що визнали зверхність керівного органу обновленської церкви – Священного Синоду – було на території Одеської (494), Харківської (258), Катеринославської (184), Київської (151) губерній [21, с.499-504].

Уявлення про єпархіальну мережу на той час дають матеріали Всеукраїнської передсоборної наради, що пройшла у Харкові в листопаді 1924 року. У її матеріалах фігурують дані про прибуття на нараду єпископату з 24 єпархій. Це були єпархії: Слобідсько-Українська (митрополит Пимен), Київська (митрополит Інокентій), Чернігівська (архієпископ Андрій), Одеська (архієпископ Ювеналій), Могилівська (архієпископ Лоллій), Катеринославська (архієпископ Ніколай), Полтавська (архієпископ Йосиф (Кречетович), Павлоградська (архієпископ Олександр), Запорізька (єпископ Сергій), Бердянська (єпископ Михаїл), Чугуївська (єпископ Гавриїл), Охтирська (єпископ Філарет), Первомайська (єпископ Йосиф (Михальчук), Черкаська (єпископ Йосиф (Яцковський), Куп'янська (єпископ Володимир), Сумська (єпископ Йоасаф), Старобільська (єпископ Мелетій), Кам'янецька (єпископ Адріан), Зінов'євська (єпископ Афанасій), Олександрійська (єпископ Іоанн), Миколаївська (єпископ Костянтин), Валківська (єпископ Іов), Зміївська (єпископ Серафим), Конотопська (єпископ Адріан) [21, с.182].

Надалі динаміка поширення цієї конфесії загальмувалася. В Одеській єпархії число її громад зменшилося, хоча Одещина (точніше – її північні райони навколо Первомайська) залишалася найбільшим зосередженням громад обновленської церкви. Густішою стала єпархіальна мережа її громад на Поділлі, де, крім цієї конфесії, за віруючих змагалися РПЦ, УАПЦ та Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ), яке 1925 року увійшло до складу Соборно-єпископської церкви.

Зі звільненням з-під арешту патріарха Тихона (27 червня 1923 року) намітилася зворотна тенденція – перереєстрація частини громад обновленської церкви на статут громад РПЦ. Результати цієї перереєстрації у кількісних

показниках проявилися вже 1924 року. Зокрема, на Катеринославщині за період з 1 вересня 1924 року до 1 січня 1925 року число громад в обновленській єпархії скоротилося від 184 до 148, на Київщині, за той самий період – зі 151 до 125. На Одещині, за відомостями державних органів, у зазначений період змін у кількісному перерозподілі парафій між православними церквами не відбувалося. Але документальні джерела патріаршої канцелярії свідчать про інше. Зокрема, інформаційне донесення одеського протоієрея Мелетія Шаравського до патріарха Тихона від 30 травня 1924 року повідомляє про відтік духовенства і очолюваних ним парафій до патріаршої церкви [19, арк.56-59].

Водночас у цілому по Україні на середину 20-х років ХХ століття число парафій в єпархіях обновленської церкви продовжувало зростати. Цей процес тривав і далі – до кінця 1927 року, коли у середовищі тихонівців завершилася боротьба за вищу владу, а церкву очолив митрополит Сергій (Страгородський), який оголосив курс беззастережної лояльності до радянської влади. Це був пік успіху обновленської церкви. У її єпархіях налічувалося 1 965 громад. Вже наступного 1928 року сумарний показник чисельності обновленських парафій в Україні склав меншу цифру – 1 862, тобто 35,1 % (проти минулорічного – 38,4 %) від числа парафій патріаршої церкви, у складі якої тоді ж було зафіксовано 5312 громад.

На зміну єпархіальної мережі обновленської церкви вплинула реформа адміністративно-територіального поділу України, яка з 1923 року впроваджувала дрібнішу від губернії адміністративну одиницю – округ. З 1925 року губернії, які певний час існували поряд з округами, були скасовані. В Україні на місці 9 губерній виник 41 округ. Такий державно-адміністративний поділ спонукав до узгодження структури єпархій з окружною системою, оскільки практика узгодження кориниться в канонічних нормах православної церкви. Більше того, до дроблення православними церквами України своїх єпархій спонукали органи радянської влади, які щільно контролювали релігійний рух. Вони вимагали від церковно-адміністративних органів, щоб їхня діяльність не виходила за межі встановлених державних районів і округів.

Звітуючи за період з травня 1925 по травень 1928 року, Священний Синод повідомляв, що “в галузі адміністративних заходів Св[ященному] Синоду у міжсоборний період випало надзвичайно складне завдання з реорганізації єпархій з тим, щоб кордони єпархій співпадали з адміністративним громадянським поділом України на округи. До Собору 1925 року в Україні було всього 9 єпархій, тепер же 41. У відповідність зі збільшенням числа єпархій на Свящ[енному] Синоді лежала робота з підшукування достойних єпископів” [15, с.126].

Вже 1925 року мережа обновленської церкви ущільнилася завдяки появі нових єпархій – Кременчуцької, Криворізької, Маріупольської, Мелітопольської [6, с.43-43]. Поряд з існуючими церковними центрами, де перебував єпископат (Одеса, Балта, Херсон, Єлисаветград), було створено два нових вікаріатства – у Миколаєві та Первомайську. На єпископа Миколаївського у травні 1923 року був зведений Костянтин (Спаський). Приблизно у цей же час оформилося обновленське вікаріатство і на Первомайщині. Для керівництва ним хіротонізували на єпископа молодого й талановитого священика Йосифа (Михальчука), який надалі керував єпархією до свого арешту влітку 1937 року. Таким чином, до середини 1923 року було остаточно сформовано Одеську обновленську єпархію, налагоджено зв'язок

між єпархіальним центром та вікаріальними управліннями, рівень організації яких ще суттєво відрізнявся [5, с.125-127].

За період між II і III Помісними Соборами УСЦ були створені Артемівська, Запорізька, Конотопська, Маріупольська, Молдавська, Тульчинська єпархії. Цікаво, що Конотопську єпархію створювали двічі [15, с.127].

Зазначені державні впливи опосередковано сприяли зміцненню адміністративного ладу обновленської церкви. Вони наблизили єпархіальне керівництво до периферії, посилили впливи центру безпосереднім зв'язком його зі значно більшою кількістю релігійних організацій. Таким чином, розширення числа єпархій позначилося й на збільшенні числа обновленських парафій. Станом на 1 травня 1927 року найбільш чисельними за кількістю обновленських громад в Україні були Шепетівська (216), Тульчинська (148), Первомайська (138), Могилівська (113), Харківська (114), Бердичівська (95) адміністративні округи УСРР і відповідні їм єпархії обновленської церкви.

У деяких регіонах України обновленська церква, не дивлячись на підтримку влади, так і не змогла здобути помітних успіхів. Довгий час їй не вдавалося утвердитися на Полтавщині, де вона мала серйозних конкурентів не тільки в особі прихильників РПЦ, а й УАПЦ та Соборно-єпископської церкви. До липня 1925 року на Полтавщині діяло лише 5 парафій синодальної церкви. Проте у церковно-адміністративному відношенні обновленці Полтавщини мала самостійність, про що свідчила присутність на Передсоборній нараді восени 1924 року єпископа Полтавського – архієпископа Йосифа (Кречетовича). Станом на 1927 року у межах Полтавської державно-адміністративної округи діяло 12 парафій обновленської церкви. Ще менше їх налічувалося у Роменській (4) та Ніжинській (1) округах [21, с.507-508]. Тому номінально існуючі єпархії реально не мали сформованих адміністративних центрів, і не жили повнокровним життям.

На III Помісному Соборі УСЦ (травень 1928 року), Священний Синод мусив зізнатися, що у деяких єпархіях не було навіть єпархіальних управлінь. Значна частина – 10 єпархій – не мали архієреїв. Такий стан був характерний для Сумської, Полтавської, Проскурівської і Лубенської єпархій. Священний Синод пояснював це малою чисельністю синодальних парафій на їхній території [15, с.126].

Разом з тим чисельність ієрархії зростала. На час скликання згаданого III Помісного Собору (6 травня 1928 року) у віданні Синоду вже перебувало 37 архієреїв, з них правлячих – 30, вікарних – 4, на покої – 3. З 37 ієрархів 4 були митрополитами, 10 архієпископами, 23 єпископами [15, с.126].

Зазначена вище територіальна нерівномірність розподілу громад і щільності громад у єпархіях обновленської церкви мала у своїй основі низку факторів, на що варто звернути увагу особливо.

Посеред інших, на нашу думку, серед цих факторів особливу вагу мали етнічний, урбанізаційний, державно-політичний, особистісний.

Етнічний фактор був напряму пов'язаний з ідеологією обновленського руху і його російськими організаційними формами. Саме тому більший успіх цього руху спостерігався у більш зросійщеному південному регіоні України.

Більш сприйнятливим для ідеології обновленців виявилось міське середовище. Йому були більш співзвучними ідеї демократизації церкви, рівності в органах церковного управління (духовенства і мирян; білого і чорного духовенства).

Особливо ці ідеї лягали на ґрунт там, де був відповідний культурно-освітній клімат, ширший прошарок інтелігенції – у крупніших містах, колишніх губернських (єпархіальних) центрах.

Державно-політичний чинник впливу на обновленську церкву був присутнім повсюди. Проте його ефективність проявлялася тоді і там, де і коли зусилля партійно-державних органів і надто – чиновників адмінвідділів окружних і районних виконкомів та агентів ДПУ виявлялися особливо наполегливими, межували зі свавіллям і насиллям над особистістю. Саме на Одещині зустрічаємо свідчення таких граничних дій влади з адміністрування у сфері антирелігійної політики, які спричиняли негативну реакцію навіть наверху, де, безумовно, були зацікавлені у високих показниках успіху проведеної роботи у галузі “відокремлення церкви від держави”. “Мають місце давно віджиті методи управління та адміністративного натиску, що межує із свавіллям, особливо при стягненні податків та зборів, неправильний підхід до роботи особливо в питаннях боротьби з церквою та релігією”, – відзначала у постанові про революційну законність президія Одеського губвиконкому 8 січня 1925 року [14, арк.26]. Разом із тим, політична лінія використання владою обновленців була зрозумілою місцевим державним чиновникам. “В обновленцях ми бачимо могутнє знаряддя”, – зазначав на зборах секретарів окрліквідкомів Катеринославської губернії 12 жовтня 1924 року представник Олександрійського округу Горевой [12, арк.11, 29; 13, арк.104]. Врешті на це й націлювали партійні верхи. “Основне [–] це використання боротьби (внутрішньоцерковної. – *О.І.*) для дискредитації контрреволюційних елементів”, – зазначалося у тезах з антирелігійної пропаганди, схвалених Пленумом ЦК КП(б)У 22 червня і затверджених Політбюро 13 липня 1923 р. Йшлося про підтримку обновленців: “варто віддати перевагу посиленню цих груп за рахунок старої російської і петлюрівсько-автокефальної церкви” [10, арк.5, 8].

У всіх губернських (а пізніше – окружних) містах, де були зосереджені державні установи, дія цього чинника була на порядок вищою, аніж на периферії. Місцеве керівництво не могло допустити, щоб поряд з партійними і державними установами окружної ланки проявлялися найбільш виразні форми громадської опозиційності, до якої, згідно логіки більшовицького керівництва, спочатку записали патріаршу церкву, а потім УАПЦ. Тож, обновленська церква у цій ситуації виконувала у містах роль такого собі дозволеного владою прояву “радянської релігійності”.

Адміністративний відділ Катеринославського губвиконкому 6 травня 1924 року таємно повідомляв місцевий губком КП(б)У, що “Губліквідкомом здійснюється обстеження тихонівських церков на предмет розірвання договорів і передачу церков обновленцям”. Причому, зазначалося далі, робота велася так, “щоб основна мета обстеження не виявлялась і не була вірно встановлена тихонівцями” [10, арк.47].

Особливо показову роль у новому радянському будівництві відводилося столиці України. З 1919 по 1934 рік це був Харків. Тому саме у ньому розмістилися центральні установи – форпости фаворизованих владою обновленців і саме тут – у Харківській єпархії – ними за підтримки влади було досягнуто особливих результатів у розширенні мережі громад синодальної церкви.

Особистісний фактор формування мережі громад і щільності епархій був пов'язаний із конкретними лідерами обновленського руху, які здобули собі широке визнання і підтримку пастви. Ці здобутки залежали від їхнього таланту, організаторських, ораторських здібностей, тривалої наполегливої роботи.

Таким авторитетним діячем, зокрема, був єпископ Бердичівський Олександр (Чекановський), який, до речі, очолив всю українську ієрархію обновленської церкви 1935 року в сані митрополита. Не менше визнання здобув один із зачинателів обновленського руху на Харківщині – протоієрей В. Шаповалов, відомий далеко за межами міської громади ще з 1905 р. випуском “Церковної газети”, публічним відстоюванням гуманістичних принципів. Привертало до себе широку увагу і повагу інтелектуальними здобутками у вивченні та популяризації канонічних підстав обновленства проф. О.І. Покровський (Одеса) і протоієрей Петро Фомін (Харків). Славу “церковного революціонера” і симпатії широкого загалу віруючих здобув архієпископ Йосип (Кречетович), який в роки революції 1917 року служив у Катеринославі ректором місцевої духовної семінарії, а пізніше – у 1923 році на Київщині – єпископом Уманським, з 1924 року – на Харківщині – архієпископом Ізюмським, а потім – Полтавським. Харківщина була місцем служіння глави Всеукраїнського Священного Синоду, а у минулому – єпископа Подільського і Брацлавського Пимена (Пегова). Під час революційних подій 1919–1920 років єпископові Пимену вдалося мінімізувати вплив активних діячів автокефалії української церкви на території своєї епархії, що свідчило про його видатні організаторські здібності.

Імена названих діячів перетворилися на символи обновленського руху, передусім, у своїх регіонах, перед тим, як стати на всеукраїнській щабель. Завдяки плідній і суспільно затребуваній праці та самовідданому служінню згадані діячі сприяли примноженню ідей оновлення церкви і зростанню її організаційних осередків.

Наприкінці 20-х років ХХ століття епархіальній мережі обновленської церкви, як і інших конфесій, було завдано нищівного удару кампанією закриття церков, що була уособленням нової сталінської політики. Стрімке адміністративне закриття церковних будівель і припинення діяльності релігійних громад проявилось появою цілих районів, усередині яких не діяла жодна релігійна споруда. Деформувалася відносно щільна і функціональна епархіальна мережа синодальної церкви, що вже склалася на той час.

На момент масових політичних репресій в Україні ще діяли Бердичівська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Маріупольська, Миколаївська, Одеська і Херсонська, Первомайська, Сталінська, Харківська, Черкаська, Чернігівська обновленські епархії. Але з арештами їхніх керівників, пік яких припав на 1937 рік, цю діяльність було припинено.

Таким чином, у загальних виявах зміна епархіальної мережі обновленської церкви протягом 20–30-х років ХХ століття узгоджувалися зі змінами, яких зазнавали інші православні конфесії. Факторами сильнодіючих державних впливів стали: політичні заходи поглиблення церковного розколу, державна адміністративно-територіальна реформа, політика українізації, новий сталінський курс на прискорену модернізацію СРСР, що знайшов втілення у відновленні визнання РПЦ та нищенні всіх осередків активної релігійності, як “гальма соціалізму”.

Єпархіальна мережа обновленської церкви збігалася з внутрішніми державно-адміністративними кордонами, засвідчуючи готовність церкви до встановлених державою вимог до неї. Водночас щільність і конфігурація цієї мережі показали залежність від історичних коренів суспільства, що мало регіональні відмінності. Ця мережа лише на початку розгортання обновленського руху апелювала до родових форм основного конкурента – РПЦ. Надалі більш визначальними для неї були наміри та вимоги держави, її політичні вказівки.

При виборі оптимальних форм єпархіальної організації обновленська церква не ставила наріжним каменем національні традиції, як це робила УАПЦ.

Її модель розбудови єпархіальної системи вкорінювалася у давній візантійській практиці цезарепапізму і не несла у собі глибокого реформаторського потенціалу. Це давало синодальній церкві лише тимчасові переваги, залежні від дії зовнішніх державно-адміністративних чинників.

Список використаних джерел

1. Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / [сост. М.Е. Губонин]. – М. : Изд-во Православ. Св.-Тихоновского Богослов. ин-та, 1994. – 1064 с.
2. Архивы Кремля : в 2-х кн. / [подг. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров]. – М.; Новосибирск : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), “Сибирский хронограф”, 1997. – Кн. 1 : Политбюро и церковь. 1922–1925. – 1997. – 599 с.
3. Архивы Кремля : в 2-х кн. / [подг. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров]. – М.; Новосибирск : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), “Сибирский хронограф”, 1998. – Кн. 2 : Политбюро и церковь. 1922–1925. – 1997. – 647 с.
4. Бажан О.Г. “Шпигуни в сутанах” : до питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937–1938 рр. / Олег Григорович Бажан // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № 10–11. – С. 135–154.
5. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921–1930 рр. (на матеріалах Півдня України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Балягузова Ольга Юріївна. – Миколаїв, 2005. – 217 с.
6. Білан Г.І. Обновленська церква в Україні (від виникнення до II собору) Ганна Іванівна Білан // Наукові записки. Т. 27. Історичні науки. – 2004. – С. 42–46.
7. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – 206 с.
8. Біланич І. Еволюція Української Православної Церкви в 1917–1942 роках: автономія чи автокефалія / Іван Біланич / Перекл. з лат. Н. Царьової; післяслово І. Паславського. – Львів : Астролябія, 2004. – 392 с
9. Білокінь С.І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. / Сергій Іванович Білокінь // Історико-географічні дослідження на Україні : зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 102–110.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1497.
11. ДАДО. Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1602.
12. Там само. – Спр. 1894.

13. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-316. – Оп. 3. – Спр. 32.
14. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-2266. – Оп. 2. – Спр. 4.
15. Деяння III-го Поместного Священного Собора Української Православної Автокефальної Церкви // Український Православний Благовісник. – 1928. – № 10. – С.122–131.
16. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928) / Сергій Іванович Жилюк. – Рівне : РДГУ, 2002. – 384 с.
17. Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: дис. ... докт. іст. наук: 09.00.11 / Сергій Іванович Жилюк. – К., 2005. – 356 с.
18. Киридон А. Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян (13–16 лютого 1923 року) / Алла Киридон // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 162–173.
19. Російський державний історичний архів. Ф. 831. – Оп. 1. – Спр. 247.
20. Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією: Монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.
21. Тригуб О.П. Російська православна церква в радянській Україні 20–30-х рр. XX ст.: інституційний розкол та міжконфесійні відносини : дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Тригуб Олександр Петрович. – К., 2010. – 510 с.

А. Н. Игнатуша

**ФАКТОРЫ ИЗМЕНЕНИЙ ЕПАРХИАЛЬНОЙ СЕТИ
УКРАИНСКОЙ СИНОДАЛЬНОЙ ЦЕРКВИ (20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА)**

Автор проанализировал влияние политики государственной власти, этнического и социального состава верующих, личностных факторов на качественный состав епархий Украинской синодальной церкви в 20–30-е гг. XX в.

Ключевые слова: синодальная церковь, епархия, обновленчество, государственная политика.

O. M. Ignatusha

**THE FACTORS OF CHANGES OF DIOCESAN NETWORK OF UKRAINIAN
SYNODAL CHURCH (20-30-IES OF XX CENTURY)**

The author analyzed the impact of the government policies, ethnic and social membership of religious and personal factors on the quality of the diocese of the Ukrainian Church Synod in the 20-th and 30-th XX c.

Keywords: church, Synod, diocese, renovationism, public policy.

Надійшла до редакції 15 листопада 2013 року

* * *

ПРОТЕСТАНТСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В РОЗРІЗІ РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДІВ БІЛЬШОВИКІВ (30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

На початку 30-их років більшовицьке керівництво змінило заходи антипротестантської боротьби. Влада залучила державні силові структури, які розгорнули репресивну кампанію щодо протестантів. До 1938 року, через неможливість держави ні фізично, ні економічно продовжувати масові репресії, вони припинилися. За 20 років радянської влади кількість священнослужителів-евангелістів скоротилася на 90%.

Ключові слова: протестант, антирадянський елемент, репресії.

Маючи досвід адміністративної боротьби з протестантськими громадами у 20-ті роки, держава ще в першій половині 30-их років послідовно перейшла до застосування щодо віруючих силових засобів. При Раді Спілки воєнних безвірників створювався «антисектантський відділ». Його працівники неодноразово пропонували каральним органам здійснювати репресії щодо віруючих: «У зв'язку з судовими процесами над сектантами, які притягуються до відповідальності за контрреволюційні та кримінальні злочини, а також і за відмову служити в армії, створити з антирелігійників кадри судових експертів та громадських обвинувачів, домогтися проведення показових судових процесів» [11, с. 17-18].

Новий, по суті репресивний, наступ на протестантські церкви, як і в попередні роки, розпочався з «вказівки» Й. Сталіна, який проголосив другу п'ятирічку «безбожною», тобто до 1937 року влада повинна була знищити релігію. «Ініціатива» вищого партійного керівництва та лідерів «антирелігійного фронту» були сприйняті каральними органами влади як сигнал до початку репресій. Вони проводилися, як правило, з метою «обезголовлення» церков через позбавлення волі, заслання або навіть фізичне усунення їхніх лідерів.

У роки колективізації в СРСР примусово переселили у східні райони країни понад десяти мільйонів «куркулів» [7, с. 393]. Цілком ймовірно, що серед них була значна частка протестантів, оскільки їхні громади, за твердженням влади, склалися переважно із середнього та заможного селянства, а отже - з «контрреволюційних елементів».

Порівняно з іншими регіонами СРСР в Україні процес «розкуркулення» набув великого розмаху. Ця обставина значною мірою посилила утиски щодо місцевих протестантів. Більшовики добре розуміли, що позбавлена лідера громада приречена на саморозпуск. До того ж, місцеві органи влади часто прискорювали цей процес, відмовляючи громаді в реєстрації. Факти боротьби із «сектантами-куркулями» широко популяризувалися в антирелігійних виданнях. Наприклад, на шпальтах журналу «Безвірник» за 1934 року подавалися дані про засудження керівника баптистів Миргородської громади Полтавської області за «злісне порушення державного закону про хлібозаготівлю». Після його арешту організація розпалася. Аналогічний випадок трапився на Вінниччині, де безвірники «викрили сектанта-куркуля» С. Войтенка – пресвітера громади

християн євангельської віри. Його було засуджено до заслання, після чого у громаді залишилося лише п'ятеро осіб [13, с. 85]. Подібні факти спостерігалися й в інших регіонах України. Так, селянина із села Різдяного, що на Харківщині, Г. Губського заарештували лише за те, що він продав вирощений ним хліб, а не задарма здав державі, але водночас і за те, що він «сприяв проведенню зібрань баптистів» [16, 15]. Отже, цитуючи дослідника баптизму Л. Мітрохіна, зазначимо, що у 30-ті рр. «склалася трагічна ситуація: церковним організаціям і віруючим не лише відмовляли в політичній довірі, але й робили все, щоб увігнати їх в образ ворога» [7, с. 389].

Після внесення змін у релігійне законодавство, на початку 30-их років становище протестантів ще більше ускладнилося. Обслуговування громад служителями культів стало практично неможливим, оскільки воно потребувало особливого дозволу місцевої влади. Отримати дозвіл всіляко перешкоджали, а самостійне відвідування організацій суворо каралося в адміністративному порядку. Від керівників громад влада вимагала все нових і нових поступок. Ті священнослужителі, котрі погоджувалися з цим, поступово займали ключові місця в організаціях. У травні 1929 року центральне керівництво НКВС розробило й направило в місцеві адміністративні відділи таємну інструкцію, у якій «навчало» своїх підлеглих роботі з «ненадійними» керівниками деяких організацій, зокрема й релігійних: «...щодо осіб, які формально мають усі права, щоб бути в числі фундаторів або членів товариства, але про яких надійшов від ДПУ або інших органів компрометуючий матеріал, то, звичайно, таких осіб треба в той або інший спосіб усувати від участі в громаді. Способи ці треба добирати залежно від характеру компромату та наявності тих або інших можливостей, а саме: позбавляти виборчих прав і на підставі цього виводити особу зі складу товариства; якщо інші засоби не підходять, тоді слід просто не допускати існування такого товариства, відмовивши йому з різних мотивів у реєстрації статуту» [5, с. 10]. Опинившись у складній ситуації, частина священнослужителів залишила добровільно свою працю, до решти влада застосувала особливі засоби впливу.

Репресивна машина проти лідерів протестантів запрацювала ще у 20-ті роки. Майже в усіх антирелігійних виданнях було роздруковане «викриття шпигунської групи баптиста Шевчука», яка діяла на Вінниччині, перебуваючи начебто на службі в польської розвідки. Того ж року органи ДПУ «викрили» такі ж «шпигунські організації», очолювані баптистами Р. Хом'яком та З. Павленком, в Полтаві та Миколаєві, а також у Донбасі, якою керували Маркозов і Щеглов [2, с. 104; 14, с. 106]. У 1928 році був звинувачений у шпигунстві й заарештований секретар Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів О. Букреєв. Через рік у Житомирі репресували скарбника союзу Ф. Косолапова. Після тривалого перебування у Харківській в'язниці він тяжко захворів, тому дружині дозволили забрати його додому, де Косолапов і помер. Схожим був сценарій останніх років життя й у голови Полтавського обласного об'єднання баптистів пресвітера Р. Хом'яка, який після ув'язнення в Харкові 1929 року пішов по етапу, захворів і згодом помер в Іркутську. За свідченням його доньки Л. Довбні, батькові в їжу клали отруту [3, арк. 1-3].

У 20-ті роки хвиля репресій зачепила й керівний склад Всеукраїнського союзу євангельських християн. У 1929 році був ув'язнений його голова І. Моторін [13, 12].

На початку 30-х років репресії щодо віруючих посилилися. З цією метою були внесені відповідні зміни в організацію силових органів влади [5, 193-195]. Як правило, кожній новій хвилі репресій передувала відповідна громадська думка, а пресу поглинали публікації про шпигунські дії «релігійників» тощо. За нашими спостереженнями, черговий сполах репресій проти священнослужителів за часом збігався з початком виборів до радянських органів влади. Такі припущення частково підтверджує одна з промов О. Ярославського, виголошена в 1937 році: «Якраз тепер, коли на черзі постає питання про вибори до Рад депутатів трудящих..., нам необхідно ще ширше розгорнути антирелігійну пропаганду. Ця пропаганда повинна бути направлена на те, щоб вирвати віруючих-трудящих із-під реакційного впливу церковників і сектантських проводирів, котрі нерідко є прямими агентами й учасниками всіляких контрреволюційних груп» [14, с. 25].

Окрім загальних настанов щодо «ворожих елементів», НКВС УРСР 5 жовтня 1937 року наголосив на необхідності в найкоротший термін провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів [9, с. 198-199]. Із протестантських конфесій в Україні першим був зруйнованим Союз християн євангельської віри. У 1930 році репресовано його керівний склад (понад 800 осіб) на чолі з головою союзу І. Воронаєвим. Його доля до кінця не з'ясована. Відомо, що в 40-ві роки він ще перебував в одному із сибірських концтаборів. Однак згодом загинув, коли відстав від колони в'язнів і конвоїри нацькували на нього собак [1, с. 152]. Дружину Воронаєва починаючи з 1933 року неодноразово заарештовували. Лише в 1953 році їй з двома дітьми дозволили виїхати до США.

У першій половині 30-их років були репресовані лідери Федеративного союзу баптистів. Тривали арешти й серед керівників українських організацій. У 1932 році після дев'ятимісячного ув'язнення помер голова Київського обласного об'єднання баптистів Д. Правоверов. Його місце посів А. Костюков, який залишався водночас і головою Всеукраїнського союзу. Однак уже через рік його теж репресували та відправили на три роки в заслання до Сибіру.

Лише за один день, 27 лютого 1934 року особливою нарадою при колегії ОДПУ УСРР були засуджені на три роки ув'язнення 11 баптистів, серед яких: Е. Клаупік (уповноважений Союзу баптистів СРСР), І. Татарченко (проповідник на Кіровоградщині), Г. Кеніх (проповідник на Одещині), інші лідери руху – Я. В'язовський, І. Захарчук, О. Мозгова [16, арк. 99-101].

У другій половині 30-их років, розпочалася нова хвиля репресій, багато віруючих були ув'язнені повторно. Так, у листопаді 1936 року працівники НКВС знову заарештували А. Костюкова, котрий, за рішенням трійки Київського обласного управління НКВС УРСР, через місяць був розстріляний [16, арк. 4, 57, 58]. У грудні 1937 року енкаведісти розстріляли його наступника на посаді голови Київського обласного об'єднання баптистів А. Нестеренка [15, арк. 2, 8, 9, 115, 116]. У 1937 році повторно заарештували Ф. Жадкевича (керівника Вінницької організації баптистів), який, за твердженням влади, очолював там фашистську організацію баптистів. Наприкінці року його розстріляли так само, як і решту членів очолюваної ним «організації»: Т. Пишного, М. Дехтяра, А. Тарнавського, П. Кleshка, А. Канського, Г. Міхалевського [16, арк. 71-73]. Як правило «сектантські контрреволюційні групи» «викривалися» владою в тих регіонах України, де був поширений євангелістський рух. Крім названих на Київщині

заарештували І. Чижикова (проповідника київської громади), Є. Педяша (колишнього голову Київського окружного об'єднання баптистів) та ін.

За неповними даними впродовж 30-их років було репресовано лише в Кременчуці 7 лідерів баптистів, у Харкові – 10, Полтаві – 10, Дніпропетровську – 40. А загалом у СРСР, за даними баптистів, були відправлені до таборів близько 25000 їх одновірців, із яких 22000 назад не повернулися [1, с. 141].

Центральне керівництво Союзу євангельських християн теж зазнало репресій, проте не таких значних, як баптистське. В Україні у 1937 році був ув'язнений колишній голова Всеукраїнського союзу В. Єгоров [3, арк. 81].

Однак упродовж 30-их років влада не встигла повністю знищити керівні склади церков баптистів та євангельських християн. Відомо, що у 1940 році із «старих» кадрів у громадах працювали: М. Орлов, Я. Жидков, А. Андреев, А. Карев, М. Голяєв, М. Левінданто, П. Малін, Ф. Пятковський та інші. Українську церкву об'єднаних у 1945 році євангельських християн-баптистів репрезентували керівники різних рівнів колишнього Всеукраїнського союзу євангельських християн: Я. Ходюш (32 роки стажу священнослужителя), Ф. Гаркуша (30 років), А. Ходюш (20 років), Т. Майданенко (25 років) [15, арк. 48].

З кінця 20-их років зазнавала переслідувань й Церква адвентистів сьомого дня. В СРСР із 200 проповідників, які працювали у 1929 році до початку 50-их років залишилося лише два. У 1934 році позбавили волі беззмінного впродовж 20-их – першої половини 30-их років голову Всесоюзного об'єднання адвентистів сьомого дня Г. Лебсака. Через чотири роки він помер у Вологодській в'язниці. Того ж року був засуджений голова Всеукраїнського союзу адвентистів І. Львов, який вийшов на волю і був реабілітований лише в 1956 році. Адвентиста О. Грица в концтаборі взимку обливали водою - він помер від переохолодження [6, с. 94–95, 17, 176, 182]. В. Яковенко був засуджений у 1934 році на п'ять років таборів за «здійснення релігійної пропаганди, зв'язок із закордоном, проведення нелегальних молитовних зборів адвентистів». Того ж року за одну ніч була заарештована вся рада Вінницької громади адвентистів сьомого дня. Окрім її керівника А. Васюка, опинилися за ґратами Т. Оскерко, С. Штарк, В. Домбровський, П. Івасенко та ін. У 1941 році А. Васюк був повторно засуджений на сім років [6, с. 234, 240, 243].

За даними адвентистів, у СРСР було репресовано близько 3000 членів церкви. Із 150 проповідників влада заарештувала 148. Майже 80% від загальної кількості засуджених загинули. В Україні до середини 30-их років зазнали репресій 98% служителів Церкви адвентистів сьомого дня [8, с. 4, 47, 139].

Для масової репресивної політики 30-их років були характерними одноманітність системи допитів та ведення справ, протоколи яких відрізнялися один від одного переважно в тій частині, де йшлося про життєвий шлях засудженого (автобіографічні дані). Для «урізноманітнення» змісту сфабрикованих справ слідчим, ймовірно, бракувало часу, та й зрештою – потреби. Наприклад, протестантських священнослужителів заарештовували переважно як «активних учасників фашистських організацій баптистів (адвентистів, євангельських християн та ін.)» або як «агентів іноземних розвідок». У зв'язку з цим і звинувачення були теж однаковими: за статтями: 54-6, 54-10, 54-11 КК УРСР, які передбачали або великі строки ув'язнення (до 25 років), або вищу міру покарання.

Результати державної репресивної кампанії щодо протестантів були жахливими. В Україні кількість баптистів та євангельських християн протягом 1929–1932 років зменшилася більше, ніж у 3,5 рази [10, с. 405]. Із приблизно 200000 священнослужителів ще дореволюційної Російської імперії на 1940 рік залишилося близько 20000 [12, с. 23], тобто їх кількість скоротилася на 90%. На думку багатьох дослідників, через неможливість держави ні фізично, ні економічно продовжувати масові репресії у 1938 році вони були припинені.

Отже, в порівнянні з 20-ми роками, у 30-ті роки партійна влада змінила методи боротьби з протестантськими церквами, залучивши до них державні силові структури, які розгорнули страхітливую за своїми масштабами репресивну кампанію проти віруючих, особливо керівників їх організацій. Було дозволено не вільний розвиток протестантських церков, а лише підконтрольну державі ілюзорність існування небагатьох централізовано та ієрархічно розчленованих протестантських організацій. Проте репресії не знищили, як того бажали більшовики, віри в Бога і не допомогли «прижитися» у суспільстві новій, штучно насадженої релігії – атеїзму.

Список використаних джерел

1. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л.М. Алексеева. – Вильнюс – М.: Весть, 1992. – 352 с.
2. Державний архів Запорізької області. – Ф. 316. – Оп. 3. – Спр. 118.
3. Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 74156.
4. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 525. – Оп. 1. – Спр. 246.
5. ДАХО. – Ф. 845. – Оп. 2. – Спр. 609.
6. Жукалюк Н.А. Вспоминайте наставников ваших (история Церкви Адвентистов седьмого дня в личностях) / Н.А. Жукалюк. – К.: Джерело життя, 1999. – 672 с.
7. Митрохин Л.Н. Баптизм и современность (философско-социологические очерки) / Л.Н. Митрохин. – СПб.: РХГИ, 1997. – 480 с.
8. Парасей А.Ф., Жукалюк Н.А. Бедная, бросаемая бурей / Исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине / А.Ф. Парасей, Н.А. Жукалюк. – К.: Джерело життя, 1997. – 340 с.
9. Пашенко В.О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20-30-і рр. XX ст. / В.О. Пашенко. – Полтава: Полтава, 1995. – 289 с.
10. Путинцев Ф.М. Политическая роль и тактика сект / Ф.М. Путинцев. – [За ред. П.А.Красикова]. – М.: ГАИЗ, 1935. – 476 с.
11. Резолюция II Всесоюзного съезда СВБ. Центральный Совет СВБ. – М.: Безбожник, 1930. – С. 17–18.
12. Теляковский Е. Современные религиозные организации / Е. Теляковский // Антирелигиозник. – 1940. – №2. – С. 23–24.
13. Хуторський П. Поразка проповідника-шкідника / П. Хуторський // Безвірник. – 1934. – №10. – С. 48–49.
14. Церковники-сектанты – враги социализма: Сборник под ред. И.С.Аверина. – Иваново: Государственное издательство Ивановской обл., 1938. – 124 с.
15. Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555.
16. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 50163.
17. Там само. – Спр. 64762.

Р. А. Ситарчук

**ПРОТЕСТАНТСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ В УКРАИНЕ
В РАЗРЕЗЕ РЕПРЕССИВНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ БОЛЬШЕВИКОВ
(30-ЫЕ ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ)**

В начале 30-ых годов большевистское руководство изменило мероприятия антипротестантской борьбы. Власть задействовала государственные силовые структуры, которые развернули репрессивную кампанию против протестантов. До 1938 года через невозможность государства ни физически, ни экономически продолжать массовые репрессии, они прекратились. За 20 лет советской власти количество священнослужителей-евангелистов сократилось на 90%.

Ключевые слова: протестант, антисоветский элемент, репрессии.

R. A. Sitarchuk

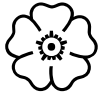
**PROTESTANT ORGANISATION IN UKRAINE WITHIN THE ASPECT
OF REPRESSIVE ACTIVITIES OF BOLSHEVISTIC UNITS (30s in XXcentury)**

At the beginning of 30s, Bolshevistic governing body changed measures as for antiprotestant struggle, used by state power structures, which developed terrible repressive company against Protestants. To the end of 1938 because of physical and economic impossibility of state to continue the struggle, mass repressions were stopped. The quantity of priests was reduced to 90% for 20 years of Soviet power.

Key words: Protestant, antisoviet element, repressions.

Надійшла до редакції 26 листопада 2013 року

* * *

Питання зарубіжної історії

УДК 274(4)«15/16»

Б. В. Год, Н. В. Год

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК ПРОТЕСТНИХ РУХІВ У ЄВРОПІ XVI – XVII СТОЛІТЬ

У статті розкрито релігійний аспект соціальних рухів і революцій XVI – XVII століть. Увага авторів зосереджена на «ересях», сектантських комунах, Реформації. Підкреслено багатогранність релігійного впливу на прояви соціального опору.

Ключові слова: догмат, ересь, католицизм, протестантизм, пуританство, Реформація, революція, секта, християнство.

Історики традиційно звертали увагу на наповненість досліджуваного періоду – перехідного до Нового часу – різного роду протестними рухами, гострими соціальними, національними і політичними конфліктами. Прийнято говорити про «кризу XVII століття» (Р. Муньє, Х. Тревор-Ропер, Е. Хобсбаум та інші). Визначними подіями того часу стали Реформація, Велика селянська війна в Німеччині, Англійська революція XVII століття. Роль релігії в них, а також у сотнях інших конфліктів неможливо заперечити: цілком природно, що інакше й бути не могло при абсолютно повному пануванні релігійної форми свідомості середньовічної людини. Проте, вважаємо, ця тема потребує ґрунтовнішого дослідження з кількох причин. Вона є актуальною, з огляду подолання односторонності соціально-економічного підходу до вивчення народних рухів. Необхідно також розширити сферу досліджень у напрямі ментальностей, духовного змісту діяльності людей. Актуальності їй додають і зростання інтересу до релігії на сучасному вітчизняному просторі, й сам факт активізації різноманітних суспільних протестних рухів.

Суспільно-політичні конфлікти XVI – XVIII століть у Європі досліджували, окрім вищеназваних, історики А. Чистозванов, М. Барг, А. Адо, Х. Кенігсбергер, Дж. Еліот і багато інших. У 60-их – на початку 70-их років XX століття виник компаративний напрям дослідження, а також була наявна спроба виявити типологічні особливості протестних рухів, створити моделі поведінки їхніх учасників. Так, Х. Кенігсбергер сформулював концепцію релігійних конфліктів XVI століття, визначивши їх як «...революційні рухи різних соціальних верств, що мали суперечливі економічні інтереси, але були зв'язані спільною релігією» [1, с. 64]. Англійська революція XVII століття ввійшла в історію як пуританська, а її учасники вважали себе борцями за «чистоту віри», хоча, на думку А.Л. Мута, вона була політичною і соціальною – такою, що наближалася інтенсивністю до перших етапів Французької революції кінця XVIII століття. Дослідники селянських рухів не обійшли увагою той факт, що вони нерідко отримували імпульс із християнської есхатології, надихалися ідеями «другого пришестя» й «кінця світу».

Загалом нас цікавитиме, які саме аспекти християнства виявилися здатними стати ідеологією соціальних протестів; яких форм вони набували; як переплелися в них життєві інтереси різних суспільних верств; яку мету ставили «релігійно забарвлені» протестні рухи?

Відомо, що християнство – велика світова релігія, яка існує вже понад тисячоліття. Вона виникла у важкі, смутні часи розчарувань і безнадії, спричинених загальним економічним, політичним, інтелектуальним та моральним суспільним розкладом, який був викликаний насамперед народними низами. Ставши за часів феодалізму офіційною релігією, християнство ідеологічно обґрунтовувало непохитність і законність державного порядку й влади.

Соціальні принципи християнства були неоднозначними. З одного боку, виправдовувалися нерівність, середньовічне кріпосництво, необхідність підкорятися владі («...бо начальник є божий слуга». Рим. 13:4), віддавати «кесареві кесарю» (Марка. 12:17), не відповідати злом на зло, любити ворогів та взагалі терпіти, терпіти й ще раз терпіти будь-які негаразди – як особисті, так і соціальні. Християнство проповідувало самоприниження, смиренність і покірність. З іншого боку, в ньому відбивалася мрія про справедливість, рівність та братерство людей, про взаємини, що ґрунтуються на любові, взаємній повазі й допомозі. «Бо весь закон, – говорив апостол Павло, — в одному слові полягає: люби ближнього твого, як самого себе» (Гал. 5:14). У XVI столітті ці слова апостола розтлумачив теолог-гуманіст Еразм Роттердамський: справжня віра в тому, щоб «...створити ближнього, вважати всіх членами одного й того ж тіла, усвідомити, що всі єдині в Христі, радіти вдачі братів у Господі, як своїй, допомагати їх бідам, як власним» [2, с. 157]. У Новому заповіті також проповідувалася ідея «...працювати своїми власними руками», розповідалося про те, як Христос вигнав усіх «...продавців і покупців із храму», запропонував багатому юнакові роздати майно бідним та сказав свою крилату фразу про верблюда, якому легше пройти крізь вушко голки, ніж багатієві ввійти в Царство Небесне.

Усе це трохи нагадувало соціалізм, а якщо додати колективний спосіб життя ранніх християн, то стає зрозумілим, чому в першій половині XIX століття на такій основі виник так званий «християнський соціалізм» (П. Леру, Ф.Р. Ламенне).

Упродовж усього Середньовіччя ми спостерігаємо поряд із покірністю, терпінням народних низів спалахи протестних настроїв. Інколи вони виливалися в достатньо мирну форму – відокремлення від суспільства, утворення різноманітних братств, громад і сект. Соціальне невдоволення в них поєднувалося з релігійним, бажанням дати власну інтерпретацію церковних догматів. Ще наприкінці XII століття на півдні Франції виникла секта вальденсів, у яку об'єдналися представники нижчих прошарків міського населення. За легендою, її засновник – ліонський купець П'єр Вальд – роздав усе своє майно бідним і проповідував відмову від власності. Вальденси осуджували накопичення багатств католицькою церквою, і це теж було притаманне соціально-протестним настроям – не лише міській та сільській бідноті, але й бюргерству, світським феодалам. Зразком уважався спосіб життя ранньохристиянських громад, де поширювалася відносна майнова рівність, аскетизм у задоволенні життєвих потреб, спільна праця й піклування про виховання дітей. Такі секти діяли також у гірських ротонах південно-східної Швейцарії. Для сільського населення вони слугували захистом

від феодалізму з його кріпосною системою і старими патріархальними відносинами.

Доведено, що від французького міста Альбі походить назва іншої секти – альбігойців, що діяла у XII – XIII століттях в Італії та Франції. Альбігойці так само протестували проти феодальної експлуатації, церковної ієрархії, пишної обрядовості католицизму. Такі рухи дістали назву «ересей». А офіційна церква постійно переслідувала бунтівників. Наприклад, папа Інокентій III організував у 1209 році хрестовий похід проти альбігойців. Унаслідок двадцятирічної війни й жорстоких репресій рух було придушено.

В Англії, інших європейських країнах існували лоларди, секта прихильників церковно-реформаторського вчення Д. Уїкліфа. Уїкліф виступав за здобуття незалежності від Риму англійської церкви. Він був оголошений еретиком і переслідувався папством. Багато хто з лолардів брали участь у повстанні Уота Тайлера в 1381 році. Деякі секти, наприклад, флагеланти вдавалися до релігійно-аскетичних дій і обрядів, «умертвляли плоть» самопобиттям із метою спокутування гріхів. Християнство стверджувало «первородну гріховність» людської природи, робило людину відповідальною за негаразди й зіпсованість світу. Звідси – прагнення до спокути, аби здобути вічне спасіння. У середньовічних ересях також відроджувалися хіліастичні мрії раннього християнства, релігійно-містичного вчення про друге пришествя Христа й тисячолітнє царство справедливості, загальної рівності та благоденства. Це була, так би мовити, втеча в уявне майбутнє, очікування кращої долі не на землі, а на небесах.

Варто відзначити, що в XVII столітті багато еретичних сект, рятуючись від переслідувань, переселялися в Америку, створювали там колонії й вели успішну господарську діяльність. Англійські шейкери, німецькі рапіти, зоарити, сноубергери, ебенезери та інші сектанти використали сприятливі умови Нового світу – дешевизну землі й релігійну толерантність. Однією з найвідоміших була громада «Гармонія» Георга Раппа, священика з Вюртемберга. У ній нараховувалося до 1000 учасників. Рапіти дотримувалися принципу спільної власності, хоча й використовували найману працю батраків, нечленів комуни. Завдяки аскетизму, суворій дисципліні, обов'язковості праці деяким колоніям удалося проіснувати досить тривалий час, і навіть у XIX столітті вони привертати увагу мандрівників з Європи (А. Токвіль, Ч. Діккенс, Г. Мартіно та інші). Дивлячись на їхні красиві й просторі будівлі, добре доглянуті посіви, сади, господарські приміщення, дивуючись квітучому вигляду, європейці, та й самі американці розмірковували щодо переваг колективного життя. Досвід громад-сект став однією з передумов поширення в США ідеї і практики утопічного соціалізму Р. Оуена, Ш. Фур'є, Е. Кабе. Американський історик А.Ю. Бестор указав на спадкоємність між ними та європейським соціалізмом першої половини XIX століття. «В Америці, й лише в Америці, релігійний соціалізм XVII століття плавно еволюціонував у нерелігійний XIX століття. Громади-секти слугували зв'язуючою ланкою в цьому нерозривному ланцюжкові» [3, с. 38].

Якщо секти являли собою пасивну форму релігійно-соціального протесту, то в Німеччині перших десятиліть XVI століття виник широкий суспільний рух, провідними подіями якого стали Реформація і Селянська війна 1525 року. Тоді зіткнулися інтереси трьох таборів – консервативно-католицького, опозиційно-

бюргерського та радикального. У кожному «земне й небесне», релігія й соціальні інтереси перебували в нерозривному взаємозв'язку, взаємодіяли найтіснішим чином, відбиваючи прагнення певних суспільних груп.

І М. Лютер, полум'яні промови якого впливали на протестний рух, і Т. Мюнцер, ідеолог плебейсько-селянського крила Реформації, шукали аргументи в Біблії. Їхні інвективи були сповнені біблійними термінами, посиланнями на священні тексти. Так, папський Рим ототожнювався з осередком світового зла, царством содомії, притулком диявола та антихриста. Актуалізувалася крилата фраза, сказана Христом: «...не мир прийшов я принести, а меч» (Матф. 10:34). Якщо, говорив Лютер, римські попи не припинять свої протизаконні дії, знайдеться спосіб «...зброєю, а не словами» покласти кінець їхній тиранії. Мюнцер використав Євангеліє від Луки, у якому Христос нібито сказав: «...ворогів моїх, котрі не хотіли, щоб я царствував над ними, приведіть сюди та побийте переді мною» (Луки. 19:27). Він наголосив на силі, а не на слові в захисті христового вчення (а в підтексті – взагалі в обстоюванні людських прав та інтересів). Релігійна агітація таким чином ставала політичною, боже слово слугувало зняряддям суспільної боротьби.

Лютер багато зробив для того, щоб це слово стало доступним масам: він переклав Біблію німецькою мовою. Критикуючи папство, він протиставив йому скромне християнство перших століть, ідеї патристики «отців церкви». Все це справило неабияке враження на народ, його найнижчі верстви, які страждали не лише від церковного, а й світського феодалізму, прагнули до свободи. Пробудженню радикальної енергії сприяла пропагандистка діяльність Мюнцера та його соратників, у ході якої ідеї та дії лівого флангу руху ставали дедалі радикальнішими, сміливішими, а теолого-філософська доктрина Мюнцера сформувалася остаточно.

Еволюція поглядів лідера революційного табору вела від традиційного християнства до пантеїзму, хоча й у християнському обрамленні. Біблія для Мюнцера ставала «мертвою буквою», якщо не пробуджувала розум. Разом із вірою розум ставав зброєю у побудові справедливого суспільного ладу – земного «...тисячолітнього царства божого». Політична доктрина Мюнцера підкріплювалася релігійними поглядами. Він закликав зруйнувати всі установи, що суперечать ранньохристиянській церкві. Новий суспільний лад, на думку мислителя, повинен бути справедливим для всіх, власність – усупільнена, встановлена рівноправність [4, с. 375]. Реформа церкви, таким чином, мала стати лише початком всезагального реформування суспільства на засадах справжнього християнства та розуму людини.

Проте партія Мюнцера віддзеркалила погляди й настрої «...лише незначної меншості повсталых» [4, с. 376]. Лідер радикалів дуже швидко повинен був усвідомити, що політика – мистецтво можливого. Все, що на той час уважалось практично можливим, бачимо на прикладі реформ у Мюльгаузені, вільному імперському місті в Тюрингії, центрі радикальних сил. Будучи зв'язаним попередніми проповідями християнської рівності й євангельської спільності майна, Мюнцер спробував утілити їх у життя. Всі діючі органи влади ліквідовувалися, проголошувалося усупільнення майна та обов'язковість праці. Насправді ж, Мюльхаузен залишився «...республіканським імперським містом із дещо демократизованим устроєм» [4, с. 424].

Що стосується підсумків Селянської війни, то відомо, що ця кривава драма закінчилася поразкою і жорстокою розправою над її учасниками. Вигоду отримали лише князі внаслідок послаблення своїх конкурентів – дворянства, бюргерства та духовенства. Роздробленість земель посилилася, що загальмувало на багато розвиток нації.

За таким сумним підсумком німецькі події докорінно відрізняються від Англійської революції XVII століття, яка також виникла під релігійними прапорами.

Цими прапорами було пуританство (від лат. *purus* – чистий), релігійно-політичний рух XVI – XVII століть, у якому об'єдналися різні соціальні сили, незадоволені сильною позицією католицької церкви. Англійський король Генріх VIII Тюдор наважився на досить поміркований її варіант: у 1534 році було прийнято так званий «Акт про верховенство», яким скасовувалася влада папи над англійською церквою. Вона стала називатися англіканською, а на чолі її став король. Як і скрізь на континенті, Реформація супроводжувалася конфіскацією церковного майна, земель і роздачею їх королівським фаворитам. Але в самій церкві, її організації майже нічого не змінилося. До того ж нові королі з династії Стюартів, які стали правити після смерті Єлизавети, зробили крен у бік католицизму. Це викликало значний протест проти абсолютизму. Конфлікт між королем і парламентом переріс у революцію, громадянську війну, що закінчилася стратою короля Карла I.

Зазначимо, що роль протестантської ідеології в цьому конфлікті була величезною. Саме це дало підставу Ф. Енгельсу заявити, що «...у кальвінізмі знайшло собі готову бойову теорію друге велике повстання буржуазії» [5, с. 308]. Протестантське вчення Ж. Кальвіна, із яким він виступив ще в XVI столітті, більше, ніж лютеранство, відповідало характерові соціально-політичних проблем в Англії. Реформація в Німеччині зміцнила князівський абсолютизм, послабила центральну владу й набагато років затримала успішний розвиток німецьких земель. В Англії на порядку денному стояло саме обмеження прерогатив королівської влади, спрощення церковної організації, побудованої на ієрархічних принципах. У кальвінізмі було більше раціоналізму, більше демократичності в побудові церкви. Відтак, він давав релігійне обґрунтування інтересам і прагненням найсміливішої частини європейської буржуазії, «...середньому класу міст».

Релігійний чинник дався взнаки вже з перших подій революції, коли виник конфлікт між королем і парламентом. Кожна зі сторін аргументувала свої права посиленням на «божественне»: король – на божественне походження своєї влади («помазаник божий»), парламент, окрім Великої хартії вільностей, використовував ідею «суверенітету парламенту», яка, можна припустити, була «земною» трансформацією центральної кальвіністської ідеї суверенітету бога. Парламентські угруповання, зокрема пресвітеріани, заперечували владу єпископа й визнавали лише пресвітера, священника-пастора, а інDEPENDENTI обстоювали повну незалежність і, власне, республіканські політичні принципи. У кожній з «партій» була реальна соціальна база: перші відбивали інтереси поміркованої, торгово-фінансової верхівки буржуазії, другі – радикально налаштованого джентрі, середньопомісного й дрібнопомісного «нового дворянства», зацікавленого в знищенні феодальних порядків землеволодіння.

Загалом протестні настрої охопили всю Англію. Вони супроводжувалися надзвичайним піднесенням релігійних почуттів і набожності, інтересом до найтонших богословських питань (хрещення, причастя, догмати приречення, обрання, безсмертя душі тощо). Пуританська революція дала поштовх до утворення та розповсюдження сект: сикери (шукачі бога), уайтери (ті, хто його очікував), міленарії (молилися про встановлення тисячолітнього царства Христа на землі), а також фамілісти, беменісти, адаміти, антитринітарії, баптисти й анабаптисти. Усе це свідчило про те, що політична революція сприяла розгортанню «народної Реформації».

При цьому зазначимо, що армія Кромвеля не переслідувала сект. Навпаки, тоді вони стали складовою частиною армії «залізноків». Найбільшою активністю, як і у Т. Мюнцера, відзначалися баптисти. Баптизм (від гр. «хрещення») характеризувався творчим сприйняттям релігійного вчення [6]. Із офіційним католицизмом він розходився з питань хрещення – вважалося, що хрестити людину можна лише з її добровільної згоди й за умов зрілого рішення позбутися гріха. Баптистська громада управлялася пресвітером-пастором, але повноту влади мала лише загальна рада віруючих. Молитви здійснювали у довільній формі, супроводжували співом, віршами тощо.

У ході народної реформації активізувалися її крайні ліві сили. Так, у проповідях плебейських ораторів лунали заклики до «...справжньої рівності», всезагального братства й соціальної справедливості. Актуальним виявилось старовинне прислів'я: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був паном?» Наголошувалося на тому, що Христове вчення завжди було на боці злиднених і нужденних, служило тим, кому потрібна допомога, а апостол Павло казав: «...хто не працює, той хай не їстиме». Ганьба тим християнам, котрі на словах проповідують любов, а насправді ошукують бідних. Християнсько-егалітарні настрої йшли від найбідніших верств населення – обезземелених селян, батраків та старих торговців, що розорявалися, бідних ремісників і священників.

Навесні 1649 року, невдовзі після того, як в Англії була встановлена республіка, у графстві Серрі біля Лондона, на пагорбі Св. Георгія, зібралася дивовижна, не бачена досі група людей – «істинні левелери», або копачі (diggers). Її очолював Джерард Уїнстенлі, колишній купець із Лондона, який після розорення через зраду компаньйона, жив у селі, добре знав злидненість і бідкування нижчих верств та відчував бажання їм допомогти. У памфлеті «Світло, що засяло у Бекінгемпширі» Уїнстенлі розповів, що однієї ночі він почув неземний голос, який сказав: «Працюйте разом і разом їжте свій хліб». Дигери почали копати вільні громадські землі, посадили на них овочі та сподівалися на підтримку громади.

Релігійно-комуністичне вчення ватажка дигерів ґрунтувалося на ідеях раннього християнства, було протестом проти всевладдя лордів і «нової буржуазії», але протестом мирним та ненасильницьким. У його основі лежала думка про неприпустимість братовбивчої війни, кровопролиття. Не земною, не плотською зброєю необхідно користуватися, а перемагати неправду мечем любові, радили лідери руху.

Уїнстенлі тлумачив Біблію, спираючись, як він казав, «...не на букву, а на свій досвід і здоровий глузд». Будь-які форми несправедливості, гніту, хибні обряди повинні бути зруйнованими. Бідний люд побачить царство Боже не за гробом, а

тут, на землі. І тільки він має право на цей християнський рай. Перед внутрішнім оком Уїнстенлі відкривалася картина загального благоденства й щастя народу: усі люди працюють разом на спільній землі, кожний має право на результати власної праці. Вони не знають заздрощів і взаємної ворожнечі. А на сьомий день життя, у неділю, збираються разом на відпочинок, обговорюють закони Республіки, новини з усіх кінців світу, події минулих часів. Правителі обираються всенародно, закони виконуються, усі допомагають одне одному в любові й розумінні високої спільної мети [7, с. 232-234].

Усе це і багато іншого Уїнстенлі виклав у найгрунтовнішому трактаті «Закон свободи», написаному у формі звернення до Кромвелля і «...всіх моїх братів англійців». Йшлося про природу державної влади, форми правління, їхнє походження, сутність і завдання. Автор твору порушував питання про роль парламенту – «...вищої палати справедливості, виборчої системи; про якісне законодавство (закони мають бути «короткими й дієвими», а не численними, заплутаними й суперечливими, як в Англії); про землю, яка за законом повинна належати селянам, бо здобута вона «...із рук гнобителів об'єднаними зусиллями простих людей» [7, с. 234-235]. Поняття «свободи» Уїнстенлі тлумачив не як свободу торгівлі, скасування патентів, ліцензій, інших обмежень, не як свободу проповіді для священників і право народу слухати кого завгодно, не як анархію, вільне поводження й розпуску, а як вільне користування землею для того, щоб здобувати хліб насущний власними руками. Міркування Уїнстенлі вже не нагадували красиву казку про християнський рай на землі, а були результатом серйозного, доволі глибокого для того часу аналізу соціально-політичної ситуації початку 50-их років XVII століття, хоча й не позбавленого утопії та релігійного обрамлення.

Однак перебіг подій відбувався зовсім в іншому напрямі. Революція розширила можливості для розвитку економіки, прискорила обгороджування, швидкими темпами призвела до зникнення селянства. Ідеї й боротьба пуритан «за віру», за релігійну свободу сприяла утвердженню «нового ладу», сформувала новий соціальний тип і навіть певним чином національний характер. Німецький історик, культуролог та соціолог М. Вебер довів, що саме це лежало в основі перемоги капіталізму в Англії. Кальвіністські догмати про приречення, обрання, пуританський стиль життя й поведінки, морально-етичні норми слугували тим ідейним матеріалом, із якого випливав цей невловимий «дух капіталізму» [8, с. 116].

Праця М. Вебера так і називається – «Протестантська етика й дух капіталізму» (1904 рік). У ній автор протиставив власну версію марксистської концепції первісного нагромадження капіталу. Проте у дослідженні історії капіталізму він уважав головним не джерела нагромадження, тобто матеріальні чинники, а чинники духовні, що стимулювали появу нового «господарського мислення», специфічного «етосу» капіталізму. Цей «етос» Вебер вивів із протестантизму в його кальвіністському варіанті. Кальвін говорив про приречення, наперед визначення долі особистості богом. Такий догмат, словами Ф. Енгельса, «...був релігійним вираженням того факту, що в світі торгівлі й конкуренції удача або банкрутство залежать не від діяльності чи мистецтва окремих осіб, а від обставин, від них незалежних» [5, с. 308]. І це ставало особливо помітним із розвитком капіталізму. Вебер, навпаки, пояснював сприйняття кальвіністської доктрини – і так теж могло бути – професійною орієнтацією людей – ремісників, селян. Моя

професія – це моє призначення, розмірковував він. Відтак я мушу старанно виконувати свій обов'язок. «Життя людини надто коротке й дороге, воно повинно бути використано для підтвердження свого покликання» [8, с. 189]. Тому найстрашнішим гріхом пуритани вважали неробство, марну трату часу, «пусту балаканину», розваги, тривалий сон (більше ніж 6-8 годин). «Час – це гроші» – прислів'я, що «ввійшло в моду» із настанням ери капіталістичного підприємництва, бо кожна втрачена година віднята в бога, не віддана примноженню його слави.

Догмат про «обрання» так само підлягав буржуазному переосмисленню. Відомо, що Бог обирав достойників, а що свідчить про обраність? Земні, матеріальні успіхи людини, у тому числі й багатство та гроші. Небажання працювати на повну силу, нехтування своїм призначенням означало відсутність у житті людини божої благодаті.

В основі етичних принципів пуритан лежала мирська аскеза. Це не та традиційна християнська аскеза, що пов'язувалася з догматом про первородний гріх і вимагала «...умертвіння плоті». Протестантська аскеза рішуче осуджувала «...безпосередню насолоду багатством», розкоші, надмірне споживання, й при цьому допускалося накопичення, заохочувалося збільшення статків. Вебер звертав увагу на ті обставини, що протестантизм переважав серед власників капіталу, кваліфікованих кіл робітників та ремісників. «Дух капіталізму» протестантські секти перенесли у Новий світ. Тут його сприйняла нова генерація американців, що відзначалася такими якостями, як діловитість, підприємливість і винахідливість.

Отже, за часів Середньовіччя християнство виконувало загалом функцію захисту недоторканості існуючих соціально-політичних порядків. Воно могло стати ідейним прапором протестних рухів. Це пояснюється суперечливістю окремих його положень, їхньою неясністю, що дозволяло довільне трактування. Загалом, протестний рух XVI – XVII століть набув різних форм – від пасивного супротиву відокремлення, бодай відносного, від суспільного життя (єретичні секти) до безпосередньої участі в соціально-політичній боротьбі під релігійними гаслами (Реформація, Селянська війна в Німеччині, інші – локальні, міські та селянські виступи в Англії). Релігійний чинник тісно взаємодіяв із низкою інших – політичних, національних і соціальних. Цілі протестувальників оформлялися так само в різні соціально-політичні програми. Прикметним є напрям до соціалізації життя й праці (утопічно-комуністичний проект Д. Уїнстенлі, інших соціалістів від християнства). З іншого боку, протестантська ідеологія сприяла утвердженню в європейських країнах нового суспільного ладу – капіталізму.

Список використаних джерел

1. Репина Л.П. Социальные движения и революции XVI– XVII вв. в современной компаративной историографии / Л.П. Репина // Новая и новейшая история. – 1990. – № 3. – С. 63-74.
2. Эразм Роттердамский. Оружие христианского воина / Эразм Роттердамский // Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 90-217.
3. Bestor A.E. Back woods Utopias. The Sectarian and Owenite Phases of Communitarian Socialism in America. 1663 –1829 / A.E. Bestor // Philadelphia. – 1950. – 200 p.

4. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии / Ф. Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 7. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1956. – С. 343-437.
5. Энгельс Ф. Введение к английскому изданию «Развития социализма от утопии к науке» / Ф. Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 22. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1962. – С. 294-320.
6. <http://ru.wikipedia.org/wiki/баптизм>.
7. Павлова Т.О. Закон свободы / Т.О. Павлова. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1985. – 367 с.
8. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 809 с.

В. В. Год, Н. В. Год

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР ПРОТЕСТНЫХ ДВИЖЕНИЙ В ЕВРОПЕ XVI—XVII ВЕКОВ

В статье раскрыт религиозный аспект социальных движений и революций XVI–XVII веков. Внимание авторов сосредоточено на «ересях», сектантских коммунах, Реформации. Подчеркнуто многообразие религиозного влияния на проявление социального протеста.

Ключевые слова: догмат, ересь, католицизм, протестантизм, пуританство, Реформация, революция, секта, христианство.

B. V. God, N. V. God

THE RELIGIOUS FACTOR OF THE PROTESTANT MOVEMENTS IN EUROPE IN THE 16-17TH CENTURIES

The religious factor of social movements and revolutions in the 16-17th centuries is revealed. The author's attention is focused on "heresies", "confessional communities" and Reformation. The variety of religious influence on social protest is emphasised.

Key words: Christianity, Catholicism, dogma, heresy, Protestantism, Puritanism, Reformation, revolution, sect, social protest.

Надійшла до редакції 7 листопада 2013 року

* * *

УДК 061.2+37+008:94(520)

Н. В. Бесєдіна

ЯПОНСЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО – ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА РЕФОРМ МЕЙДЗІ

У статті проаналізовано процес засвоєння представниками японської освіченої еліти західних ідей, їх взаємодія з традиційними конфуціанськими та синтоїстськими уявленнями. Увагу звернуто на особливості сприйняття поняття «свобода» японськими просвітниками, їхні спроби «вписати» його у контекст традиційної далекосхідної думки.

Ключові слова: "реставрація Мейдзі", модернізація, природні права людини, рух за свободу і народні права, "тіло держави", "вчені від бюрократії", суспільна гармонія.

Серед країн, які на шляху модернізації досягли найбільших успіхів, виняткове місце належить Японії, адже вона змогла менше ніж за 150 років здивувати світ не тільки своїм «економічним», а й «політичним дивом». Масштабний процес

трансформації японського суспільства у контексті вестернізації або європеїзації був започаткований консервативною революцією Мейдзі ісін (1868 рік). Його зміст полягав у тому, що японці практично без будь-якого політичного втручання ззовні, але із залученням необхідних для швидкої модернізації країни запозичень, нарощували темпи економічного зростання, модернізували принципи і методи промислового виробництва, енергійно й майстерно домагалися необхідних для цього нововведень у політичних інститутах, правових нормах, сфері громадянських свобод, освіти, культури тощо. Причому все це відбувалося без радикальної руйнації усталених традицій, без болісної відмови від звичного стилю життя, а на основі гармонійного засвоєння та поєднання принципів і цінностей минулого, сприятливого синтезу свого й чужого, старого й нового. У цьому сенсі Японія стала унікальним феноменом Сходу, і цю унікальність продовжує демонструвати до сьогодні. З огляду на вищевикладене, неабиякий інтерес викликає проблема початкового етапу розбудови японської демократії та громадянського суспільства, який, незважаючи на свою незавершеність й ілюзорність щодо впровадження базових демократичних цінностей, був першим кроком у формуванні політичного обліку сучасної Японії. Невипадково до пункту 10 Потсдамської декларації було внесене положення про «усунення всіх перешкод до відродження та посилення демократичних тенденцій у японському народі», що переконливо доводить наявність демократичного досвіду і в довоєнному минулому Японії [6, с. 3]. Актуальність виокремленої проблеми пов'язана також зі складним періодом, який переживає нині наша країна, що, зрештою, стимулює до пошуку можливостей запозичити прийнятні для того інститути та явища високорозвиненої японської демократії – основи економічних успіхів країни. Запозичивши на Заході основні елементи сучасної демократичної інституційної системи, Японія достатньою мірою зберегла деякі базисні традиційні риси національного мислення. Тому сучасну японську політичну культуру можна вважати цікавим прикладом органічного сплаву національного традиціоналізму і західництва. У цьому контексті японський досвід має значення для України, яка намагається поєднати свої особливості розвитку із західними набутками.

Суттєву роль в ідеологічній підготовці Мейдзі ісін, розмиванні засад традиційного світогляду, пануючих догм і схоластики, поширенні європейських соціально-політичних ідей та становленні початкових форм сучасного політичного життя в Японії відіграли японські мислителі-просвітники. Завдяки їхній діяльності, в країні досить швидко відбувався процес засвоєння західних ідей у середовищі переважаючої частини освіченої громадськості та становлення нової суспільно-політичної ідеології, передусім на засадах європейської концепції природних прав людини. Японські просвітники були першими у далекосхідному регіоні мислителями, які вдалися до активних пошуків еквівалента європейського слова «свобода».

Діяльність окремих японських просвітників дістала своє відображення у працях відомих радянських японістів В.М. Кобець [4], Ю.Д. Михайлової [5], В.В. Совастеева [8], Т.П. Григор'євої [2], Д.П. Бугайової [1] і японських дослідників Сакісака Іцуро [9], Тосака Дзюн [10], Есюн Хамагуті [11], окремі публікації яких перекладено на російську та українську мови. Однак для більшості названих робіт значною мірою характерна певна тенденційність, стереотипи і

штампи минулої радянської епохи, передусім щодо соціоструктурного, ідеологічного й внутрішньополітичного аналізу японського суспільства доби Мейдзі.

Статтю присвячено розгляду концепцій японських учених і мислителів, які першими долучилися до вивчення політичної думки західної цивілізації й доклали немало зусиль для її поширення серед своїх співвітчизників, намагаючись при цьому знайти гармонійне співвідношення традицій та інновацій, поєднати запозичені на Заході вчення – позитивізм, утилітаризм, природно-правові вчення – із цінностями далекосхідної культури.

Розвиток японського просвітництва припадає на 60-і – початок 70-их років XIX століття, тобто той період японської історії, коли відбувався процес переходу від традиційних, старих форм управління країною та економікою до сучасних, процес переходу від суспільства феодального до капіталістичного. Центральною подією такого переходу стала консервативна революція 1867-1868 років (Мейдзі ісін), унаслідок якої були створені умови для масштабної модернізації країни. Однією з її особливих рис стала прискорена індустріалізація під контролем авторитарного за характером режиму [7, с.31]. Водночас зі зміцненням економічних позицій національної буржуазії, індивідуалізацією суспільної свідомості у другій половині XIX століття в Японії зароджується і поширюється рух за свободу та народні права (1874-1889 роки), ідеологія якого була сформована перш за все на основі європейської концепції природних прав людини. Достатньо прочитати, що писав про «свободу» один із відомих ідеологів цього руху Накае Токусукі (Тьомін) (1847-1901): «Свобода означає можливість людини діяти згідно із її природними задатками, вона передбачає відсутність обмежень у її діях, а також наділення її правом участі у політиці». Після революції Мейдзі діяльність просвітників вирізнялася неабиякою активністю, проходила у більш сприятливих умовах і принесла свої плоди, перетворивши на кінець століття колись відсталу країну на державу світового рівня. Крім згаданого вище Накае Тьоміна, серед тих просвітників, хто зробив свій вагомий внесок у цю трансформацію, варто назвати Фукудзаву Юкіті, Като Хіроюкі, Нісі Амане, Цуда Маміті, Накамура Масанао, Морі Арінорі, Нісімура Рінсьо, Сугі Кодзі [5, с.43]. Поява цілої плеяди просвітників була пов'язана із такими чинниками, як засвоєння західної культури, запрошення до Японії західних спеціалістів-викладачів природничих наук, юриспруденції, економіки та філософії, виїзд на Захід японських студентів і спеціальних ознайомлювальних посольств. Ці заходи вживалися у контексті політики підсилення країни під гаслом бумей кайка (цивілізація й просвітництво). Мейдзійське покоління мислителів, як уже зазначалося, зазвичай називають японськими просвітниками, проводячи аналогію з мислителями епохи Просвітництва у Європі. Разом із тим, просвітництво в Японії, безумовно, мало свої особливості. Його сутність полягала у засвоєнні нового типу цивілізації, нових для Сходу технічних і наукових цінностей, нової моделі поведінки з метою домогтися рівності із західними державами [2, с. 97].

Більшість просвітників перебували на службі уряду Мейдзі, тому дістали назву канрьо гакуся (вчені від бюрократії). Деякі із них (Фукудзава, Накамура) відмовилися від посад, залишаючись незалежними вченими. Їх називали дзайяха (група опозиційних учених). Незважаючи на розподіл просвітників на ці дві категорії, їхня діяльність була цілісним явищем і вирізнялася низкою спільних

світоглядних рис, передусім новим поглядом на людину та її діяльність. Своїм покликанням вони вважали виховання у японців нового, або, як говорили самі просвітники, “незалежного” способу мислення, на зразок того, що притаманний народам цивілізованих європейських країн, нових принципів поведінки, побудованих на визнанні самоцінності кожного окремого індивідуума, його вчинків і дій [5, с.51]. Саме такий сенс убачали японці у перших рядках твору Фукудзава Юкіті “Заклик до знань”, які стали прапором епохи просвітництва: “Небо не створює одних людей вищими за інших, – писав Фукудзава, – воно не створює одних нижчими за інших. Небо створює людей з тим, щоб вони були рівними між собою, не знали різниці між знатністю й незнатністю, високим становищем і низьким, з тим, щоб вони жили у цьому світі, діючи своїм тілом та душею... щоб кожен вільно й самостійно, не заважаючи іншим, жив у цьому світі, насолоджуючись. Душа речей – людина – завдяки своєму розуму та вмінню навчилася шити одяг, готувати їжу, будувати домівки. Невже вона не заслуговує на те, щоб стати вільною і незалежною, не посягаючи на свободу інших, радіти життю?” [9, с.74]. Водночас мислитель зауважував, що, “говорячи про свободу без урахування належних для неї обмежень, можна легко скотитися до примхливості та розбещеності”. Тому, на його думку, “людина зобов'язана діяти у своїх інтересах, боротися за своє щастя, але жодним чином не зазіхати, навіть у дрібницях, на права й щастя інших” [4, с.153].

Типовим “ученим від бюрократії” був Като Хіроюкі. Найбільший інтерес він проявляв до проблеми природного права, а пізніше – до теорії позитивізму. В цілому Като підтримував ідею про те, що прагнення до свободи є однією із природних потреб людини. Однак проблему співвідношення бажання одних індивідуумів з бажанням інших він розв'язував інакше, ніж західні мислителі. Като вважав, що, створивши державу, люди повинні підпорядкувати своє бажання свободи контролю з боку уряду як найбільш сильного, перетворившись на його слухняних підданих. Так, у своїй праці “Великий сенс істинного правління” він писав: “Людам притаманною є втрата бажання виконувати свої обов'язки і поважати права інших. Занадто легко вони дають волю своєму бажанню необмеженої свободи. У результаті сильний перемагає слабкого, більший тисне на меншого, і, таким чином, етичний шлях цивілізованого суспільства зникає. При зникненні Шляху ніхто не здатний досягти щастя й насолоджуватися життям” [3, с.104]. Тому створення держави, яка виступає у ролі сильної основи, домінуючої над слабким, є абсолютно необхідним і для процвітання окремих індивідуумів, і для добробуту держави в цілому. Такі роздуми мислителя, без сумніву, привели до його остаточної відмови від ідеї природних прав людини на користь права сильного. Відповідною була й ідея Като про організацію суспільства за ієрархічним принципом, коли ієрархія сприймалася як основа порядку. Про це свідчить навіть термін «дзьоге бункен» для кваліфікації обмеженої монархії, яка була, на переконання мислителя, найкращою політичною системою, його неодноразові твердження про те, що тільки належні відносини між “верхами” та “низами”, тобто відносини, побудовані на ієрархії, дозволять забезпечити нормальне функціонування суспільства.

До своєї праці “Нова теорія прав людини” Като вибрав епіграф: “Перемагає переважаючий, гідний; зазнає поразки слабкий, негідний – це закон природи” [9, с.60]. На думку мислителя, принцип природного права людини подібний до

міражу, а погляди Руссо – фантазія. Закони розвитку суспільства він пояснює, спираючись на закони природного відбору та положення Дарвіна про боротьбу за існування, і підкреслює, що права людини не є природними – вони є результатом виживання найбільш пристосованих. Право вперше стверджується із виникненням державного ладу. Тому в суспільстві без держави не можуть виникнути міцні права. Право, пройшовши етап еволюції, прогресує завдяки виживанню сильних, завдяки конкуренції. Като наголошував, що держава і право – це єдине ціле, що складається із двох частин – зовнішньої та внутрішньої; носії абсолютної влади існують для того, щоб забезпечити право й безпеку для кожного індивідуума; всім цим він виправдовував існування носіїв абсолютної влади, верховної влади держави, покликаної охороняти права кожного індивідуума [9, с.61].

Як істинного послідовника конфуціанців попередніх епох характеризують Като також його роздуми про розквіт та занепад держави, його трактування категорій «Небо» та «Веління Неба», які сприймалися ним як шкала визначеного принципу всієї сукупності життя людей і суспільства. Так, справедливість обмеженої монархії й демократичної республіки він обґрунтовував передусім тим, що вони «відповідають Волі Неба». З цих же позицій Като розглядав війну між південними і північними штатами Америки. Експлуатація рабів, писав він, суперечить Волі Неба, оскільки представники південних штатів переймаються тільки власною вигодою. На переконання Като, "Небо не допустить, щоб справедливі дії президента Лінкольна, врешті-решт, зазнали поразки" [3, с.104].

У праці «Коротко про конституційну систему» мислитель детально схарактеризував розряди суспільних та особистих прав: «Суспільні права – це права, що належать до державних справ, серед них найголовнішим є право обирати й бути обраним [5, с.36]. Серед особистих прав громадян він виокремлював право на життя і незалежність особи, свободу думки, слова, друку, віросповідання, право на свободу зборів та організацій, володіння майном і, зрештою, рівність прав усіх людей.

Усе ж, незважаючи на такі метаморфози у поглядах просвітника, слід зауважити, що саме із його творів японці вперше отримали систематизоване уявлення про політичний лад країн Заходу, дізналися, як функціонує парламент, як проводяться вибори тощо. Като постійно працював над перекладом західних політичних термінів японською мовою і пошуком їх ієрогліфічних еквівалентів. Водночас думка мислителя розвивалася, по суті, у руслі конфуціанської традиції. Висхідним для нього було положення про те, що визначальною у житті суспільства є не матеріальна, а духовна основа. Ця теза переконливо відображена у концепції Като дзінва (гармонії між людьми). Сам термін і його трактування були запозичені Като Хіроюкі із творів стародавньокитайського філософа Менцзи, який розумів дзінва як «сутність духу цивілізації», як «основу держави» і розглядав його як умову, визначальну для військової перемоги. Так, Менцзи писав: «Нехай у місті стіни будуть високі, а рови будуть глибокі, нехай зброя його захисників і для нападу, і для оборони буде могутньою й гострою, нехай комори з рисом та іншими злаками будуть великими. Але місто буде неминуче здане ворогові й знелюднене. Це станеться тому, що переваги ситуації, які дає Земля, поступаються гармонії між людьми» [3, с.103]. Погляди Като за суттю, і за формою були близькими до сказаного Менцзи, а відтак, можна стверджувати, що його ставлення до західних запозичень мало відверто прагматичний характер.

Переконаним послідовником і пропагандистом ідей Французької буржуазної революції XVIII століття був видатний японський мислитель-демократ Накае Тьомін. Особливо він захоплювався Ж.-Ж.Руссо, повністю поділяючи ідеї французького мислителя про народний суверенітет, про зв'язок усіх спільною волею, про утворення держави шляхом суспільного договору. Тьомін, або «Східний Руссо» (як його часто називають), уважав, що найкращим політичним ладом є демократична система: «Дійсна основа політичних прав полягає у реалізації волі народу, проведенні політики, відповідної інтелектові народу, наданні народіві можливості зберігати мир та спокій і споживати плоди свого добробуту [9, с.103]. Однак, переконаний Тьомін, відразу перейти від абсолютистської системи до демократичної політики неможливо. Адже існують два типи народоправства. Народоправство Франції та Англії представлене системою прав, відновлених народом, – вони з'явилися знизу. Існують ще народні права, які можна назвати подарованими імператором, – вони надані згори. Оскільки відновлені народні права завойовані знизу, їхній обсяг визначається вільно, на розсуд народу. Народні права, даровані імператором, не можна встановити за бажанням народу. Якщо ж права, пожалувані згори, не є дарованими в абсолютному сенсі, їхня сутність інколи нічим не відрізняється від прав відновлених. Тому народ їх оберігає, цінує, і якщо розвивати ці права на основі моральної енергії й кращих досягнень науки, то у майбутньому їх можна поставити поряд із правами відновленими [9, с.104]. Накае Тьомін повторював слова Руссо: «Людина без права на свободу не може бути людиною». Концепцію свободи і права мислитель порівнював з поняттями «рі» та «гі» («розумність» та «справедливість»), характерними для китайських класичних творів: «Народні права – ось найвеличніша розумність, свобода й рівність – ось найвища справедливість! Урешті-решт, кожен, хто заперечує розумність і справедливість, буде покараний. Слід шанувати імператора, але вшанування його залежить від того, наскільки він поважає розумність та справедливість» [5, с.97]. Отже, Тьомін наповнив терміни «рі» і «гі» новим змістом: для нього невід'ємними компонентами цивілізації, які повинні визначатися загалом, були свобода та народні права. Посилання на китайських мислителів надавало міркуванням Тьоміна більшої переконливості у сприйнятті японців.

Японський просвітник, як і багато його однодумців, виокремлював два види свободи: духовну (або моральну) і політичну (або свободу дій). Духовна свобода, на думку Тьоміна, була саме тією, що дарована Небом та існує від природи, а отже, людина за своєю природою вільна. Розвиваючи зміст поняття "внутрішня духовна свобода" просвітник знову звертався до Менцзи: «Моральна свобода означає, що наш дух і думки не зазнають жодних обмежень іззовні, розвиваються повною мірою. Це те, що древні називали «всеохоплюючим духом, або духом справедливості та Шляху» [5, с.98]. Отже, моральна або духовна свобода, на думку Тьоміна, полягала у наявності в людини певної духовної енергії, яка, вільно розвиваючись, сприяє досягненню істини та справедливості, й це єдине, що дає людині право називатися людиною. Щоб свобода могла проявитися повністю, необхідно докладати цілеспрямовані зусилля. «Свобода воістину є даром Неба, але, якщо її не плекати, вона сама по собі успішно розвиватися не буде», – підкреслював Накае Тьомін [9, с.101]. Тут знову простежується аналогія із

засадничими для конфуціанства уявленнями про необхідність виховання, вдосконалення природи людини.

Тьомін уважав, що найсприятливіші умови для розвитку духовної свободи створюються при представницькій політичній системі, оскільки вона, на його переконання, є гарантом реалізації й іншого виду свободи – політичної, тобто права громадян на свободу думки, слова, зборів, друку, створення організацій, право на участь в управлінні державою та свобода власності на майно [5, с.99].

Велику роль у поширенні ідей “свободи й прав народу” відіграв просвітник-західник Уекі Еморі. В своєму програмному творі “Про народні права і свободу” він писав: «Найбільший скарб – це право на свободу! І воно для людини важливіше за життя. Найголовніше – остаточно покінчити з приниженням, завоювати народні права та свободу!» [4, с.165]. Водночас теорія природного права, як стверджував Уекі, в Японії має інше джерело походження природних прав: «Те, що ми називаємо темпу дзінкен («права людини, даровані Небом»), немає жодного відношення до державних законів. Це те, що проголошується за велінням Неба. Це – воля Неба, щоб людина прагнула до щастя, тому прагнення кожної людини до свого щастя перебуває у відповідності до природи [5, с.93]. Отже, ідеї Уекі так само, як і решти просвітників, вирізнялися визнанням походження природних прав від Неба, тобто спиралися на конфуціанську традицію у контексті того, що "природа людини підвладна Небу. Наслідування природи – це Шлях". Розглядаючи Небо як «життєдайну сутність», його головними дарами мислитель уважав свободу і права людини (народу). Уекі наполегливо доводив уроджений, невід’ємний та рівний характер прав людини. «Поняття «Кенрі» (право), – писав він, – означає те, що здійснюється природним чином, те, чим людина може користуватися безперешкодно. Інколи воно містить у собі сенс чесності. Коли йдеться про право особи на свободу, це означає, що людина застосовує свої здібності на свій розсуд. Коли йдеться про право свободи на життя, це означає, що людина вправі жити на свій розсуд, і при цьому вона не заважає рівним правам інших» [5, с.97].

Абсолютний примат Уекі віддавав духовній свободі, вважаючи її тією основою, із якої виростають усі інші види свободи, але в умовах боротьби за створення парламенту більшого значення набуває політична свобода. Просвітник наголошував, що право народу на політичну свободу повинно реалізовуватися шляхом «відкритого висловлювання суспільної думки з питань державного управління», народ має брати активну участь в управлінні державою: «Політика – справа народна, обов’язок народу – займатися управлінням держави» [5, с.99]. Це твердження, з одного боку, є відображенням політизації концепції свободи у поглядах Уекі Еморі, посилення вимоги надання народові права участі в управлінні країною; а з іншого – розширення поняття свободи та її проєкції не тільки на внутрішній світ людини, а й на сферу її діяльності як істоти соціальної. В ученні мислителя концепція свободи стала тією ланкою, яка поєднала природу людини і принципи управління державою, але вже на якісно іншому рівні, ніж це було у конфуціанстві.

Таким чином, упродовж 60-их – 80-их років XIX століття в Японії широко розгорнувся просвітницький рух, у якому досить помітно відобразився складний процес взаємодії національної інтелектуальної традиції та запозиченої європейської. Японські просвітники, орієнтуючись на Захід і запозичивши західні

соціально-політичні вчення Нового часу, намагалися, не заперечуючи абсолютно традиційні конфуціанські та синтоїстські уявлення, пристосовувати їх до конкретних історичних умов своєї країни. Власні цивілізаційні набутки не розцінювалися ними як негативні, що були перешкодою на шляху перетворення Японії на сучасну державу, а, навпаки, вони гармонійно «вписувалися» в ідеологію розбудови оптимально організованого індустріального суспільства. Традиційна установка на закон рухливої рівноваги допомогла японським просвітникам виробити такий механізм суспільного розвитку, який дозволив японцям збагачуватися духовно й матеріально, не втрачаючи самобутності, а зміцнюючи її. Можна стверджувати, що японські просвітники підготували ідеологічну основу для реалізації двох головних позицій, окреслених Фукудзава Юкіті: першої – всі люди рівні та наділені природними, у тому числі й політичними правами; другої – для успішної реалізації своїх бажань людина має здобути необхідні для неї практичні знання. Завдяки цьому японське суспільство без особливих зусиль змогло подолати два найсуттєвіших бар'єри трансформації країни: концепцію «Цивілізація – варвари» і похідну від неї позицію культурного домінування над оточуючим світом.

Список використаних джерел

1. Бугаева Д. П. Три письма Фукудзава Юкіті / Д. П. Бугаева // Вестник Ленинградского университета. – 1973. – №14. – С. 28-35.
2. Григорьева Т. П. О просветительстве в Японии / Т. П. Григорьева // Просветительство в литературах Востока. – М.: Восточная литература, 1973. – С. 81-98.
3. Като Хироюки. Записки соседа / Като Хироюки. [Вст. ст., пер. с яп. и комм. Ю. Д. Михайловой] // Восток. – 1991. – №6. – С. 102-111.
4. Кобец В. М. Фукудзава Юкіті: мировоззрение и деятельность / В. М. Кобец // Из истории общественной мысли Японии XVII-XIX вв. – М.: Наука, 1990. – С. 130-159.
5. Михайлова Ю. Д. Общественно-политическая мысль в Японии (60-80-е годы XIX в.) // Ю. Д. Михайлова. – М.: Наука, 1991. – 216 с.
6. Овсянников Н. В. «Демократия Тайсе»: Судьба либерализма в Японии в первой половине XX в. / Н. В. Овсянников // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 13. Востоковедение. – 2008. – №1. – С. 3-13.
7. Сапрыкин Д. А. Формирование системы местного самоуправления Японии в эпоху Мэйдзи (1868-1911) / Д. А. Сапрыкин // Восток. – 2011. – №2. – С. 25-31.
8. Совастеев В. В. Японская буржуазная историография революции Мэйдзи / В. В. Совастеев // Вопросы истории. – 1981. – №9. – С. 64-76.
9. Современные японские мыслители / Редактор-составитель Сакисака Ицуро. [Пер. с яп.]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 359 с.
10. Тосака Дзюн. Японская идеология / Тосака Дзюн [Пер. с яп.]. – М.: Прогресс, 1982. – 250 с.
11. Хамагуті Есюн. Що таке японська модель: переваги та вади в добу глобалізації / Есюн Хамагуті [Пер. з яп.]. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 136 с.

Н. В. Беседина

ЯПОНСКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ – ВАЖНАЯ ПРЕДПОСЫЛКА РЕФОРМ МЭЙДЗИ

В статье анализируется процесс усвоения представителями японской образованной элиты западных идей, их взаимодействие с традиционными конфуцианскими и синтоистскими представлениями. Внимание уделено особенностям восприятия понятия «свобода» японскими просветителями, их попыткам «вписать» его в контекст традиционной дальневосточной мысли.

Ключевые слова: "реставрация Мэйдзи", модернизация, естественные права человека, движение за свободу и народные права, "тело государства", "ученые от бюрократии", общественная гармония.

N. V. Besedina

JAPANESE ENLIGHTENMENT AS AN IMPORTANT PREREQUISITE FOR THE MEIJI REFORMS

The article analyzes the process of awareness of Western ideas by the representatives of the educated Japanese elite, their interaction with the traditional Confucian and Shinto concepts. A great attention is paid to the perception of peculiarities of the concepts of "freedom" by Japanese educators, to their attempts to "fit" it into the context of the traditional Far Eastern thought.

Keywords: Meiji restoration, modernization, natural human rights, movement for people's rights and freedom, "state body", "scientists from the bureaucracy," social harmony.

Надійшла до редакції 18 листопада 2013 року

* * *

УДК 316.75:329(73)"179"

Ю. В. Вільховий

ІДЕОЛОГІЧНА БОРТЬБА В США У РОКИ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

У статті автор розглядає розвиток суспільно-політичної думки США в період війни за незалежність. Дослідник аналізує процес зародження перших політичних течій у країні та ідеологічну боротьбу між ними. Автор з'ясовує особливості соціальної структури американського суспільства останньої чверті XVIII століття.

Ключові слова: ідеологія, Просвітництво, державність, економічний розвиток, буржуазні відносини, інтелігенція, конституціоналізм, демократичні реформи, федералізм, народний суверенітет.

Сучасні конституційні системи беруть свої витoki з глибини віків, базуючись на кращих надбаннях світової суспільно-політичної думки. Історія американського конституціоналізму надзвичайно багатогранна і складна. Своїми коренями вона сягає подій XVIII століття, коли населення англійських колоній рішуче виступило у боротьбі за свою незалежність. У ході американської революції з'явилася не лише нова держава. Формувалися нова ідеологія, партійно-політична структура, конституційний лад. Усе це проходило в умовах гострої ідеологічної боротьби.

Метою нашої розвідки є розкриття сутності суспільно-політичних ідей у США впродовж 1775-1783 років, у контексті зародження політичних організацій, а також аналіз боротьби між ними. Цим питанням у різний час займалися такі дослідники як Г. Аптекер [2], О. Єфімов [5], О. Маникін [8], М. Сивачов [8], В. Печатков [10], Г. Севастьянов [12], В. Согрін [14], А. Токвіль [18], В. Ушаков [19], С. Фонер [20], О. Фурсенко [21] та багато інших. В умовах трансформації сучасних партійно-політичних систем означена проблема набуває особливої ваги.

Війна за незалежність не лише стимулювала зміни у суспільно-політичних уявленнях американців. Вона докорінно змінювала становище окремих верств населення, призводила до того, що виникла необхідність у їх об'єднанні, ідеологічному оформленні боротьби за реалізацію інтересів. Проти колоніального курсу Великобританії виступали представники панівної верхівки — судновласники, плантатори, купецтво, священники, юристи, вчителі та інші представники інтелігенції. Крім того, їх підтримували фермери, робітники, ремісники, дрібна буржуазія у містах. Це був загальнонаціональний рух, який мав при цьому певні особливості.

По-перше, під час війни за незалежність окремі категорії населення не завжди підтримували патріотично налаштованих громадян. У цих прошарках, особливо на ранніх стадіях війни, простежувався чіткий розподіл на противників та прибічників корони. По-друге, слід відзначити, що у боротьбу не було втягнуто значну частину бідного населення і навіть Дж. Вашингтон стверджував, що "негри та бідні не мають права бути в армії" [2, с.64].

Напередодні війни соціальна структура американського суспільства була складною і неоднорідною. Специфічною її рисою було те, що формування йшло не традиційним шляхом еволюції класично феодальних верств. У другій половині XVIII століття — населення країни складало 2-2,5 млн. осіб. [7, с.68]. Причому, більша його частина проживала у сільській місцевості — 90 відсотків [17, с.29]. На той період у колоніях була велика кількість міст. Головну роль у політичному житті країни відігравали великі землевласники, плантатори, чисельність яких була незначною, а володіння — безмежними [5, с.48].

Значна частина великих землевласників була наближеною до корони і захищала її інтереси. З іншого боку, з'явилася категорія сільського населення — це "законтрактвані робітники", або "сервенти". Дослідники вважають, що їх чисельність напередодні війни сягала 50 відсотків від загальної кількості сільського населення [7, с.85]. В основному це були наймані робітники, майже раби, або дрібні орендарі. До них наближались бідні верстви жителів міст. У сільському господарстві деяку роль відігравали орендарі, середні власники землі. У XVIII столітті все більшу роль відігравало скватерство [5, с.42-43]. Скватери протистояли великим землевласникам і були досить активною силою. З початку XVIII століття у містах посилилася роль інтелігенції, зростає її чисельність, значення у суспільному житті країни. Значним прошарком американського суспільства були раби, чисельність яких сягала близько 0,5 млн. осіб [7, с.34].

Аналізуючи соціальну структуру, не можна говорити про класову схему, оскільки тут було багато особливостей. По-перше, вся господарча діяльність мала типово товарний характер. Тому не було видно прошарку феодалів. По-друге, рабство теж мало товарний характер, тому й тут відносини між верствами були своєрідними.

Простежуючи еволюцію соціального устрою ми визначаємо її особливості. Події, які передували війні і власне війна, радикально розділили суспільство на дві категорії — торі та вігів (роялістів чи лоялістів — прихильників англійського короля та його супротивників). До лоялістів входили представники великих землевласників. Як вважають дослідники, вони займали 80 відсотків усіх державних посад [19, с.34].

Твердження деяких американських істориків, що соціальна база роялістів була великою навряд чи можна вважати вірним [17, с.179]. Більшість з них були переконаними консерваторами і зберігали відданість англійській короні. Вони мали можливість експлуатувати багаточисельних орендаторів, рабів, зберігати напівфеодальний лад. Революція залишила їх за межами суспільної структури, без багатства, влади, а головне земель. Деякі з них подали рахунки англійській короні на виплату компенсації за втрачені землі. Так, сер Г. Джонсон оцінював свої землі та майно у 183 тис. фунтів стерлінгів, Дж. Джонсон у 103 тис., О. де Ланеї у 109 тис. Є дані, що серед лоялістів були купці та торговці. Досить швидко йшов процес розмежування серед юристів, священників, докторів та інших представників інтелігенції.

Цілком природно, що боротьба проти лоялістів набувала все більших масштабів. Ефективним засобом була конфіскація власності. Хоча економічний ефект від продажу земельних угідь був незначним, політичні наслідки були більш вражаючим [17, с.160-162]. Таким чином, розширювалося коло власників, хоча це були люди, які вже володіли землею. Усе це призводило до значного зменшення економічної бази британської корони, створювало можливості для капіталістичного розвитку [3, с.322-323]. Місце лоялістської еліти поступово займали патріотично налаштовані люди: купці, землевласники тощо. Відкривалися нові, важливі джерела збагачення та концентрації власності і капіталів у руках власне американської буржуазії [5, с.51]. Посилення антилоялістської політики призвело до масової еміграції лоялістів із США. Усього, на думку істориків у другій половині XVIII століття, країну залишило 100 тис. осіб. Таким чином, найреакційнішу силу в країні упродовж війни було зламано. Це була головна особливість еволюції соціальної стратифікації американського суспільства, хоча, якщо йти за американською термінологією позиції великих землевласників, капіталістів тільки посилювались.

Уже з середини XVIII століття у колонії активно проникають просвітницькі ідеї, які поширюються серед найбільш прогресивних прошарків американського суспільства [9, с.43-44]. Можна стверджувати, що ідеологія Просвітництва була тією силою, що рухала уперед американський народ у боротьбі проти англійської корони [15, с.22-24].

Ідеї Просвітництва втратили свою актуальність під час війни за незалежність, бо центр суспільної уваги змістився до більш актуальних питань. Проте, окремі просвітницькі цінності збереглися і набули нового значення. Ця еволюція за своєю сутністю була об'єктивною тому, що ідеальні теоретичні постулати проходили перевірку у вогні війни. Під ці ідеї підпадали інтереси певних прошарків населення, сподівання народних мас. Вони об'єктивно впливали не лише на погляди засновників США, але й трансформувались у їх свідомості, що призвело до зміни ідеологічних пріоритетів. З рештою, становлення молодого держави поставило на суспільний загальний багатозначний надзвичайно важливих питань: принципи її

розбудови, практичне формування політичного устрою, співіснування різних гілок влади тощо.

Цілком природно, що кожна людина має власні переконання, тому поява різних напрямків у суспільній думці логічно обґрунтована. Слід пам'ятати ще й про те, що під час війни за незалежність об'єдналися представники різних соціальних станів, тому їх бачення шляхів розбудови молодій державі було своєрідним, несло в собі елементи суб'єктивізму [14, с.16].

Можна погодитись з точкою зору дослідника В.В.Согріна, що в світоглядній еволюції багатьох представників війни за незалежність можна виокремити два етапи. Перший — до початку війни, а другий — у її ході, коли настав час здійснити власні програми [15, с.48]. Можна стверджувати, що ідеї суспільного договору, народного суверенітету як першоджерела державної влади, право народу на ліквідацію деспотичного уряду, розподіл влад, природне право на свободу слова, зборів, друку вважались непохитними. Проте, з часом, розуміння цих постулатів змінювалося, виникали нові тенденції у процесі їх розвитку і втілення в життя.

Початок війни, її перші події призвели до принципового розмежування сил. Частина поміркованих американців перейшла на бік лоялістів, частина — до прихильників рішучих дій. Саме тому у таборі революції значну роль відігравали представники «освідчених верств» суспільства — плантатори, купецтво, інтелігенція. Зокрема, серед революціонерів опинився віргінський землевласник Дж. Вашингтон, юрист з Бостона — Дж. Адамс [21, с.214].

Освічені люди відігравали основу роль у процесі створення «Декларації Незалежності». До складу організаційного комітету, що займався її розробкою входили Б. Франклін, Дж. Адамс, Р. Лівінгстон, Р. Шерман [7, с.131]. Проте її автором став Т. Джеферсон, який в стислих, концентрованих формулюваннях обґрунтував головні принципи теорії природного права людини на самовизначення [2, с.104-106, 53-54]. Аналізуючи цей визначний документ, варто зазначити, що проти деяких думок Т. Джеферсона не було висунуто заперечень тому, що вони містили заклик до боротьби за майбутнє американського народу [12, с.54-55].

Слід зауважити, що світогляд Т. Джеферсона на початку війни формувався під впливом ідей Дж. Локка, Ш. Монтеск'є. У першу чергу це стосується питання про власність. Т. Джеферсон сприймав це право як належне право людини, але вважав, що концентрація власності є негативним фактором [2, с.137-138]. Про це він стверджував ще у своєму аграрному проекті, висуваючи положення про "використання фонду вільних земель виключно для наділення землею (по 50 акрів) незаможних та безземельних" [10, с.193]. Іншим важливим елементом, який відобразив Т. Джеферсон у «Декларації», є його погляди на свободу. Головну роль тут мали свобода слова, друку, особистості, свобода досягнення щастя. Перелічені ідеологічні засади Т. Джеферсона свідчили про його демократичні позиції. Деякі автори заперечують вплив французького просвітництва на політика, але він простежується досить чітко [6, с.44-47]. Про це свідчить його політична діяльність у штаті Вірджинія, упродовж якої було висунуто основні демократичні принципи: ліквідація рабства, перерозподіл земель серед бідних, позбавлення віргінців від релігійного гніту, свобода віросповідань, загальна освіта, участь всього населення у політичному житті тощо [12, с.87]. Проте, й ці побажання не знайшли підтримки

серед представників заможних верств, які займали панівні позиції у віргінській асамблеї. Наприклад, білль "Про встановлення релігійної свободи" було прийнято лише у 1786 році [12, с.93].

Разом з тим слід пам'ятати, що Т. Джеферсон був представником соціального прошарку, що панував на півдні. Він намагався розробляти плани визволення рабів, але у реальному житті вони продовжували працювати на його плантаціях, як губернатор він заборонив їм участь у народному ополченні [12, с.123-128]. Досить актуальним було й питання про характер виборчого права. Більшість плантаторів вимагала встановлення високого майнового цензу. Т. Джеферсон, Б. Франклін, Д. Лейн наголошували, що потрібно надавати право голосу всім дорослим чоловікам. У цьому контексті чітко простежується точка зору названих демократів щодо надання народу права власного волевиявлення. Так же, як і Ж.-Ж. Руссо демократи, вважали, що народний суверенітет — єдиний і неподільний. Наслідком такої думки було обмеження виконавчої влади на засадах прямого народовладдя. Тому, на рівні федерації Т. Джеферсон вважав за можливу лише представницьку форму правління, але, на його думку вирішення питань на місцях — у сільських громадах, містах, було доцільно надати зборам вільних громадян [14, с.98].

У перші роки американської революції діяльність представників демократичного напрямку була скерована на поширення просвітницьких ідей та розробку положень розбудови держави на демократичних засадах. Одночасно еволюціонували більш помірковані ідеї, які щільно пов'язувались з реальними перетвореннями в країні в 1770-ті роки.

Упродовж війни за незалежність викристалізувались погляди ще одного видатного діяча американської революції — О. Гамільтона. Перемога у війні, на його думку, залежала від грошей, за допомогою яких необхідно було посилити фінансову систему, а здобути їх можна було лише у заможних людей. Тому Гамільтон вважав, що необхідно надати їм «контрольний пакет акцій» в управлінні державою. На чільне місце поступово висунулася ідея створення міцного федерального центру. Зміцненню цієї думки сприяли поразки американської армії упродовж 1779-1780 років. О. Гамільтон зробив висновок, що, власне, "федерація хитка і повинна бути знищена, оскільки не спроможна вирішувати питання війни або миру. Тому, Конгресу слід надати повний суверенітет з питань торгівлі, фінансування, зовнішніх відносин. Він повинен бути наділений власними фінансовими ресурсами і правом комплектування та фінансування армії. Міцна, постійна армія, що цілком залежить від Конгресу є головною опорою міцної політичної влади" [10, с.35].

Формування поглядів майбутніх федералістів, а потім і консерваторів, залежало від їх практичної діяльності. У 1780-1781 роках їх вплив посилюється: вони захопили головні посади в управліннях, відігравали провідну роль у Конгресі. Серед них слід назвати досить відомих діячів: Р. Моріса, У. Лівінгстона, Б. Лінкольна та інших. Проте, їхні дії були не завжди успішними оскільки наприкінці 1770-х — початку 1780-х років діяли статті конфедерації, які обмежували повноваження Конгресу [11, с.129-131]. Такі важливі державні функції як ведення військових дій, право випуску грошей, асигнації, надання і отримання кредитів — вимагали згоди більшості штатів. Тому, в цей період

О. Гамільтон друкує серію статей у газеті «Нью-Йорк пакет», де відстоює ідею міцної центральної влади.

Закінчення війни за незалежність у 1783 році призвело до загострення соціально-політичної та економічної ситуації у країні і полегшило тенденції до укріплення центральної влади, що мали місце серед заможного населення. Упродовж зими 1787 року Дж. Медісон, О. Гамільтон намагалися консолідувати сили представників багатьох штатів, з метою створення держави з міцною централізованою владою, яка б могла існувати багато віків [16, с.49]. Наслідком цього процесу, який мав за мету формальне збереження принципу народного суверенітету і, в той же час, максимально "оберігав" ці принципи від народу, було формування двох напрямків у еволюції демократичної думки федералістів і антифедералістів. Підсумком цієї боротьби була ратифікація Конституції 1787 року.

Проте, і після ратифікації боротьба за Конституцію між федералістами і республіканцями продовжувалась. Необхідно було донести її до всіх верств американського народу, бо, як стверджували антифедералісти, ця зміна зводилась до "передачі влади з рук багатьох до не багатьох". Нова Конституція йшла проти радикально-військових уявлень зразка 1776 року — "оскільки центральна влада завжди протистояла тим, ким керувала, вона повинна бути максимально послабленою і децентралізованою" [1, с.30].

Наприкінці 1787-1788 років у газеті «Індепендент джоріел» м. Нью-Йорк було надруковано 85 статей відомої серії «Федераліст», авторами якої були найвидатніші представники федералістів О. Гамільтон, Дж. Медісон, Дж. Джей. Автори, особливо О. Гамільтон, критично ставилися до «Статей Конфедерації». О. Гамільтон, наприклад, стверджував, що "в штатах деякі сподіваються посилити особисту владу внаслідок розпаду держави" [1, с.31]. Найбільш велике зло автори вбачали у принципі законодавчої влади Союзу, що поширювався на "штати або ж уряди, які виступали у ролі колективних особистостей, а не окремих осіб". Це, на думку Дж. Медісона, знижувало ефективність центральної влади. Хоча закони Сполучених Штатів були обов'язковими для країни, практично вони мали лише рекомендаційний характер, а кожен штат міг їх ігнорувати [1, с.93]. Крім того, існувало багато причин для розпаду Конфедерації. Наприклад, кожен штат керується власними інтересами, міг не підтримувати Союз, доки "ця слабка розбудова не повалиться на голови" [1, с.100]. Сепаратистські тенденції, добре знайомі політичним діячам, що ґрунтувалися на "Статтях Конфедерації", логічно не сприяли формуванню міцної держави федералістичного типу.

Для того, щоб подолати ці тенденції необхідно було створити дуже міцну центральну владу [1, с.130]. Найефективнішою формою правління для демократичної інтелігенції була федеративна республіка. Як стверджував Дж. Медісон: "республіка — це народна влада, причому ця влада здійснюється особами, які займають республіканські посади, які належать їм з волі народу..." [1, с.136]. Звідси робився висновок, що для такої форми правління необхідно, щоби влада спиралась на значну більшість суспільства у цілому [1, с.111-115].

Однак, основою міцного уряду був принцип розподілу влад. За висловом О. Гамільтона "він найефективнішим чином надає змогу здійснювати основні функції унітарної держави для загальної оборони та загального добробуту" [1,

с.113-114]. Автори згаданих статей приділяли велику увагу ролі та значенню виконавчої та судової гілок влади.

Отже, навіть побіжний аналіз статей "Федераліста" показує, що суспільна думка у Сполучених Штатах сформувалася, а за рівнем розвитку знаходилася на досить високому шаблі. Наприклад, у своїй статті №39 Дж. Медісон, використовуючи своєрідність республіканської форми правління, як приклад, згадує Польщу, Венецію, Англію [1, с.135]. Так, у 10-тій статті він відходить від примітивної біполярної схеми і відзначає її багатополлярність: землевласники — промисловці — купці — фінансисти та інші, що веде до зіткнення інтересів [1, с.68]. Регулювання цих інтересів "тим легше, чим більша республіка: там більше різних партій та інтересів, мало шансів у більшості наступати на права меншості" [1, с.75].

Ця стаття цікава ще й тим, що Дж. Медісон прагне розкрити роль та значення політичних партій. Він стверджував, що суспільне благо часто надається у жертву через протистояння між партіями. Отже, один з "батьків-засновників" виділяв наявність різних груп, які об'єднуються за помітним принципом. Ці групи громадян (Jactions) діяли так, що обмежували права інших, або ж усієї громади [1, с.66]. Дж. Медісон розглядав причини виникнення партій, виокремлював їх майнові, соціальні інтереси; робив висновок про неможливість усунення елементів партійної боротьби, яка повинна регулюватись державою [1, с.70-71]. Найефективнішим типом держави, яка сприяла б розвитку регуляційних функцій у міжпартійній боротьбі, для нього була республіка.

Можна зробити висновок, що серед федералістів виникали ідеї про створення таких угруповань людей, які з часом слід вважати партіями. У вище згадуваній 10-й статті Дж. Медісон робив натяк на демократів, будував аналогії між республіканським і демократичним устроєм.

Демократична суспільно-політична думка американського народу бурхливо еволюціонувала упродовж війни за незалежність. Базуючись на засадах просвітництва, яке заволоділо свідомістю найбільш передових представників англійських колоній, під час війни вона наповнилася новим, реальним змістом, унеможливаючи ідеологічне обґрунтування існування старих політичних форм. Вона стимулювала пошуки нових форм державного устрою, логічним закінченням яких було створення Сполучених Штатів Америки.

В еволюції суспільно-політичної думки США чітко простежуються дві тенденції. Перша — демократична, яку представляли Б. Франклін, Т. Джеферсон, Т. Лейн. Ці діячі відстоювали ідею народного представництва. Спираючись на думку про "природне право" людини вони відстоювали рівність усіх громадян, їх право на життя та свободу. Спираючись на ці положення, представники демократичного крила прагнули провести їх до Конституцій штатів.

Друга тенденція більш поміркована. Вона визначається і історіографії як федералістська. Її очолювали О. Гамільтон, Дж. Медісон, Дж. Адамс. Не виступаючи відкрито проти демократів, вони відстоювали ідею міцної представницької республіки яка б посилювала позиції пануючих прошарків і спиралась на законодавство.

Можна стверджувати, що великої боротьби між цими двома напрямками не було. Цьому сприяло декілька факторів. По-перше, кінець 1770-х — початок 1780-х років — це час, коли представники першого крила знаходилися поза

межами країни (Б. Франклін, Т. Джеферсон та інші) і не мали змоги брати участь у обговоренні найважливіших питань, прийнятті політичних рішень. Слід також підкреслити, що вони відірвались від реальних подій і не могли оперативно реагувати на зміни і перипетії політичної боротьби. У свою чергу представники федералістів займали головні посади у адміністраціях штатів, федеральних органах, брали активну участь у політичному житті, контролювали засоби масової інформації. Про зниження авторитету демократів свідчить зміст основних документів: Декларації Незалежності, статей Конфедерації, Конституції США.

По-друге, не можна говорити, що бурхливе обговорення суспільно-політичних засад майбутнього життя країни будувалося на взаємних помилках. Ідейні корені майбутніх партій були однакові — це просвітницькі погляди. Саме тому не відбувається різкого протистояння, оскільки не було антагоністичних суперечностей. Представники обох напрямків знаходили компроміси, мали змогу відстоювати власні погляди, тому з самого початку ми не фіксували різкої ворожнечі.

По-третє, боротьба навколо подальших шляхів розвитку країни не мала чітко виразних станових форм. Соціальна стратифікація американського суспільства з часу війни за незалежність була дещо розмитою, нечіткою. Перед штатами стояла єдина мета — визволення від англійської влади, тому дії усіх прошарків населення, ідеологічні настанови слугували цій меті. Лише по закінченню війни, коли на порядок денний постануть питання формулювання принципів державного устрою, відносини між верствами у американському суспільстві почали змінюватися, що призвело до створення груп, а потім і політичних партій.

Таким чином, розвиток демократичних ідей в американському суспільстві зумовив формування наприкінці XVIII — початку XIX століть політичних партій, які діють і до нашого часу.

Список використаних джерел

1. Американские федералисты: Гамильтон; Медисон; Джей. Избранные статьи. С приложением документов [Текст] : декларация независимости; Статьи Конфедерации; Конституция США. — Вермонт : Челидз, 1990. — 327 с.
2. Аптекер Г. История американского народа : Американская революция 1763-1783 / Герберт Аптекер. — М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1962. — 384 с.
3. Аптекер Г. История американского народа / Герберт Аптекер. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1978. — 450 с.
4. Война за независимость и образование США / Под ред. Севастьянова Г.Н. — М.: Наука, 1976. — 551 с.
5. Ефимов А.В. США. Пути развития капитализма / Алексей Владимирович Ефимов. — М.: Наука, 1969. — 695 с.
6. Захарова М. Очерки идей Т.Джефферсона / М. Захарова // Вопросы истории. — №3. — 1948. — С.40-59.
7. История США. В 4-х т. / Под ред Севастьянова Г.Н. — Т.1. — М.: Наука, 1983. — 687 с.

8. Манькин А.С., Сивачёв Н.В. Двухпартийная система в США: история и современность / А.С. Манькин, Н.В. Сивачёв // Новая и новейшая история. — №3. — 1978. — С.18-38.
9. Очерки новой и новейшей истории США в 2 т. / Под ред. Севостьянова Г.Н. — Т.1. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 633 с.
10. Печатков В.О. Гамильтон и Джефферсон / Владимир Олегович Печатков. — М.: Изд-во международные отношения, 1984. — 336 с.
11. Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII-XVIII вв. / Под ред. Сироткина В.И. — М.: Высшая школа, 1990. — 301 с.
12. Севастьянов Г.Н., Уткин А.И. Томас Джефферсон / Григорий Николаевич Севастьянов, Анатолий Иванович Уткин. — М.: Мысль, 1976. — 392 с.
13. Согрин В.В. Зарождение политических партий в США / В.В. Согрин // Вопросы истории. — № 8. — 1988. — С.36-48.
14. Согрин В.В. Основатели США: исторические портреты / Владимир Викторович Согрин. — М.: Наука, 1983. — 182 с.
15. Согрин В.В. Современная американская историография о буржуазных революциях в США / В.В. Согрин // Новая и новейшая история. — №1. — 1982. — С.20-38.
16. Согрин В.В. Этапы американского консерватизма / В.В. Согрин // Новая и новейшая история. — №5. — 1991. — С.47-63.
17. Тиликов В.А. Американские лоялисты: старые мифы и новые интерпретации / В.А. Тиликов // Вопросы истории. — №1. — 1976. — С.178-181.
18. Токвиль А. Про демократію в Америці. У 2-х т. / Алексіс де Токвіль. — Т. 1. — К.: Всесвіт, 1999. — 590 с.
19. Ушаков В.А. Американский лоялизм. Консервативное движение и идеология США в 1780-1788 гг. / Владимир Александрович Ушаков. — М.: Наука, 1989. — 223 с.
20. Фонер Филлип С. Рабочий класс и американская революция / Филлип С. Фонер — М.: Прогресс, 1980. — 295 с.
21. Фурсенко А.А. Американская революция и образование США / Андрей Александрович Фурсенко. — Л.: Наука, 1978. — 416 с.

Ю. В. Вильховый

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ БОРЬБА В США В ГОДЫ ВОЙНЫ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ

В статье автор рассматривает развитие общественно-политического мнения США в период войны за независимость. Исследователь анализирует процесс зарождения первых политических течений в стране и идеологическую борьбу между ними. Автор выясняет особенности социальной структуры американского общества последней четверти XVIII века.

Ключевые слова: идеология, Просвещение, государственность, экономическое развитие, буржуазные отношения, интеллигенция, конституционализм, демократические реформы, федерализм, народный суверенитет.

Y. V. Vil'khoviy

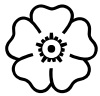
IDEOLOGICAL STRUGGLE IN USA DURING THE WAR FOR INDEPENDENCE

In the article the author examines the development of social and political opinion the USA in the period of war for independence. The researcher analyzes the process of the birth of the first political movements in the country and the ideological struggle among them. The author finds out the features of social structure of American society of the last quarter of XVIII century.

Keywords: *ideology, Enlightenment, state system, economic development, bourgeois relations, nobility, constitutionalism, democratic reforms, federalism, folk sovereignty.*

Надійшла до редакції 1 листопада 2013 року

* * *

З історії Полтавського педуніверситету

УДК 378(477.53)+930(092)

Л. М. Булава

О. Т. БУЛДОВСЬКИЙ І В. Ф. НІКОЛАЄВ – ГОЛОВИ НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОЇ РАДИ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ ЯК КОЛЕКТИВНОГО ОРГАНУ УПРАВЛІННЯ В 1920-1921 РОКАХ

У статті схарактеризовано один із перших етапів історії розвитку Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ключові слова: Полтавський педагогічний інститут, Булдовський Олександр Теофілович, Ніколаєв Валентин Федорович.

Існування Полтавського українського педагогічного інституту як навчального закладу, що фінансувався із місцевого (губернського) бюджету охоплює невеликий проміжок часу — із січня 1920 року по квітень 1921 року. Його попередником був Полтавський учительський інститут (1914-1919 роки), наступником – Полтавський інститут народної освіти (1921-1930 роки). Вказані навчальні заклади – етапи 100-річної історії розвитку сучасного Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Як зазначається в підписаному О.Т. Булдовським «Звіті про сучасний стан Полтавського педагогічного інституту» від 11 липня 1920 року [15], перетворення колишнього Полтавського учительського інституту у вищу школу під назвою «Полтавський педагогічний інститут» фактично було здійснене в травні – липні 1919 року. Проект Статуту педінституту був переданий на затвердження відділу Вищих шкіл при Народному комісаріаті освіти (місто Київ) при «першій радянській владі». Зі слів О.Булдовського в названому звіті, в середині липня 1919 року один примірник статуту повернувся в Полтаву з поміткою про затвердження завідувачем відділу Вищих шкіл т. Володарським.

Як можна зрозуміти, цей примірник на час написання звіту був утрачений; в архівах поки що не виявлено інших екземплярів затвердженого Статуту. Заняття в інституті, що працював би за новим Статутом, повинні були розпочатися після канікул, у вересні 1919 року. Але цього не сталося, в зв'язку з тим, що невдовзі радянська влада в центральній Україні була повалена.

29 червня 1919 року Полтава зайнята денікінськими військами, а керівництво освітніми закладами перейшло до Управління народної просвіти при Головнокомандувачеві збройних сил Півдня Росії. Всі законодавчі акти, прийняті після 7 листопада 1917 року «окремими крайовими утвореннями в місцевостях, які перебувають в управлінні Головного Командування, вважаються відміненими» [7, арк.9]. Унесено поправки до положення про Вчительські інститути. Викладання українською мовою було заборонене в закладах, що фінансувалися за

рахунок денікінського уряду, а викладання історії та географії України заборонене в усіх закладах [7, арк. 1].

На підставі вказаного вище заклад продовжив існувати як учительський інститут з російською мовою викладання, але за положенням, котре відрізнялося від того, що існувало в часи царської Росії. «На місце Левитського, що виїхав на Кубань, на посаду ректора був призначений Ковалевський (раніше працював учителем та інспектором Другої чоловічої гімназії). Українські педагоги були звільнені, а на їх місце призначені росіяни або малороси» [5, с.313].

Набору на 1-ий рік навчання вчительського інституту в 1919 році здійснено не було, але заняття на старших курсах восени того року продовжувалися.

О.Т.Булдовський у своєму звіті пише, що після повернення радянської влади, 27 грудня 1919 року, полтавський губернський відділ народної освіти видав Наказ про усунення призначених за часу денікінської влади педагогів. В кінці грудня лектори, що працювали до серпня 1919 року, повернулися до інституту і взялися до відновлення занять. Услід за тим було відновлено проект статуту, який і затвердила Колегія губернського відділу народної освіти [15, с. 30]. Нам відомі дві не підписані й не датовані «чернетки» проекту Статуту [16], які різняться ступенем завершеності (обидві – почерком О.Т. Булдовського).

Наказом №3 від 13 січня 1920 року, підписаним головою Губревкому й завідувачем відділу народної освіти, Полтавський учительський інститут з цього числа оголошувався вищою школою під назвою «Полтавський український педагогічний інститут», і до переходу під керування центральної влади підлягав Полтавському губернському відділові освіти [8, арк.5].

Отже, січень 1920 року, (а не липень 1919 року) слід уважати за початок функціонування Полтавського педінституту з юридично засвідченим статусом. Але подібний статус «місцевої вищої школи» мала, наприклад, і Вища робітничка школа в м. Полтаві, заснована в грудні 1919 року.

Розуміючи хиткий статус педінституту, голова Губревкому в наказі №47 від 15 березня 1920 року вказує, що слід «...негайно приступити до організації радянського інституту народної освіти, зосереджуючи навколо Педагогічного інституту всі курси до готування робітників до праці в різних галузях освіти» [8, арк. 19]. Процес створення цього інституту затягнувся більше ніж на рік.

Наказом Губревкому №3 від 13 січня 1920 року, пропонується переобрати педагогічну раду новоутвореного педінституту, якій негайно скласти програми і подати на затвердження до відділу освіти [8, арк.5].

Слід зазначити, що в кінці 1919 – першій половині 1920 року більшовицька влада у Полтаві вела себе досить обережно, на деякий час відмовилася від єдиноначальності й партійного контролю в закладах освіти, дозволивши їхнім колективам самим обирати органи управління. Школами керували педагогічні ради. Колектив педагогічного інституту вирішив назвати орган самоуправління «науково-учебною радою», сподіваючись, що це допоможе в майбутньому отримати статус повноцінного вищого навчального закладу.

О.Т.Булдовський досить чітко описує функціонування цього колективного органу управління [15, арк. 30-31]. Науково-учебна рада складалась із представників від лекторів і слухачів у рівній кількості. Вирішення поточних справ і керівництво адміністративним життям належало президії або правлінню науково-учебної ради, котре складалось із голови і товариша (заступника) голови

ради, а також із голів і секретарів окремих відділів. Кожен із трьох відділів (словесно-історичний, фізико-математичний, природничо-географічний) теж мав окремі ради, котрі керували їхнім внутрішнім життям. Господарськими справами відав господарський комітет, до складу якого науково-учебна рада делегувала 2 представники, ради відділів – по 1 представникові.

У цьому повідомленні ми зосередимося на біографіях двох учених, які були головами науково-учебної ради Полтавського педагогічного інституту – Олександра Теофіловича Булдовського (в 1920 році) та Валентина Федоровича Ніколаєва (в 1921 році, до утворення ПНО). Детальніший аналіз діяльності педінституту в 1920-ому – на початку 1921-ого року подано окремо [2].

БУЛДОВСЬКИЙ Олександр Теофілович

Народився 13 березня 1887 року в містечку Старі Санжари на Полтавщині, в родині священника Теофіла Булдовського, майбутнього митрополита Української соборно-єпископської церкви (1929 – 1937), митрополита Української автокефальної православної церкви (1942 – 1943).

Як і два його брати, Олександр Булдовський спочатку навчався в Полтавській духовній семінарії. У 1907 році вступив до Харківського університету на природничий відділ фізико-математичного факультету, який закінчив у 1912 році.

Після його закінчення працював учителем природознавства в Усть-Медведицькому реальному училищі (зараз – місто Серафимович) [17]. У жовтні 1917 року прийнятий на роботу до Полтавського учительського інституту як лектор із природознавства й географії з методиками їхнього викладання. Викладав також загальне землезнавство, ботаніку і зоологію.

Після звільнення Полтави від денікінців у 1919 році, як викладач із найбільшим стажем роботи в учительському інституті, займався організаційними справами. Тому в січні 1920 року був обраний головою науково-учебної ради й упродовж більшої частини 1920 року був фактичним керівником новоутвореного Полтавського педагогічного інституту, читав лекції з методик природознавства та географії, керував зоологічною лабораторією.

5 жовтня 1920 року О.Т.Булдовського разом із В.О.Щепотьєвим заарештовано чекістами за звинуваченням у належності до «петлюрівської підпільної організації». Орієнтовно в листопаді був відпущений. В.о. голови науково-учебної ради на час його арешту був за посадою І.В.Лебединський, а з кінця 1920 року – В.Ф. Ніколаєв.

У кінці 1920 року був переведений на посаду лектора зоології та методики природознавства. На посаді професора ПНО затверджений Народним комісаріатом освіти 1 березня 1926 року (наказ №06348/427) [17]. Набув авторитету, як провідний в Україні фахівець із методики навчання природознавства у школі [14] і в педагогічних вишах [13]. Разом з тим, учений продовжував займатися гідробіологічними дослідженнями [3].

Із початком судових процесів проти української інтелігенції за звинуваченнями в націоналізмі, у другій половині 1930 року, покидає ПНО. Він їде на Далекий Схід Росії (Примор'я), де застосовує досвід гідробіологічних досліджень. На початку 1932 року стає керівником гідробіологічної станції

Далекосхідного філіалу Академії наук СРСР у Владивостоці [1]. Займається проблемою охорони рідкісних видів тварин і створенням заповідників.

Заарештований 21 липня 1937 року. Звинувачення було стандартним: «Перебував у право-троцькістській організації й проводив контрреволюційну роботу». Таке трактування звинувачення плюс «заняття шпигунською діяльністю» були «затверджені» 20 серпня 1938 року, а вже наступного дня, 21 серпня 1938 року відбулося закрите засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. Після короткої «наради» було оголошено вирок: «[..., Булдовського О.Т., ...] — до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією всього особисто належного майна. Вирок остаточний і підлягає терміновому виконанню» [4].

О.Т. Булдовський реабілітований 25 квітня 1957 року визначенням Верховного суду СРСР, як і засуджені разом з ним.

Олександр Теофілович Булдовський жив на зламі епох, і його життя можна поділити на три періоди: вчителя в царській Росії (1912-1917); видатного українського вченого в галузі методики навчання природничих дисциплін у школах і педагогічних вишах (1917-1930); відомого радянського вченого в галузі гідробіології (1931-1937). Більшовицький терор перервав життя цієї яскравої творчої особистості. Але його ідеї й починання мають послідовників.

НИКОЛАЄВ Валентин Федорович

Народився 7 серпня 1889 року у місті Слов'янську (тепер – Донецької області). Його батько — купець, який за розвиток Слов'янського курорту і благодійність отримав персональне дворянство.

Ботанік, природознавець, фахівець у галузі рослинництва, діяч природоохоронного руху; керівник музейної справи; науковий співробітник і керівник науково-дослідних інститутів; викладач вищих навчальних закладів [6].

Навчався на фізико-математичному факультеті Харківського університету і в 1915 році закінчив його природниче відділення. Завідувач природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (1915-1917), перейменованого в Народний музей Полтавщини (1918-1919); директор Центрального Пролетарського музею Полтавщини (кінець 1920 – початок 1923).

У 1920 році голова Полтавської губернської комісії з охорони пам'ятників старовини, мистецтва і природи. Разом зі своїм заступником М.Я. Рудинським бере участь у вилученнях для музею культурних цінностей із маєтку князів Кочубеїв у Диканьці та з інших помість. Невдовзі після відкриття Пролетарського музею В.Ф.Ніколаєв перебував під арештом (28 листопада – 11 грудня 1920) за звинуваченням у зберіганні речей із золота. Про роки роботи в музеї залишив спогади [11], які більше схожі на самовиправдання за причетність до конфіскації майна і культурних цінностей.

Є автором або співавтором брошур і статей із природознавства й краєзнавства Полтавщини [10, 12].

Одночасно із завідуванням музеєм у 1920 році В.Ф.Ніколаєв устигав працювати лектором, завідувати біологічною лабораторією, бути головою

факультетської ради фізико-математичного відділу Полтавського педагогічного інституту. З початку 1921 року – голова науково-учебної ради (керівник педінституту). З квітня 1921 по квітень 1923 року – лектор, голова природничо-математичної предметної комісії ПІНО. Викладав студентам природничо-географічної секції ботаніку, загальну фізичну географію, фізичну географію України, географію рослин, краєзнавство та вів практикум з організації шкільного музею [18].

У 1923 році запрошений до Харкова, де працює старшим інспектором музейно-екскурсійно-виставкової секції Народного комісаріату освіти УСРР, потім недовго – головою Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини. В 1923–1926 роках викладав у Харківському сільськогосподарському інституті (кафедра рослинництва). Одночасно в 1924–1926 роках – завідувач майстерні наочних посібників кооперативного товариства «Книгоспілка».

У 1927 році переїжджає в Грузію, де працює до 1937 року, як старший науковий співробітник, заступник директора сухумського відділення Всесоюзного інституту рослинництва; завідувач кафедри, декан факультету в Сухумському інституті субтропічних культур. Кандидат біологічних наук (з 1936 р.).

Із 1938 в.о. завідувача кафедри генетики, селекції та насінництва Полтавського сільськогосподарського інституту. У Полтавському педінституті викладає за сумісництвом курс дарвінізму, є головою ДЕК (1938-1940 роки).

З початку війни перебував з інститутом в евакуації. У 1944-1946 роках завідував кафедрою рослинництва Курганського сільськогосподарського інституту.

У 1946–1953 роках заступник директора Всесоюзного науково-дослідного інституту сухих субтропіків (місто Сталінабад).

У 1953–1963 роках, до виходу на пенсію, — завідувач кафедри ботаніки Уманського сільськогосподарського інституту.

В.Ф. Ніколаєв помер на 84-ому році життя, 26 лютого 1973 року в місті Харкові.

Список використаних джерел

1. Архив Российской Академии наук (РАН). – Ф. 188. – Оп. 2. – Д. 191.
2. Булава Л. М. Полтавський учительський і педагогічний інститут (вересень 1917 – квітень 1921) / Л. М. Булава // Історія розвитку географічної науки і освіти в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка (1914-2014) / Зб. наук. праць. – Полтава: ПНПУ імені В.Г.Короленка, 2014.
3. Булдовський О. Т. Матеріали до фавни р. Ворскли та її околиць / О. Т. Булдовський // Записки Полтавського ІНО 1926–1927. – Полтава, 1927. – Т. IV. – С. 100-108.
4. Васильєва Е. В. Репрессированные ученые Дальнего Востока / Е. В. Васильєва // Политические репрессии на Дальнем Востоке СССР в 1920-1950-е годы: материалы I-й дальневосточ. науч.-практ. конф. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1997. – С. 108-116.
5. Ващенко Григорій. Твори. [Т. 6]. Спогади. Статті / Григорій Ващенко; Всеукр. пед. т-во ім. Григорія Ващенка. – К.: Школяр, 2006. – 464 с.
6. Гармаш Т. П. Ніколаєв Валентин Федорович (1889-1973) / Т. П. Гармаш // Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.). – Полтава, 2009. – С. 143-148.

7. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 3986. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-9.
8. ДАПО. – Ф. 1865. – Оп. 1 – Спр. 165.
9. Кочурин С. А. Реформа учительських інститутів Временного правительства (1917 г.) / С. А. Кочурин // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2010. – Вып. 9 (99). – С. 168-172.
10. Лісовська К. К., Ніколаєв В. Ф. Полтавщина: Підсоби́к до вивчення Полтавської губернії / К.К.Лісовська, В.Ф.Ніколаєв. – Вип. 1. – Полтава, 1919. – 86 с.
11. Ніколаєв В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. А.Б.Супруненко. — Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1991. — 45 с.
12. Ніколаєв В. Ф. Показчик літератури до вивчення природи Полтавщини / В. Ф. Ніколаєв. – Полтава, 1918. – 18 с.
13. Скиба М. М. Ідеї О.Т.Булдовського про викладання біології та методики біології у педагогічному вузі (20-і роки ХХ ст.) / М. М. Скиба // Проблеми вищої педагогічної освіти. – Ч. 4. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. – С. 51-54.
14. Скиба М. М. О. Булдовський про зміст шкільної біології та структуру підручників (20-і роки ХХ ст.) / М. М. Скиба // Еколого-натуралістична творчість: Науково-методичний вісник. – К.: НЕНЦ, 2002. – №3. – С. 31-33.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 950. – Арк. 30-35.
16. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1101. – Арк. 125-130.
17. Там само. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 907.
18. Шевчук С.М. Географічна освіта і наука в Полтавському інституті народної освіти (1921-1930 рр.) / С. М. Шевчук // Історія розвитку географічної науки і освіти в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка (1914-2014) / Зб. наук. праць. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014.

Л. Н. Булава

**А. Т. БУЛДОВСКИЙ И В. Ф. НИКОЛАЕВ – ПРЕДСЕДАТЕЛИ
НАУЧНО-УЧЕБНОГО СОВЕТА ПОЛТАВСКОГО ПЕДИНСТИТУТА
КАК КОЛЛЕКТИВНОГО ОРГАНА УПРАВЛЕНИЯ В 1920-1921 ГОДАХ**

В статтє охарактеризован один из первых этапов истории развития Полтавского национального педагогического университета имени В. Г. Короленко.

Ключевые слова: *Полтавский педагогический институт, Булдовский Александр Теофилович, Николаев Валентин Федорович.*

L. M. Bulava

**O. T. BULDOVSKIY AND V. F. NIKOLAEV AS CHAIRMEN
OF SCIENTIFIC-EDUCATIONAL COUNCIL OF POLTAVA PEDAGOGICAL
COLLEGE AS A COLLECTIVE BODY OF GOVERNING IN 1920-1921**

One of the first stages of the historical background development of Poltava Korolenko pedagogical university is described in the article.

Keywords: *Poltava pedagogical university, Buldovskyi Olexandr Tefilovych, Nikolaev Valentyn Fedorovich.*

Надійшла до редакції 2 грудня 2013 року

* * *

РЕКТОРИ ПОЛТАВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1921 – 1930) ТА ДИРЕКТОРИ ПОЛТАВСЬКОГО ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (1930 – 1933)

У статті на основі архівних джерел подано короткі біографічні відомості про ректорів Полтавського інституту народної освіти та директорів Полтавського інституту соціального виховання.

Ключові слова: Полтавський інститут народної освіти, В.О. Щепот'єв, Н.Ю. Мірза-Авакяни, І.Ф. Рибаків, М.С. Гаврилів, О.В. Ходак, М.Х. Фарбер, Полтавський інститут соціального виховання, К.П. Жагар, Р.П. Куліненко.

Остаточно утвердившись на початку 1920-их років в Україні, комуністичний режим розпочав реформи, спрямовані на перетворення всього суспільного життя згідно з новими соціалістичними вимогами. Винятку не становила й система вищої освіти, яка також підлягала якнайшвидшому реформуванню новою владою. Пріоритетним завданням було визначено ліквідувати старі дореволюційні університети, оскільки вони, на думку більшовиків, не відповідали завданням нового народного господарства і радянського державного будівництва. Втілення ж цього плану у життя означало фактичну ліквідацію в Україні нормальної академічної освіти [1]. Разом з тим, одним з головних завдань реформування системи вищої освіти в Україні, окрім суцільної радянської вищої навчальних закладів, було встановлення тотального контролю держави над закладами освіти. Вже 20 березня 1920 року було проголошено рішення про ліквідацію старої вищої школи й початок діяльності радянських інститутів народної освіти (ІНО). Загалом у 1920-их роках в Україні функціонувало тринадцять вищих педагогічних навчальних закладів – інститутів народної освіти, серед яких був і Полтавський ІНО. Відповідно до загальних положень їх статутів, затверджених Управлінням вищих шкіл Народного комісаріату освіти (НКО), головним завданням нових навчальних закладів мала стати підготовка працівників дошкільного, шкільного і позашкільного виховання [2].

Полтавський інститут народної освіти (ПІНО) було створено у квітні 1921 року як вищий педагогічний навчальний заклад шляхом об'єднання двох навчальних закладів – Полтавського історико-філологічного факультету і Полтавського вищого українського педагогічного інституту. В Полтавській губернії також було зорганізовано мережу середніх педагогічних навчальних закладів, зокрема педкурси діяли у Костянтинграді, Біликах, Решетилівці, Нових Санжарах, Заньківці, Сорочинцях, Гадячі, Смолянці, Лубнах, Прилуках, та Пирятині.

Очолювала ПІНО інститутська рада, яка складалась із відповідних працівників інституту – переважно професорів, представників місцевого Губернського відділу народної освіти та делегованих студентів. Головою ради був ректор інституту або його безпосередній заступник – проректор. До компетенції

ради належали питання навчальної, адміністративної та господарської діяльності. Навчальні плани, методику викладання, кількість викладачів і студентів, різноманітні положення й інструкції, що регулювали внутрішнє життя інституту, затверджував Укрголовпрофос НКО [2].

Першим ректором ПНО 22 квітня 1921 року було призначено професора словесності В.О. Щепотьєва, однак він так і не приступив до виконання своїх обов'язків через «перевтомленість серця». Саме тому обов'язки ректора до березня 1922 року виконувала професор історії Н.Ю. Мірза-Авак'янц.

Щепотьєв Володимир Олександрович – ректор ПНО у 1921 – 1922 роках. Народився у 1880 році в місті Полтава в сім'ї дрібного урядовця. В 1900 році закінчив Полтавську духовну семінарію і вступив на навчання до Петербурзької духовної академії, закінчивши яку по словесному відділу в 1904 році, й здобув вищу освіту. Володів грецькою, латинською, французькою та польською мовами. В 1904 році був призначений на посаду вчителя російської мови Полтавської музичної школи, де працював до 1910 року. Упродовж 1910 – 1917 років В.О. Щепотьєв викладав російську мову і літературу в Полтавській дівочій

спархіяльній школі, а з початком революції переходить працювати лектором до Полтавського учительського інституту. В Полтавському вчительському (згодом – педагогічному) інституті викладав українську та російську філологію до 1921 року. Із відкриттям у Полтаві історико-філологічного факультету працював там лектором української мови та літератури. За браком учителів-українців, у 1917 – 1921 роках у багатьох школах Полтави викладав українську мову та літературу. З 1921 року – професор і ректор Полтавського інституту народної освіти.

Був обраний членом Полтавської вченої архівної комісії, головою педагогічної ради Полтавської дівочої гімназії В. Морозової. В.О. Щепотьєв брав активну участь у організації Полтавського губернського архівного управління. Після революції був членом етнографічної комісії ВУАН, головою Полтавського наукового товариства [3].

Уперше В.О. Щепотьєв був заарештований у 1929 році в справі СВУ й висланий у Сибір. У 1930-их роках повернувся на Полтавщину. Вдруге В.О. Щепотьєв був заарештований органами ГПУ 22 вересня 1937 року. Засуджений Особливою трійкою при УНКВС Полтавської області 17-19 листопада 1937 року за ст. ст. 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Вирок виконано 29 листопада 1937 року у м. Полтава. Реабілітований Полтавським обласним судом 5 липня 1958 року.

Мірза-Авак'янц Наталія Юстинівна – в.о. ректора ПНО у 1921 – 1922 роках. Народилася в 1888 році у місті Борисполі в родині земського лікаря. У 1907 році закінчила Київську жіночу гімназію і працювала на однорічних педагогічних курсах при Московському навчальному окрузі. В 1913 році склала державний іспит при Московському університеті з правом викладати історію. У

1915 році повернулася до Києва і викладала у школі при Педагогічних курсах. З 1917 року – викладач Української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства. У 1919 році Н. Мірзу-Авакянц запросили на роботу до Полтавського педагогічного інституту. З 1921 по 1922 виконувала обов'язки ректора Полтавського інституту народної освіти, працювала професором історії України. У 1922 – 1923 роках завідувала навчальною частиною та була деканом кооперативного відділу Полтавського агрокооперативного технікуму. З 1924 року — професор Харківського інституту народної освіти, очолювала методичну комісію з історії, також була науковим співробітником науково-дослідної кафедри та Інституту історії української культури і Комісії ВУАН з вивчення соціально-економічної історії України XVIII століття.

У 1934 році Н. Мірзу-Авакянц було звільнено з усіх посад. В 1935 році вона знову влаштувалася на роботу на кафедру історії України Київського університету, якою завідувала упродовж 1936 – 1938 років, проте у 1938 році її було заарештовано і засуджено до 10 років позбавлення волі. Ймовірно, Н.Ю. Мірза-Авакянц була розстріляна на початку 1940 року. Реабілітована в 1959 році.

Спочатку створені ІНО мали право на власний розсуд розбудовувати свою внутрішню структуру. У перший рік роботи ПІНО мав два відділи (факультети): природничо-математичний і словесно-історичний. Однак цей процес на загальнодержавному рівні став фактично некерованим, саме тому у червні 1921 року НКО запровадив постанову про можливий поділ ІНО лише на два факультети: соціального виховання і професійної освіти. В ПІНО функціонував лише один факультет – соціального виховання. Термін навчання становив 3 роки. Студенти навчалися 6 днів на тиждень з навантаженням 108 годин.

Більшість ІНО в Україні на початку 1920-их років очолювали професори з класичною університетською дореволюційною освітою, яку здобули ще в Російській імперії або ж в авторитетних університетах Європи. Саме тому було прийнято рішення НКО про призначення політкомісарів у ті вищі навчальні заклади, де ректори не були комуністами. Політкомісари отримували необмежену владу в ІНО: фактично перебирали на себе керівництво. 7 березня 1922 року наказом НКО УСРР за №2681 ректором ПІНО було призначено професора-історика І.Ф. Рибаківа. Однак реальне керівництво в ПІНО належало політкомісарові М.С. Гавриліву.

Рибаків Іван Федотович – ректор ПІНО у 1922 – 1923 роках. Народився у 1890 році у Херсоні. В 1908 році закінчив Першу херсонську гімназію і вступив на юридичний факультет Московського університету, однак згодом перевівся на історико-філологічний факультет, закінчивши який, і здобув вищу освіту. З 1912 року розпочав педагогічну діяльність на московських вечірніх педагогічних курсах. Упродовж 1915-1918 років І.Ф. Рибаків був викладачем Московської петропавлівської німецької гімназії. В 1915 році був запрошений до Московського університету для підготовки професорського звання по кафедрі історії Росії. В 1917 році читав лекції на учительських курсах в Самарі та Тамбові. В 1918 – 1919 роках працював у Головному управлінні

архівних справ РСФСР. У січні 1919 року І.Ф. Рибаків отримав запрошення очолити кафедру історії у Тамбовському університеті, однак у травні 1919 року він переїздить до Полтави, де був обраний професором історії Полтавського історико-філологічного факультету. З серпня 1919 по лютий 1920 року був помічником декана, а з лютого 1920 року – деканом. В березні 1922 року був призначений ректором ПІНО, працюючи на цій посаді до квітня 1923 року. У ПІНО І.Ф. Рибаків залишався до липня 1924 року, коли звільнився у зв'язку з призначенням на роботу у Центральний архів РСФСР в Ленінграді [4].

Гаврилів Мирослав Степанович – політкомісар ПІНО у 1922 – 1923 роках. Народився в місті Таркові (Галичина) у 1885 році. Закінчив гімназію в місті Станіслав у 1903 році. Вищу освіту здобув по закінченню природничо-математичного факультету Львівського університету. З 1908 року розпочав педагогічну діяльність учителем української гімназії у Станіславі, де працював до 1914 року. З початком війни був мобілізований до війська, служив у Перемишлі, в 1915 році потрапив у полон і опинився у Туркестані. В Ташкенті перебував до лютого 1920 року. Починаючи з 1918 року працював учителем української школи в Ташкенті. По мобілізації ЦК РКПБ був направлений з групою членів партії на польський фронт. З серпня знову в Україні. Працював у Харкові, Жмеринці і Тернополі як завідувач освіти Галицького ревкому. У грудні 1920 року отримав направлення у Полтаву на посаду завідувача Центрального музею, з липня 1921 року очолював Полтавський губернський відділ професійної освіти. У березні 1922 року був призначений політкомісаром ПІНО, фактично керував роботою інституту [5]. Згодом М. Гаврилів був переведений на посаду ректора Харківського інституту народної освіти. У 1930 році Мирослав Гаврилів став директором Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Він був переконаним комуністом, однак розчарувавшись в ідеалах та ідеях більшовизму, в лютому 1932 року покінчив життям, залишивши записку такого змісту: «Не можна жити не поважаючи себе...».

Після того, як з'ясувалось, що комісари у переважній більшості неспроможні нормально управляти вищим навчальним закладом, НКО змушений був відновити посади ректорів і проректорів. Утім, політичні комісари залишились у вищих як контролююча ланка. Всі розпорядження ректора мали затверджуватись комісаром. Така система управління ІНО зберігалася до жовтня 1925 року, коли згідно з розпорядженням Наркомату освіти посада комісара при вищих навчальних закладах скасовувалась, а ректорами ІНО тепер могли призначатися лише члени партії.

У квітні 1923 року відбулося чергове призначення ректора ПІНО. Ним став комуніст О.В. Ходак, який очолював роботу в інституті до вересня 1925 року.

Ходак Омелян Васильович – ректор ПІНО у 1923 – 1925 роках. Народився 1887 року в селянській родині. Навчався в учительській семінарії, однак її не закінчив, оскільки був виключений, потім три роки, з 1914 по 1917 роки, навчався на юридичному факультеті. Вищу освіту здобув, закінчивши Український інститут марксизму. Педагогічну роботу розпочав у Самарській губернії ще в 1911 році на посаді завідувача повітового

відділу освіти. У 1917 році потрапив на румунський фронт, був членом бригадного комітету. У 1919 році став членом КП(б)У. У 1918 – 1920 роках служив у Червоній армії. На початку 1920 року був призначений секретарем Ставропольського комітету РКПБ. Протягом 1922 – 1923 років О.В. Ходак очолював роботу організаційного відділу Головного управління професійної освіти НКО УСРР. В 1923 році був призначений на посаду ректора ПІНО, де працював до 1925 року. Після цього його було переведено на посаду ректора Інституту марксизму, а в 1929 році він став ректором Харківського сільськогосподарського інституту [6]. В 1937 році О.В. Ходак був звільнений з усіх посад і працював у Києві вахтером. Дружина була репресована. Під час війни жив на Лук'янівському кладовищі. Помер 16 березня 1945 року.

Наказом НКО УСРР від 23 листопада 1925 року ректором ПІНО було призначено військового лікаря, комуніста без вищої освіти М.Х. Фарбера. Останній керував роботою ПІНО до вересня 1930 року. Починаючи з 1926 року в структурі ПІНО було реорганізовано факультет соціального виховання зі спеціалізацією на 3 курсі за такими напрямками: індустріальний (математика і фізика), суспільствознавчий (історія і філологія), сільськогосподарський (природознавство і географія) [7]. Це був найбільш стабільний і результативний етап в історії ПІНО.

Фарбер Матвій Харитонович – ректор ПІНО у 1925 – 1930 роках. Народився у 1892 році в сім'ї учителя, єврей за національністю. Професійну освіту здобув у Військово-фельдшерській школі, крім того, навчався у Військово-медичній академії та Київському комерційному інституті, але їх так і не закінчив. Вільно володів українською, російською, німецькою й французькою мовами.

З 1916 року на фронті працює лектором у Військовій фельдшерській школі. У 1919 році став членом КП(б)У. На початку 1922 року М.Х. Фарбер переїздить до Полтави, де читає лекції на сестринських курсах, працює інспектором профосвіти у Полтавському губернському відділі народної освіти, до 1925 року був лектором Полтавського землеустрійного технікуму. Починаючи з вересня 1925 і до вересня 1930 року займав посаду ректора Полтавського ІНО [8].

У серпні 1930 року Полтавський інститут народної освіти було реорганізовано у Полтавський інститут соціального виховання (ПІСВ), який проіснував у такому статусі до 1933 року. Директорами ПІСВ були К.П. Жагар (1930 – 1931 роки) і Р.П. Куліненко (1931 – 1933 роки) [9].

Жагар Карл Петрович – директор ПІСВ у 1930 – 1931 роках. Народився 1883 року в маєтку Феймана Вітебської губернії, за національністю латиш. Екстерном здобув середню освіту, закінчивши вісім класів гімназії. Вступив на фізико-математичний факультет Київського університету, де навчався три роки, потім перевівся до Одеського університету, однак і його не закінчив. Упродовж 1912 – 1914 років жив у Петербурзі, працював на дому учителем математики, а в 1914 році переїздить до Києва і продовжує педагогічну роботу на дому приватними уроками

математики і латинської мови. В 1915 – 1917 роках К.П. Жагар жив і працював у Саратові.

Починаючи з 1921 року К.П. Жагар відновив свою педагогічну діяльність на посаді вчителя математики Одеських профтехкурсів, де працював до 1923 року. В 1924 році був призначений на посаду викладача математики Житомирського вечірнього робітфаку. Згодом був призначений працівником Волинського губернського відділу народної освіти, певний час завідував там відділом профосвіти. В 1925 році призначається в НКО інспектором педагогічної освіти, однак уже в 1926 році К.П. Жагара переводять на посаду директора Шепетівського педагогічного технікуму, де він працював до 1928 року. У період з 1928 по 1930 рік був директором Нікопольського педагогічного технікуму. 1 жовтня 1930 року наказом НКО УСРР К.П. Жагара було призначено директором Полтавського інституту соціального виховання. На цій посаді він працював протягом одного навчального року і 30 вересня 1931 року його було переведено на посаду завідувача учбовою частиною Сталінського комуніверситету [10].

В 1935 році К.П. Жагар був виключений із рядів ВКП(б), а на момент арешту в лютому 1938 році працював викладачем математики Новгородського педагогічного училища. Особливою трійкою УНКВД Ленінградської області від 19 жовтня 1938 року К.П. Жагар був засуджений по ст. ст. 58-2-6-11 КК РСФСР до вищої міри покарання. Розстріляний у Ленінграді 28 жовтня 1938 року.

Куліненко Родіон Петрович – директор ПІСВ у 1931 – 1933 роках. Народився 1891 року в станиці Карпильська Кубанської губернії. У період з 1903 по 1906 рік навчався у церковно-приходській школі, де здобув початкову освіту. До 1914 року працював з батьком у власному господарстві. Після переїзду батька до Катеринославської губернії Р.П. Куліненко залишився на Кавказі, де працював до 1916 року на олійному заводі. В 1916 році був призваний до царської армії, служив у Тифлісі в авіаційному парку.

В 1918 році переїздить до України, був обраний головою сільської ради села Слов'янки на Катеринославщині, став членом ВКП(б). Упродовж 1919 року завідував земельним відділом у Павлоградському повіті. З 1920 по 1922 рік перебував на партійній роботі на Північному Кавказі.

Лише у 1922 році Р.П. Куліненко продовжив здобувати освіту, вступивши до Комуністичного університету імені Артема, де й отримав вищу освіту в 1925 році. З 1925 по 1927 рік навчався в аспірантурі Українського інституту марксизму по відділу історії Заходу. У період з 1925 по 1928 рік завідував партшколою і викладав історію партії та діалектичний матеріалізм у Ніжинському ІНО. В 1928 році Р.П. Куліненко був призначений лектором суспільно-політичних дисциплін Кам'янець-Подільського ІНО. Тут же з 1930 року завідував робітничим факультетом. В жовтні 1931 року Р.П. Куліненко отримав нове призначення на посаду директора ПІСВ, де він працював до вересня 1933 року [11].

Після звільнення з ПІСВ подальша доля Р.П. Куліненка не відома.

Список використаних джерел

1. Майборода В. Особливості розвитку вищої педагогічної освіти в 1917–1941 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №11. – С. 58–64
2. Ляпіна О.В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920–х рр.) // Гілея: науковий вісник. – К. – 2009. – Вип. 18.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВОВ). Особова справа В.О. Щепотьєва. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 8857, арк. 1–3.
4. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 58.
5. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 2. – Справа 1123, арк. 59.
6. ЦДАВОВ. Особова справа О.В. Ходака. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 8209, арк. 5.
7. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6. – Справа 169, арк. 5.
8. ЦДАВОВ. Особова справа М.Х. Фарбера – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 8425, арк. 8.
9. Булава Л.М. Діяльність Полтавського інституту соціального виховання (1930-1933 рр.) та елементи географічної освіти у підготовці майбутніх учителів // Історія розвитку географічної науки і освіти в Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка (1914-2014). / 36. наук. праць. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014 (подано до друку).
10. ЦДАВОВ. Особова справа К.П. Жагара – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 2661, арк. 2, 19
11. ЦДАВОВ. Особова справа Р.П. Куліненка – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 4017, арк. 7.

В. В. Шевчук, С. М. Шевчук

**РЕКТОРЫ ПОЛТАВСКОГО ИНСТИТУТА
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ (1921 – 1930)
И ДИРЕКТОРЫ ПОЛТАВСКОГО ИНСТИТУТА
СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ (1930 – 1933)**

В статье на основе архивных источников представлены краткие биографические сведения о ректорах Полтавского института народного образования и директорах Полтавского института социального воспитания.

Ключевые слова: Полтавский институт народного образования, В.А. Щепотьев, Н.Ю. Мирза-Авакянц, И.Ф. Рыбаков, М.С. Гаврилов, С.В. Ходак, М.Х. Фарбер, Полтавский институт социального воспитания, К.П. Жагар, Р.П. Кулиненко.

V. V. Shevchuk, S. M. Shevchuk

**RECTORS OF POLTAVA INSTITUTE OF PUBLIC EDUCATION (1921-1930)
AND POLTAVA INSTITUTE OF SOCIAL EDUCATION (1930-1933)**

On the base of archival sources brief biographical information about of rectors Poltava institute of public education and directors Poltava institute of social education is revealed in the article.

Keywords: Poltava institute of education, V.A. Shchepot'ev, N.Y. Mirza-Avakyants, I.F. Rubakov, M.S. Gavrilov, O.V. Hodak, M.H. Farber, Poltava institute of social education, K.P. Zhagar, R.P. Kulinenko.

Надійшла до редакції 23 грудня 2013 року

* * *

ОПЕРНА СТУДІЯ ПРИ ПОЛТАВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

У статті з'ясовується робота одного з кращих самодіяльних музичних колективів Полтавського педінституту – оперної студії.

Ключові слова: музичне мистецтво, опера, студія, художня самодіяльність.

За час функціонування одного з найстаріших педвишів в Україні – ПНПУ імені В.Г. Короленка в цьому закладі склалися прекрасні традиції музичної творчості, започатковані і розвинуті В.М. Верховинцем, М.А. Фісуном, Г.С. Левченком, П.Т. Лиманським, сучасними викладачами музики, співів, хореографії на психолого-педагогічному факультеті, керівниками та учасниками колективів художньої самодіяльності. У цій статті ставиться за мету висвітлити діяльність оперної студії ПДПІ під керівництвом П.І. Захарова в 1969-1974 роках.

Ідея створення при Полтавському педінституті оперної студії була подана завідувачем кабінету естетичного виховання, палким прихильником класичного музичного мистецтва Анатолієм Яковичем Волоком. У 1963 році він закінчив історико-філологічний факультет за спеціальністю «російська мова, література і співи». Мав хороші організаторські здібності, понад десяти років обирався головою студентського профкому. Ідея була до деякої міри, як то кажуть, «божевільна», бо педінститут не консерваторія чи театральне училище, де легко можна віднайти виконавців головних ролей з відповідними вокальними і драматичними даними.

Спочатку керівництво педінституту (ректор Михайло Васильович Семиволос) ідею про створення оперної студії сприйняло скептично. Тоді А.Я. Волок звернувся за підтримкою до директора Полтавського державного музично-драматичного театру імені М.В.Гоголя, свого доброго товариша ще з студентських років, колишнього випускника історико-філологічного факультету Євгена Тимофійовича Колганова. Той гаряче підтримав пропозицію про оперну студію при рідному виші й пообіцяв всіляко посприяти її роботі. Спершу Колганов переговорив із колишнім ведучим актором театру Павлом Івановичем Захаровим, який нещодавно вийшов на пенсію і ще мав добре здоров'я та до кінця не вичерпний талант актора і співака. Той дав згоду керувати студією. І вони разом – А.Я. Волок, П.І. Захаров, Є.Т. Колганов – зуміли переконати М.В.Семиволоса в тому, що у педінституті є достатня кількість талановитих співробітників і студентів, аби підняти такий складних і доволі важкий жанр мистецтва, як опера.

Свою роботу оперна студія розпочала у вересні 1969 року. Першою вирішили поставити виставу «Запорожець за Дунаєм». Ім'я автора опери – композитора, видатного співака і драматичного актора С.С. Гулака-Артемівського стоїть серед імен найбільш видатних представників української музичної культури позаминулого століття. «Запорожець за Дунаєм» - глибоко реалістичний твір, весела комічна опера. Разом з тим це поема про тугу за батьківщиною і любов до неї. Опера користується широкою популярністю, вона не сходить зі сцен

професійних театрів. І те, що самодіяльний колектив звернувся до цієї перлини українського музичного мистецтва, свідчило про високу вимогливість до репертуару, любов до кращих класичних творів, зросло виконавську майстерність.

Самодіяльні автори працювали напружено, з великим ентузіазмом та інтересом, не жаліючи ні сил, ні часу, аби встигнути показати виставу на обласному фестивалі театральних колективів [2]. Репетиції проводилися майже кожного дня. П.І.Захаров був не лише чудовим організатором, але й талановитим режисером, який м'яко, ненав'язливо керував репетиціями, допомагаючи аматорам знайти вірні штрихи для створення живих, колоритних образів.

Роботу над постановкою опери «Запорожець за Дунаєм» закінчили в перших числах лютого 1970 року. Спектакль готувався повномасштабним, з масовками, в яких брали участь хор, жіночий ансамбль, танцювальний гурток. Тобто, в роботу над оперою були залучені майже всі гуртки художньої самодіяльності інституту. В спектаклі брали участь понад 50 чоловік.

Планові репетиції проводилися під акомпанемент фортепіано (концертмейстер Надія Володимирівна Свідерська, дружина П.І. Захарова). Перша генеральна репетиція проходила на сцені актового залу педінституту, куда оркестранти прийшли зі своїми інструментами. Друга генеральна репетиція відбулася на сцені музично-драматичного театру з максимально наближеному до публічної вистави стані.

Перший спектакль пройшов 16 лютого 1970 року на сцені Полтавського державного музично-драматичного театру імені М.В.Гоголя при переповненому залі, хоча вхід був платним (50 копійок, з тим, щоб принаймі частково оплатити оренду приміщення театру).

Піврічна напружена робота колективу дала хороші результати. У виставі були правдиво передані думи і прагнення простого народу, його любов до батьківщини. Характерними рисами опера є життєвість і правдивість образів, щирість і наспівна виразність музики, що ґрунтується на народних пісенних інтонаціях, барвистий український національний колорит.

Головну роль Івана Карася блискуче, на високому, майже професійному рівні виконав Анатолій Волок. Історія театру знає чимало чудових виконавців ролі старого запорожця. З великим успіхом в свій час її виконував сам автор опери. Неперевершеним виконавцем був народний артист СРСР І.Паторжинський. І тому цілком зрозуміло, що у А.Волока була досить складне завдання: не копіюючи відомих майстрів, створити по-своєму цікавий переконливий образ. Слід віддати належне – він виправдав сподівання глядачів. Волоку легко давались як драматичні, так і вокальні складові ролі. Мав теплого, м'якого звучання баритона. Згодом за вдале виконану роль Карася А. Волок отримав почесну грамоту Міністерства культури УРСР та безкоштовну туристичну путівку за кордон.

Сварливу дружину Карася Одарку зіграла випускниця Полтавського музичного училища імені М.В.Лисенка 1959 року та філологічного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка 1969 року, лаборант кафедри педагогіки Євгенія Іванівна Деримарко. Вона мала високе лірико-драматичне сопрано з широким діапазоном («ля» малої октави – «мі бемоль» третьої октави), сильне, приємного тембру. Свою роль, як писала преса,

вона виконала вдало, майже на професійному рівні. За що отримала почесну грамоту від керівництва педінституту та грошову премію.

Образ Оксани майстерно створила випускниця Харківського державного інституту культури 1967 року, керівник гуртка сольного співу та ансамблю «Гаудеамус» Полтавського педінституту Алла Михайлівна Донська. В її грі вражав широкий ліризм, поетичність. Виконавиця добре володіла красивим, сильним голосом, правдиво, безпосередньо передавала почуття своєї героїні. Та все ж їй більше вдавалися арії й дуети, ніж розмовні сцени [5].

Молодого козака-запорожця зіграв студент-заочник історичного факультету ПДІІ, робітник Полтавського тепловозремонтного заводу, поет-сатирик Олександр Іванович Білан. Мав гарного, сильного, теплого, але до кінця не поставленого голосу, хоча у юності й навчався співу в Гадяцькому культурно-освітньому училищі. Зі своєю роллю Олександр впорався гідно. Його Андрій – козак-романтик, щиро закоханий в Оксану, самовіддано люблячий свою батьківщину – Україну. Бо таким він був насправді, хоча і писав сатиричні вірші. Як нам здається, за сатиру і гумор Олександр ховався, як за скелю, щоб не дати можливості стороннім знущатися над його вразливою і ніжною душею. Окрім того, О.І.Білан був всебічно обдарованою людиною. Про себе він писав:

«Собі: Господи! Не дай мені
Від скромності померти.
Актор, співак та ще й поет.
Де тут заховано секрет?
Як Бог давав усім талан,
У чергу тричі вліз Білан» [1, с.18].

Студент другого курсу історичного факультету Полтавського педінституту Василь Пулинець виконував у спектаклі дві ролі: Султана та імама Ібрагіма-Аги. Мав красивого тембру, але не поставленого баритона. Та публіка сприймала його переважно не як співака, а як драматичного автора. Василь був дійсно артистичної зовнішності: високого зросту (понад 185 см), атлетичної статури, з гордо поставленою головою, з правильними рисами обличчя. Коли вийшов на сцену в шатах султана, то публіка гаряче йому заплодувала, хоча він не встиг сказати ще жодного слова: настільки його постать відповідала образіві султана. Тримався впевнено, мов справжній володар.

Роль вельможі з свити султана – Селіх-аги виконав студент третього курсу біологічного факультету Володимир Ткач. Він так глибоко вжився в цей образ, що «залом прокочувався сміх, коли на сцені з'являвся вельможа. Студенти не спізнавали свого товариша» [3]. А слугу султана Гасана талановито зіграв племінник А.Я.Волока учень 5-го класу Полтавської середньої школи №6 Саша Харитонов.

Гру акторів-аматорів публіка сприйняла тепло, зацікавлено, активно реагуючи на репліки героїв, часто перериваючи дійство гучними оплесками і вигуками «Браво», А в кінці вистави весь зал встав і, аплодуючи, дружно скандував хвилину двадцять: «Мо-лод-ці! Мо-лод-ці!».

Без сумніву, успіх кожної вистави залежить від майстерності виконавців головних ролей. Але не менше значення має ансамбль спектаклю, вміння кожного учасника визначити своє місце в ньому. Приємно відзначити, що в опері панувала глибока гармонія виражальних музично-сценічних засобів. Злагоджено

прозвучали масові сцени, в яких були зайняті жіночий хоровий ансамбль, хор і танцювальний колектив інституту. Успіхові вистави сприяла продумала і копітка робота концертмейстера Н. Свідерської і балетмейстера П. Кизима. Об'єднавши зусилля всіх учасників вистави, зумів режисер П. Захаров яскраво виявити головне, внутрішнє – глибоко оптимістичне, народне начало твору [5].

Директор театру Є. Колганов повністю виконав свою обіцянку допомагати аматорам з педінституту. Він зробив все від нього залежне, аби вистава відбулася і пройшла на високому рівні. Самодіяльним акторам було надано все: сцена, весь необхідний реквізит, декорації, костюми. Оркестр театру (диригент І.Л.Раух) забезпечив хороший музичний супровід спектаклю.

Така співпраця Полтавського державного музично-драматичного театру імені М.В.Гоголя і Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка в історії обох установ відбулася вперше.

Вдруге опера С.С.Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» виконувалась 22 травня 1973 року на сцені Полтавського будинку піонерів (вул. Пушкіна, 32) під акомпанемент фортепіано (концертмейстер Н.Свідерська) в набагато скромніших умовах. Але зал був заповнений публікою повністю. Гру акторів-аматорів сприйняли, як гру справжніх авторів-професіоналів.

Окрилений успіхом постановки «Запорожця за Дунаєм», з нового 1970-1971 навчального року П.Захаров вирішив поставити ще одну, не менш складну, невмирущу оперу М.В.Лисенка за п'єсою геніального І.П.Котляревського, «Наталка Полтавка».

З того часу, як «Наталка Полтавка» вперше була надрукована в альманасі «Український сборник» І. Срезневського (1838 рік), до цього геніального твору зверталось багато театрів і труп. Але завжди найбільшого успіху в постановці «Наталки Полтавки» досягали самі ж такі полтавці.

На той час самодіяльний акторський склад оперної студії дещо змінився і тому до виконавців головних ролей, які себе добре показали у «Запорожці за Дунаєм», довелось залучати нових діючих осіб. Роль Наталки дісталася Є.Деримарко. Гру її оцінили професійні актори театру імені М.В. Гоголя наступною фразою: «Оце була справжня Наталка Полтавка – проста, щира, добра, не спесива». А вона й справді полтавка, бо народилася в Полтаві, там же прожила все своє життя, виховувалась на традиціях прадавнього міста. Тому їй не потрібно була грати полтавку, бо вона стала нею від народження і по характеру відповідала своїй героїні.

Складніше було з роллю Горпини Терпилихи – матері Наталки Полтавки. В оперній студії кандидатки на виконання цієї ролі не знайшлося. І тут з'ясувалось, що в інституті працює гарна співачка і драматична актриса – доцент кафедри української літератури Ольга Федорівна Ганич – талановита, красива, мила, добра жінка. Мала високе, теплого тембру ліричне сопрано природної постановки. Грати поруч з цією надзвичайною жінкою і акторкою було і легко, і важко одночасно. Бо вона не грала, а, по-справжньому жила горем і проблемами своєї героїні. Була люблячою, терпеливою, великодушною матір'ю, яка здатна на все, заради щастя доньки.

Роль Петра виконав студент-заочник О.І.Білан. Його Петро – це добра, щиро закохана і вірна людина. Він навіть йшов на самопожертву, аби його кохана була щасливою. Краще в Олександра виходили драматичні частини ролі, ніж вокальні.

Як писала преса, він іноді форсував звук. Але в цілому, свою роль Білан зіграв майже на професійному рівні.

Дотепного, веселого, життєрадісного оптиміста – Миколу – загравав А.Я.Волок. Його Микола то справжній полтавець. Відзначаючи його акторську майстерність, рецензенти разом з тим побажали Анатолію Яковичу не відвертати на себе увагу глядачів під час арій інших дійових осіб.

Виборного Макогоненка зіграв керівник оперної студії П.І.Захаров. Ця роль виконувалась ним багато разів на сценах кількох театрів України і за її межами. І цього разу виконана Павлом Івановичем на високому професійному рівні.

Роль возного Тетерваковського виконав студент третього курсу історичного факультету Володимир Пустовойтов. Возний у виконанні Володимира колоритний, близький до класичного. Він майстерно передав шахрайську натуру возного.

Масові сцени в спектаклі знов виконували студенти педінституту, учасники жіночого вокального ансамблю та танцювального гуртка.

Напружена робота над оперою продовжувалась більше року. Працювали в співдружності з колективом театру імені М.В. Гоголя.

Опера М.В. Лисенка «Наталка Полтавка» акторами-аматорами була виконана два рази, як і «Запорожець за Дунаєм». Перша вистава відбулась 12 квітня 1972 року на сцені Полтавського музично-драматичного театру імені М.В. Гоголя, друга – на підмостках Полтавського міського будинку культури. Музичний супровід спектаклів знову здійснював оркестр театру під орудою Іллі Рауха. Гра аматорів публікою сприймалась зацікавлено, тепло, з інтересом. Слухачі були небайдужими, жваво реагували на репліки героїв опери. Їхню гру часто переривали дружніми оплесками [4].

Дехто з викладачів педінституту пропонував П.І.Захарову, керівникові оперної студії, організувати турне по Україні, говорячи: «Ви створили такі гарні, майже на професійному рівні дві вистави. То буде великий гріх, якщо їх не побачить якомога більше глядачів і не послухають чудовий сів виконавців. Та й деяку копійку можна було б заробити». На що Павло Іванович відповів: «Я свою тяжку половину роботи виконав. На організацію поїздок у мене вже немає сили. Якщо знайдеться гарний організатор цієї не менш тяжкої половини роботи, я буду дуже радий і з великим задоволенням поїду в будь-яке місто чи село України». На жаль, такого організатора-адміністратора тоді не знайшлося.

Третій спектакль, який вирішив поставити П.І.Захаров, була опера М.М. Аркаса «Катерина» за мотивами однойменного твору геніального Т.Г. Шевченка.

На той час склад учасників оперної студії знов дещо змінився. Студенти-учасники аматорського колективу закінчивши навчання, поїхали працювати за призначенням. Тому було потрібно віднайти виконавців деяких ролей.

Головну роль – Катерини виконала Є.І. Деримарко. Як відзначали слухачі, ця роль вдалася їй чи не найкраще з усіх раніше виконаних нею. Вона не просто грала, а жила тим образом простої сільської дівчини, яку так жорстко образили. Аматорська акторка майстерно перейшла від образу веселої, безтурботної, щиро закоханої дівчини до образу нещасної, зневаженої, вбитої жорстокою долею жінки. А коли Катерина закричала своє останнє: «А-а-а-а-а!», кинувшись в «ополонку», то зал здригнувся і по ньому прокотил переляканий гул. Потім їй

говорили: «Ти так страшно закричала, що аж мороз поза шкірою пішов. Ми думали, що ти собі щось поламала, ногу, чи руку».

Роль Івана виконав випускник історичного факультету педінституту Василь Пулинець. Його Іван – це справжній «москаль», осквернитель найсвятішого – материнства, це – красень-джигун. Запопадливий, веселий, жартівливий (в першій дії), пихатий, жорстокий, цинічний (в третій дії).

На роль Андрія запросили учасника самодіяльного хору «Прометей», санітарного лікаря Полтавської міської дезінфекційної станції Валентина Маркіяновича Калініченка. Мав сильного, м'якого тембру тенора, але до кінця не поставленого. І хоча ця роль для нього була дещо заважкою, та все ж Валентин здолав усі труднощі і роль Андрія виконав на рівні. Його Андрій – це щиро закоханий в Катерину парубок, чуйний, відданий.

Роль батька виконав А.Я.Волок. Його «батько» - твердий хранитель традицій тогочасного села. Він не вагаючись, виганяє доньку з малюком з рідної домівки, хоча робити це йому надзвичайно важко. Він вигнав свою єдину доньку, єдину надію на допомогу в старості. Ця роль Анатолієм була виконана талановито, як і дві попередні, зіграних ним раніше.

Матір зіграла О.Ф. Ганич. Її «мати» дуже близька до класичного виконання. Ольга Федорівна так глибоко пройнялась трагізмом становища, що, коли за сценарієм вона повинна була втратити свідомість, то зробила те майже натурально.

У масовках брали участь студенти філологічного («українська мова і література») та історичного факультетів педінституту. У постановці вистави П.І. Захаров працював і як режисер, і як диригент. Опера виконувалась під акомпанемент фортепіано (концертмейстер Н.В. Свідерська).

Єдиний спектакль опери М.М. Аркаса «Катерина» відбувся в кінці квітня 1973 року в актовому залі старого навчального корпусу Полтавського педінституту в дуже скромних умовах. Сцена там замала, оформити її декораціями місця майже не було, та й тих декорацій бракувало. Майже весь реквізит самодіяльні актори принесли з дому.

І все ж, незважаючи на всі негаразди, оперу було виконано на високому рівні. Актори-аматори зіграли свої ролі захоплено, проникливо, пропускаючи через душу. Мабуть тому слухачі, а це були в основному молоді студентки, спектакль прийняли тепло, у багатьох із них бриніли сльози на очах.

У П.І. Захарова була ще одна мрія – поставити оперу П.І. Чайковського «Євгеній Онегін». Репетиції її розпочалися у січні 1971 року. Партію Тетяни в ній мала виконувати асистент кафедри української мови Валентина Миколаївна Снігуренко. Свого часу вона закінчила музичну школу по класу фортепіано, потім отримала другу спеціальність «співи» на філфаці Полтавського педінституту. Природа подарувала їй теплого тембру високе ліричне сопрано. На роль Євгенія запросили студента історичного факультету Михайла Олексійовича Герасименка, котрий вже давно був відомим у місті співаком-аматором. Він, окрім сильного баритону, мав і чудові акторські дані. У квітні на одному з інститутських концертів Снігуренко та Герасименко дуетом виконали одну з сцен опери П.І. Чайковського.

На жаль, цей концерт став останньою крапкою в діяльності оперної студії Павло Іванович Захаров почав тяжко хворіти. Актори-аматори, які були стержнем

самодіяльного колективу – А.Я. Волок і Є.І. Деримарко залишили роботу в пединституті. Змінилось керівництво вишу. Ректор М.В. Семиволос пішов на заслужений відпочинок. На цю посаду призначили професора О.К. Зубаня. До роботи оперної студії він ставився байдуже. Іншої трупи оперної студії вже не набирали...

Нам же, колишнім учасником студії при Полтавському державному педагогічному інституті імені В.Г.Короленка, надзвичайно пощастило. Доля подарувала нам шанс і ми ним скористалися сповна. Павло Іванович Захаров відбувся і як керівник, і як режисер та диригент, аматори студії – як актори і співаки, піднявшись у своїй творчості майже до професійного рівня, довели собі й іншим, що вони здатні подолати всі труднощі і створити колоритні, живі образи тих героїв, виконувати роль яких їм випала честь. Участь і виставах дала нам, учасникам, можливість напитися чистої, цілющої вологи з джерела, яким є опера.

Список використаних джерел

1. Білан О. Смачна помилка / О. Білан. – Полтава: ІВА «Астрая», 2003. – 93 с.
2. Опера на студентській сцені // Радянська освіта. – 1970. – 28 лютого.
3. Семено В. Студентський «Запорожець» / В. Семено // Комсомолец Полтавщини. – 1970. – 24 лютого.
4. Сумчак М. Блискуче, аматори! / М. Сумчак // Комсомолец Полтавщини. – 1972. – 20 квітня.
5. Щербань Ю. Оперу ставлять студенти / Ю. Щербань // Зоря Полтавщини. – 1970. – 21 лютого.

Е.И. Деримарко, В.Н. Снегуренко

ОПЕРНАЯ СТУДИЯ ПРИ ПОЛТАВСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ ИМЕНИ В.Г. КОРОЛЕНКО

В статье выясняется работа одного из лучших самодеятельных музыкальных коллективов Полтавского пединститута – оперной студии.

Ключевые слова: *музыкальное искусство, оперная студия, художественная самодеятельность.*

Ye. I. Derymarko, V. N. Snegurenko

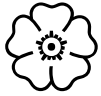
OPERA STUDIO IN POTAVA KOROLENKO PEDAGOGICAL UNIVERSITY

The article reveals the activity of one of the best amateur musical group in Potava Pedagogical University – opera studio.

Keywords: *musical art, opera studio, amateur art.*

Надійшла до редакції 22 листопада 2013 року

* * *

Хроніка

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ „ДРУГІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ ЧИТАННЯ”

30 жовтня 2013 року в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка відбулася Всеукраїнська наукова конференція „Другі Череванівські читання”. Вона була присвячена пам’яті Антона Самійловича Череваня — першого доктора історичних наук Полтавщини. Антон Самійлович народився у селі Глинськ Опішнянського району (нині Зіньківського району) Полтавської області. На початку 1960-их років А. С. Черевань працював доцентом кафедри історії СРСР та УРСР Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, а з 1971 року по 1975 рік перебував на посаді професора кафедри. У 1968 році А. С. Черевань захистив докторську дисертацію на тему „Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и европейского Севера России до реформы Киселева”. Антон Самійлович відомий своїми науковими дослідженнями, що виходили далеко за межі соціально-економічної й аграрної проблематики. Він є автором близько 45 праць, керівником наукової школи на історичному факультеті.

Кафедра історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка зібрала понад 100 науковців, аспірантів, здобувачів, магістрантів і студентів з різних куточків України. У програмі конференції представлені теми доповідей учасників із Києва, Донецька, Запоріжжя, Черкас, Ніжина та інших міст.

Пленарне засідання конференції відкрив перший проректор ПНПУ імені В. Г. Короленка, завідувач кафедри історії України, професор Р. А. Сітарчук, який і головував на цьому форумі. Він наголосив на титанічній працездатності А. С. Череваня, глибоких професійних переконаннях професора. На думку головуючого, А. С. Черевань випереджав свій час. За доби радянської суспільно-політичної системи він створив навколо себе гурток однодумців, який по праву можна вважати науковою школою.

Виступи провідних учених були присвячені маловідомим фактам біографії А. С. Череваня, його переконанням і науковим поглядам. Доктор історичних наук, професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського Г. Т. Капустян спинилася на становленні А. С. Череваня як історика-професіонала у російських університетах, куди його закинула дисидентська доля, як неблагонадійного, після перебування у німецькому полоні у роки Другої світової. Цікаві факти біографії Антона Самійловича, велика повага до студентів, людяність, глибокі знання, демократизм стали основними у повідомленні доктора історичних наук, професора кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії М. А. Якименка.

Маловідомі аспекти наукової діяльності та біографії А. С. Череваня, низку історичних питань порушили у своїх доповідях кандидат історичних наук, доцент,

завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка Н. К. Кочерга; кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Л. Л. Бабенко; представник родини А. С. Череваня, вчитель математики вищої категорії Опішнянської спеціалізованої школи I-II ступенів Г. Я. Рокита та інші.

Більшість доповідей на секційних засіданнях були репрезентовані студентами, магістрантами та аспірантами. Вони супроводжувалися дискусіями, запитаннями і мали достатню наукову зрілість.

За матеріалами наукової конференції заплановане видання збірника статей і матеріалів.

О. А. Гура

* * *

ВІДКРИТТЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ПНПУ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Пізнання історико-культурної спадщини народу прищеплює любов сучасників до Батьківщини, що стає можливим через вивчення тематичних експозицій музеїв, які у духовному житті людей відіграють вагомую роль, адже вони не лише зберігають матеріальні пам'ятки чи документи про минуле країни, області, міста, села, установи, закладу, а й відображають процес історичного розвитку суспільства. Ознайомлення молоді з історією виникнення і діяльності педагогічного вишу в Полтаві тим більше актуальне, оскільки у липні 2014 року в Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка відзначатиметься 100-річчя від дня його створення. З цієї нагоди рада вишу прийняла рішення створити на факультетах кімнати-музеї їх історії.

Керівником творчої групи по створенню музею історії історичного факультету є декан, доктор історичних наук, завідувач кафедри філософії, професор, заслужений працівник освіти України П. А. Кравченко. Автором проекту експозиції, збирачем та зберігачем колекції музейних експонатів є кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, заслужений діяч науки і техніки О. П. Єрмак. Цінні консультативні рекомендації творчій групі надав доктор педагогічних наук, професор Б. В. Год. Оформлення стендів здійснили художники Л. Ю. Гречановська та І. П. Гречановський – лауреат премії імені Самійла Величка. Музей історії історичного факультету розташували в аудиторії №45, навчального корпусу №1. Це найбільша аудиторія на факультеті, в стінах якої навчалися кілька поколінь студентів-істориків, котрі здобули кваліфіковану педагогічну освіту.

Стендова експозиція музейної кімнати складається з дев'яти частин:

1) Становлення вищої педагогічної освіти (1905-1917 роки) в краї; 2) Рух за утвердження української національної освіти (1917 рік); 3) Історико-філологічний факультет у Полтаві (1918-1921 роки); 4) Історична освіта в полтавських педвишах у довоєнні роки (1921-1941 роки); 5) В час суворих випробувань (1941-1945 роки); 6) Підготовка істориків у Полтавському педінституті (1943-1991 роки); 7) Громадянське виховання на історичному факультеті; 8) Трудове

виховання студентів-істориків; 9) Естетичне виховання на історичному факультеті. На почесному місці стендової експозиції розміщується символіка музею – герб історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту та його опис.

Музейна стендова експозиція суттєво збагачена експонатами, що знаходяться у скляних вітринах відповідно темі змістового ряду. Тут знаходяться оригінали і копії речових, зображальних, писемних джерел: офіційних документів, фотографії керівників, викладачів і студентів Учительського інституту, історико-філологічного факультету, Інституту народної освіти, Інституту соціального виховання, педагогічного інституту, дипломи випускників цих навчальних закладів, бойові і трудові урядові нагороди, особисті речі фундаторів закладу, фрагменти зброї та військового спорядження, збірники наукових праць, монографії, видані в різні періоди функціонування педвишу.

Офіційне відкриття музею історії історичного факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка відбулось 21 листопада 2013 року. На церемонії з цієї нагоди ректор вишу доктор філологічних наук, професор М.І. Степаненко назвав організаторів і творців музею історії «хронікерами доби полтавської альма-матер, тими, хто повертає молодь до музейності». Дійсно тепер, студенти історичного факультету отримали можливість проходити музейну практику безпосередньо в стінах рідного вишу, де, окрім новоствореної аудиторії-музею, вже діють музейні кімнати А. Макаренка, Г. Ващенко, В. Сухомлинського, кабінет історичного краєзнавства на Полтавщині. Практиканти опрацьовуватимуть архівні та газетні матеріали з історії вишу, складатимуть тексти проспектів екскурсій по музею та вчитимуться проводити їх для своїх товаришів-студентів молодших курсів та інших факультетів. На жаль, експозиційні площі аудиторії № 45 не дають можливості представити в музеї здобутки факультету в роки незалежності України, тому надалі зусилля ентузіастів - музейників будуть спрямовані на створення другої частини експозиції (від 1991 року до сьогодення) та її розгортання в одній з інших аудиторій історичного факультету.

Піднесена історико-естетична аура, яка панує в щойно створеному музеї історії історичного факультету дозволяє проводити тут наукові конференції, «круглі столи», різні заходи виховного характеру тощо. Музей завжди відкритий для інтелектуальної еліти Полтавщини, не байдужої до історичної спадщини рідного краю, є ваговою складовою музейних закладів Полтавщини.

Л. І. Шаповал

* * *

ВЕЛЕТ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Ім'я Олександра Петровича Єрмака — відомого вченого-історика, краєзнавця, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, відмінника освіти України, лауреата обласних премій імені Панаса Мирного, Леоніда Бразова, премій Полтавської міської ради імені Самійла Величка, Лубенської міської ради імені Володимира Малика добре знане не лише на Полтавщині, але і далеко за її межами.

5 лютого 2014 року у залі засідань Ученої ради ПНПУ імені В. Г. Короленка зібралася доволі представницька аудиторія, щоби привітати Олександра Петровича зі славним ювілеєм — 70-річчям. Пошанувати видатного вченого прийшли представники професорсько-викладацького складу провідних вишів Полтави, працівники обласного архіву, бібліотеки, культурно-просвітницьких і краєзнавчих осередків міста й області.

Відкрив зібрання ректор ПНПУ імені В. Г. Короленка доктор філологічних наук професор М. І. Степаненко. У своїй вітальній промові він наголосив, що, не зважаючи на солідний вік, професор О. П. Єрмак працює на повну силу, реалізуючи свій потужний інтелектуальний потенціал, колосальний досвід, втілюючи в життя цікаві задуми, демонструючи молоді взірці плідного наукового довголіття, працелюбність, гідну поваги вірність сповідуваним ідеалам та цінностям. Ректор також зазначив, що за останні роки спільно з іншими науковцями О. П. Єрмак написав фундаментальні монографії "Полтава. Історичний нарис", "Полтавщина: влада на історичних паралелях", "Полтавщина. Історичний нарис", "Історія комсомолу Полтавщини", "Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка: історія і сучасність", "Історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка: історія і сучасність". Вагомий внесок Олександр Петрович зробив у підготовку науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією. Полтавська область". Наприкінці свого виступу М. І. Степаненко підкреслив, що загалом Олександр Петрович має понад 350 друкованих наукових праць, у тому числі 28 монографій.

Декан історичного факультету доктор філософських наук професор П. А. Кравченко у своєму привітанні зазначив, що саме О. П. Єрмаку було довірено почесну місію створення музею історичного факультету, з нагоди ювілею навчального закладу. Також, як зазначив П. А. Кравченко, під керівництвом О. П. Єрмака проходить написання історії факультету (історичного) та університету. Будучи одним із патріархів вишу, Олександр Петрович сам вписав до його столітнього літопису немало славних сторінок.

Перший проректор ПНПУ, завідувач кафедри історії України доктор історичних наук, професор Р. А. Сітарчук, вітаючи Олександра Петровича, зробив наголос на його невтомності, сумлінності і працьовитості. Окрім викладацької, кафедральної роботи О. П. Єрмак зробив помітний внесок у виховання нової генерації дослідників-краєзнавців. Упродовж тривалого часу він очолював секцію історичного краєзнавства Полтавського територіального відділення МАНУ. Рецензуючи учнівські дослідження, він дає кваліфіковані поради учням, вчителям, має імідж висококваліфікованого експерта.

Вітаючи Олександра Петровича, проректор із науково-педагогічної роботи університету, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії доктор педагогічних наук, професор Б. В. Год назвав О. П. Єрмака великим науковцем і популяризатором історичної науки. Олександр Петрович постійно виступає на радіо і телебаченні, є автором близько 200 статей у місцевій пресі з проблем історії України і Полтавщини, пам'ятко-охоронної роботи. О. П. Єрмак має дуже багато чеснот, що забезпечують йому шану і повагу студентів, колег і друзів.

До віншувань долучилися друзі, знайомі, колеги по роботі, видавничій діяльності, численні учні. Особливо вирізнялися виступи Л. Кравченко,

О. Білоуська, Л. Бабенко, В. Ревегука, Т. Пустовіта, Ю. Волошина, С. Орехової, В. Мокляка, Т. Демиденко, Ю. Вільхового.

Олександра Петровича палко привітали і студенти. Під час усього заходу учасники могли насолоджуватися співом колективів художньої самодіяльності історичного факультету — народного чоловічого пісенно-фольклорного гурту "Чебрець" та вокального гурту "Черемшина" (керівник Леонід Співак).

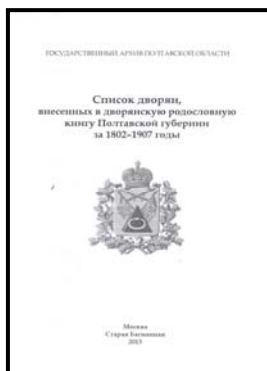
Побажаємо ж ювілярові міцного козацького здоров'я, родинної злагоди, нових наукових звершень. Так тримати! Многая літа!

Ю. В. Вільховий, Т. П. Демиденко

* * *

Критика та бібліографія

«Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802-1907 годы» / Ред. А. А. Шумков. Упоряд.: В. В. Коротенко, І. Г. Рикліс, М. Ю. Чиркова, О. І. Якименко. – М.: Старая Басманная, 2013. – 668 с.

У 2012 році Державний архів Полтавської області у співпраці з видавництвом «Старая Басманная» долучився до видання серії книг «Дворянские родословные книги Российской Империи». Метою видання було складання єдиного довідника персонального складу Полтавського дворянства за 1802 – 1907 роки. Полтавське видання «Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. Издан Полтавским Дворянским Депутатским Собранием в 1898 году» було одним із перших подібних в Російській Імперії. Потім, в 1901, 1904 та 1907 роках були надруковані три випуски «Продолжений» цього списку.

Випуск 1-й. Продолжение списка потомственных дворян, изданного Полтавским Дворянским Депутатским Собранием в 1898 году. Дворяне, сопричисленные и вновь внесенные в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии с 4 марта 1895 г. по 10 апреля 1901 г. Полтава, 1901.

Випуск 2-й. Продолжение списка потомственных дворян, изданного Полтавским Дворянским Депутатским Собранием в 1898 году. Дворяне, сопричисленные и вновь внесенные в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии с 10 апреля 1901 года по 1 июля 1904 года. Полтава, 1904.

Випуск 3-й. Продолжение списка потомственных дворян, изданного Полтавским Дворянским Депутатским Собранием в 1898 году. Дворяне, сопричисленные и вновь внесенные в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии с 1 июля 1904 года по 21 июня 1907 года. Полтава, 1907.

Книгу, яка вийшла невеликим накладом у 300 примірників за редакцією відомого російського історика-генеалога Андрія Шумкова, підготували до друку полтавські історики-краєзнавці Володимир Коротенко, Марина Чиркова, Олександр Якименко та дослідниця з Санкт-Петербурга Ірина Рикліс.

Привертає увагу структура підготовленого видання. Довідник складений з'єднанням в загальний алфавіт з незначним опрацюванням у поданні матеріалу чотирьох рідкісних видань, підготовлених та складених Полтавським Дворянським Депутатським зібранням у 1898, 1901, 1904 та 1907 роках.

При підготовці до публікації «Списка дворян» та трьох випусків «Продолжений списка» упорядниками видання було прийнято рішення

відмовитися від репринтного їх відтворення, бо чотири різні алфавіти дуже незручні в користуванні, а також відмовились і від табличної структури оригіналу, – форма може бути більш наглядною, але дуже громіздкою.

Усі чотири частини довідника були з'єднанні в єдиний масив, усі прізвища наведені згідно з правилами сучасної російської орфографії, і складені у загальному алфавітному порядку. Із табличної форми «Список дворян» перетворений в послідовний текст. У тих випадках, коли дворянський рід представлений кількома гілками, текст розділено на абзаци. Порядкові номери виключені із тексту як такі, що не мають ніякого смислового навантаження, а номери справ за архівом Полтавських Дворянських Депутатських зібрань збережені як данина пам'яті про цей втрачений архів і переміщені в кінець всього інформаційного блоку про дворянський рід, приведені окремим абзацом. Також збережені і вказівки на місце в дворянській родословній книзі Полтавської губернії, де був записаний конкретний рід.

Варто відзначити, що «Список дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802-1907 годы» підготовлений за примірниками оригінального «Списка дворян» і двох додатків – «Продолжений списка», які зберігаються у Державному архіві Полтавської області, а також третього випуску «Продолжений списка», який відсутній у Полтаві й зберігається у бібліотеці Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі.

Вихід у світ науково-довідкового видання «Список дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802-1907 годы» має досить вагоме значення, оскільки оригінал «Списка» користується великим попитом у читача і досить часто ця тема досліджується при вивченні науковцями, і не тільки, своїх родинних зв'язків.

З виданням можна ознайомитися в Державному архіві Полтавської області; примірник буде передано до Полтавської обласної універсальної бібліотеки ім. І. П. Котляревського. На жаль, видавництво надало вкрай обмежену кількість примірників, і бажаючі можуть придбати видання лише у видавництві, адресу та вартість можливо відшукати на сайті www.oldbasman.ru.

26 травня 2013 року, під час Других українських генеалогічних читань „Генеалогія соціальних, локальних та етнічних груп України: джерела, методи дослідження, зв'язок з соціальною історією”, проведених у Києві Інститутом історії НАН України та музеєм Шереметьєвих 24-26 травня 2013 року, відбулася презентація книги. В ній взяли участь редактор Андрій Шумков (м. Санкт-Петербург) та один з укладачів, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області Володимир Коротенко. Змістовний виступ Андрія Шумкова про хід підготовки видання та його наукову значимість з цікавістю вислухали присутні на читаннях голова Українського геральдичного товариства Андрій Гречило, президент Російського генеалогічного товариства Ігор Сахаров, генеральний секретар Міжнародної генеалогічної академії Станіслав Думін, голова генеалогічної асоціації Центральної ради Російського товариства істориків-архівістів Михайло Катін-Ярцев, директори державних архівів Вінницької, Миколаївської, Черкаської областей, ряд відомих науковців з Росії, Білорусі, Польщі.

І. В. Дудяк

Приймак О.М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / О.М.Приймак. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – 458 с.

Розбудова державності поставила перед сучасним українським суспільством низку першочергових завдань. Важливе місце серед останніх належить реформуванню аграрного сектора, яке неминуче торкнулося господарської, правової, соціальної, культурної, агрономічної сфер повсякденного життя сільського населення. Розуміння сутності процесів у них не можливе без проведення паралелей з історичним минулим. Збережена соціальна і соціетальна пам'ять селянина, досвід попередніх аграрних перетворень можуть відіграти позитивну роль у ході реалізації державної політики на селі. В цьому руслі розкриті в рецензованій монографії О.М. Приймака питання соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX століття набувають не лише суто наукової, а й практичної значущості та актуальності.

Специфіка розкриття вибраної О.М.Приймаком теми полягає в багатомірності, багатоманітні, різнобарвності проявів соціального у повсякденному житті досліджуваної спільності. Такий стан речей вимагає від науковця спрямування вектора пошуку не лише на соціальну, а й близькі до неї сфери буденної діяльності. В свою чергу, це зумовило і необхідність залучення до методологічної бази дослідження досягнень таких дисциплін, як історична психологія, краєзнавство, демографія, етнологія, аграрна історія. Поряд із методикою соціальної історії автором широко використовуються базові елементи окремих концепцій з галузей історичної соціології та філософії історії. Саме такий підхід, що цілком може бути названий синтетичним, дав можливість О.М.Приймаку цілісно, об'єктивно і неупереджено розкрити всі складові предмета монографії.

Рецензована робота складається з передмови, чотирьох розділів, післямови, списку використаних джерел і літератури та додатків. Ґрунтовно й переконливо у передмові розкрито питання науково-теоретичної, праксеологічної та освітньої значущості вивчення соціальної історії південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації. Детальний історіографічний огляд дозволяє побачити стан наукового розроблення теми. При цьому аналіз наукових праць від кінця XIX століття й до сучасності, розкриття проблем їх періодизації дали змогу автору прийти до висновку про синхронний характер розвитку вітчизняної, російської та європейської теорії соціальної історії, а також визначити її статус як мультипарадигмальної. Втім, слід зазначити, що О.М.Приймак не є прихильником поширеної серед західноєвропейських науковців думки про недоречність соціологічного чи історичного статусу дослідника соціальної історії. Застосування для вивчення останньої принципів історичного

пізнання та досягнень самостійних історичних наук, у поєднанні з доробком спеціальних історичних дисциплін, абсолютно чітко, на думку автора рецензованої роботи, окреслює статус фахівця.

Розкриваючи питання сутності детермінант розвитку досліджуваної спільності, О.М.Приймак концентрує увагу на проблемах місця та ролі її у соціальному просторі Південної України, соціальних вимірів аграрної політики кінця XIX – початку XX століття, стану сільської освіти, медицини, піклування в регіоні, зорієнтованості експериментів місцевих землевласників, народників, земських діячів в агрокультурній сфері. Це дало можливість уточнити, відповідно до особливостей місцевого розвитку, визначення поняття «селянство», відмежувавши його від терміна «сільське населення» й «колоністи». Позиціюючи селян до контрагентів соціального простору регіону, автор також уточнив соціально-правовий і статусно-рольовий набір перших. Це дало можливість показати стратифікаційну приналежність землеробів до середнього й нижнього класів суспільства в цілому та населення регіону зокрема.

Позитивної оцінки заслуговує здійснений у першому розділі рецензованої монографії аналіз реалізації аграрної політики царського уряду в сільській місцевості. Автор праці зазначив, що необхідність збереження спокою та стабільності зумовила зорієнтованість дій урядів і південноукраїнської адміністрації кінця XIX – початку XX століття на підтримку традиційних патримоніальних рис у питаннях розвитку сільської медицини, освіти й піклування. Логічною, в цьому руслі, стала характеристика зростання кількості фельдшерських пунктів, земських та церковно-приходських шкіл, заснування професійних училищ сільськогосподарського типу, розбудова інфраструктури закладів допомоги найманим сільгоспробітникам, визнання дієвою системи родинної та громадської опіки. Натомість розвиток капіталізму зумовив раціоналізацію аграрної політики, кінцевим етапом якої стала Столипінська реформа. При цьому поряд з аналізом зміни її курсу О.М.Приймак указав на збіг інтересів прогресивних верств місцевого селянства з вектором аграрних перетворень. Підтвердженням цієї тези стали не лише високі показники виходу з общини, землевпорядних робіт, а й проаналізовані страгати поведінки представників різних страт селянства. Правильним, за таких умов, є розуміння О.М.Приймаком фактора соціальної дистанційованості досліджуваної спільності від влади як чинника збалансування цілерациональних та патримоніальних важелів державної політики.

Існування соціальної дистанції між селянством, з одного боку, та адміністрацією й іншими контрагентами в регіоні – з іншого було, на думку О.М.Приймака, однією з головних передумов функціонування в середовищі першого механізмів самоорганізації. Висвітленню дієвості останніх присвячено значний масив тексту другого та третього розділів рецензованої монографії. Узвичаєння їх у повсякденному житті південноукраїнського селянства спричиняло, згідно з концепцією рецензованої праці, статичність етнічної, релігійної, соціальних структур досліджуваної спільності, мінливість демографічної ситуації, пристосування сільської общини до змін у курсі аграрної політики, співіснування протягом кінця XIX – початку XX століть традиційних і ринково-капіталістичних форм господарської організації, циклічність життя селянської родини тощо. Суттєвий вплив важелів аграрної політики був у цьому

контексті помічений й детально досліджений О.М.Приймаком лише в межах соціально-організаційної структури південноукраїнського селянства, у прискоренні темпів його соціального розшарування та інтенсифікації всіх напрямів мобільності. Внаслідок такого впливу напередодні 1917 року сформувалась особливість соціальної стратифікації південноукраїнського селянства, яка згідно із результатами обробки автором монографії земської статистики, першоджерел поземельного перепису 1916-17 років полягала у наявності більш чисельних прошарків верхніх та стійкої середняцької верств селянства.

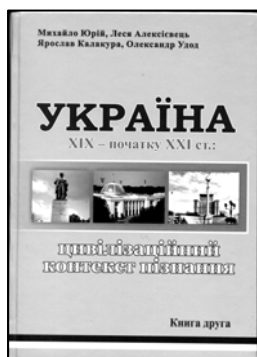
Разом з цим, невід'ємною складовою предмета рецензованої монографії виступають норми, цінності, принципи, переконання, упередження, знання, орієнтири соціального характеру, що стали регуляторною основою повсякденних практик і відносин у середовищі південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації. Автор праці поділив їх на три групи – атрактивні, цілераціональні та соціальноціннісні. Перші дві він чітко співвідносить із патримоніальними та раціональними складовими політики імперських урядів кінця XIX – початку XX століття на селі, з відповідними рисами поліструктурності, стратифікації, соціальної організації досліджуваної спільності. Третю групу О.М.Приймак схарактеризував як, з одного боку, бар'єр, а з іншого – з'єднуючий чинник перших двох. Такий підхід дозволив побачити цілісність і в той же час гнучкість та своєрідність соціальних регуляторів поведінки землеробів Степової України.

У кожній з визначених груп орієнтирів О.М. Приймак знайшов елементи різних типів світогляду, рівнів свідомості, потреб мотиваційної моделі, векторів соціалізації тощо. Пошук співвідношення між ними дав змогу зробити висновок про відсутність у селян регіону когнітивного дисбалансу, стійкість тенденції раціоналізації соціальної сфери життя, відсутність радикалізму в мисленні, монолітну єдність господарського прагматизму, норм православ'я і спільнісного самовизначення. Підтвердженням цих теоретичних позицій слугують реконструйований соціальний образ та портрети південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX століття.

Таким чином, монографія О.М.Приймака є цілісним системним дослідженням соціальної історії селян Південної України доби ринково-капіталістичної трансформації. Її структура відповідає сутності теми. Висновки ґрунтовні та логічні. Все вищесказане дає підстави зробити висновок про високий науковий рівень рецензованої праці, яка буде корисною не лише для вузького кола фахівців, але й для вчителів-істориків, студентів, усіх тих, хто цікавиться вітчизняною історією.

М. А. Якименко

* * *

Юрій М. Ф. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. II. – 696 с.

У результаті того, що Україна протягом довгих років була позбавлена незалежності, історія нашої держави у наукових виданнях подавалася викривлено, багато подій залишалися невисвітленими, або трактувалися так як це було вигідно представникам тодішньої влади. Тому сьогодні, коли Україна виборола нарешті свободу і намагається утвердитися на досить складному шляху модерністичного розвитку, назріла необхідність нового прочитання її історії. Значним кроком у цьому є дане видання, поява якого викликана важливістю більш ретельного аналізу історичного минулого України та сучасної епохи її державотворення з урахуванням новітніх тенденцій облаштування світового устрою. Можна сказати, що ця книга є сміливим закликком по-модерному переглянути й переоцінити традиційну культуру, неодмінними рисами якої є регламентованість, консерватизм та нормативність. На нашу думку, колективу авторів вдалося досить глибинно проаналізувати специфіку розвитку України у XIX – початку XXI століття, застосувавши цивілізаційний підхід, який дав можливість розкрити історичні події нашої держави у контексті цілої системи локальних цивілізацій, а також з'ясувати її місце і роль у цій системі.

Структурно книга складається зі вступу, 6 розділів, з підрозділами, у яких масштабно розглядаються питання, висвітлені у заголовку кожного розділу та висновків. Але незважаючи на таку традиційну побудову наукових книг, дана праця все ж вирізняється з-поміж інших – починається вона цитатою зі Святого Письма, Євангелією від Луки, та молитвою-проханням до Бога допомогти читачам досягти моральної чистоти та духовного прозріння. Крім того, після кожного розділу у примітках вміщено список літератури, до якої читач може звернутися для поглибленого ознайомлення з досліджуваним питанням. Вказана література охоплює праці різних років – як сучасності, так і недавнього минулого, та авторів – як вітчизняних, так і зарубіжних. Але подаються вони з деякими порушеннями алфавітного розташування бібліографії, тому можна поради розмістити перелік цих додаткових праць у алфавітному порядку, згрупувавши за мовами, якими вони написані. Крім того, було б доречно розмістити у книзі деякі ілюстрації та таблиці, що сприяло б кращому засвоєнню читачами викладеного матеріалу.

Метою своєї роботи колектив авторів визначив «по-новому висвітлити модернізаційні та цивілізаційні процеси, що відбувались і відбуваються в Україні впродовж XIX – початку XXI століття». Тому доцільним є те, що вони вдалися до

теорії локальної цивілізації чи цивілізаційного аналізу, адже локальні цивілізації детально і всеохоплююче відображають етнічні, географічні, економічно-політичні та культурно-історичні особливості країни.

На наш погляд, доречно проаналізувати деякі думки, які викладено у праці, для того, щоб краще усвідомити важливість та значимість даного видання для сучасного трактування подій, що відбувалися і відбуваються у нашій державі.

Слід звернути увагу на те, що науковці розпочинають аналіз цивілізаційного контексту пізнання модернізаційних процесів у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX – початку XX століття, їхній вплив на український соціум (с. 17). На нашу думку, це є вдалим початком історичного екскурсу, оскільки перебування території сучасної України під впливом цих двох імперій відіграло важливу роль на формування світогляду значної частини населення, а це, у свою чергу, стало суттєвим чинником у створенні та розвитку соціуму як східного, так і західного вектору сприйняття загальнолюдських цінностей. Автори, розглядаючи питання становлення та модернізації української нації, стверджують, що одним із головних поштовхів процесу національного будівництва була саме природність нації та її багатостолітня історія. Хоча ми можемо зауважити, що автори дещо неповно у цьому аспекті дослідили глибинні причини формування соціуму, тому що історія формування української нації відходить до значно ранішого періоду історичних процесів, які відбувалися на території, що охоплює межі сучасної України, ще до того, як сформувалися Австро-Угорська та Російська імперії, які мали значний вплив на розвиток української нації упродовж декількох століть.

У другому розділі «Усвідомлення України та відновлення національної державності (1900–1921)» автори детально проаналізували українське питання у контексті Першої світової війни, зацентрувавши увагу на тому, що той час був повчальним уроком для наступних поколінь, війна стала важливим етапом самоусвідомлення українців, хоча і завдала величезної духовної та матеріальної шкоди. Звертає увагу те, що дослідники визнають існування закономірностей поза межами людських уявлень у повсякденному житті: десь зустрічаються особистості – натхненні Богом, дияволом, а часом і «клубком янгольських і демонічних віянь». Саме так проростають великі лідери, за якими прагне йти ціла нація. Так, зокрема, у період становлення української держави значну роль відіграли у цьому такі постаті, як: Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Іван Франко та інші. На тлі національного пробудження народів тривав процес дедалі глибшого самоусвідомлення українців, набуваючи цілісності. Він охопив усі етнічні українські землі, в тому числі ті, що належали до Австро-Угорщини.

Автори досить ґрунтовно проаналізували і висвітлили події, пов'язані з загальноукраїнською революцією 1917–1921 років, спрямовану на національне визволення всього українського народу і створення незалежної та соборної української держави. Варто погодитися з думкою вчених, що «наукова оцінка згаданої події, безперечно, стала тестом для пострадянських істориків на методологічну переорієнтацію і зрілість, національно-державницьку позицію, адже радянська пропаганда, абсолютизуючи Жовтневий переворот 1917 року, упродовж семи десятиріч насаджувала думку, що ніякої української революції не було, що це – вигадка буржуазних націоналістів».

Слід відзначити, що автори досить широко окреслили феномен Гетьманської держави П. Скоропадського, тоді як упродовж багатьох попередніх років висвітлення діяльності цієї історичної постаті всіляко перекручувалось. Водночас колектив авторів самокритично визнає, що, на їхню думку, новітній історіографії, незважаючи на збагачення джерельної бази та відсутність ідеологічного пресу, не вдалося подолати головний недолік у дослідженні Гетьманату, успадкований від минулого – дихотомну традицію (однозначно позитивні або такі ж негативні оцінки). І все ж автори визнають, що до головних надбань української історіографії Гетьманату можна віднести те, що його розгляд й аналіз більшість науковців вмонтовують у канву української революції 1917–1921 років як цілісного державотворчого процесу.

Не оминули автори і такого значимого аспекту як ескалація російського більшовизму і новий поділ України між Європою та Євразією, звернувши при цьому увагу на експорт на український простір так званої соціалістичної революції у форматі Жовтневого перевороту 1917 року, в Петрограді й міфу про «тріумфальну ходу радянської влади», тоді як раніше ці події мало не ідеалізувалися. У даній книзі автори досить ретельно підійшли до розкриття такого важливого періоду у житті України як буття держави в умовах режиму одноосібної влади й тоталітаризму. Так, науковці у цьому аспекті ґрунтовно висвітлили більшовицьку модернізацію як архаїзацію. Доведено також те, що архаїка приречена на поразку логікою цивілізаційного процесу. У Радянському Союзі тріумф архаїки міг бути, безсумнівно, тільки тимчасовим. У цей період був включений терор як культурно-психологічна проблема. Культ особи як абсолютна цінність сакральної влади сформував тоталітарну особистість й табірну систему, що призвело до виникнення такого жахливого явища як існування ГУЛАґу. Автори наголошують на тому, що переломом, а відтак і значимою подією для подальшого державотворчого процесу, став прихід до влади у березні 1985 року М. Горбачова, який отримав Союз у повному занепаді, у такій критичній ситуації опинилася й Україна як складова єдиної комуністичної машини. Суспільство на цьому етапі перебудови відзначалося посиленням волі, тобто звільненням від авторитетів, зовнішніх факторів. Автори, як і більшість прогресивно налаштованих у національному плані науковців, трактують події 19–21 серпня 1991 року, які проявилися у спробі традиційно зорієнтованої еліти затримати процес лібералізації. Не можна не погодитися з думкою, яку знаходимо у виданні про те, що розкол у правлячій еліті, котрий найменше проявився під час перебудови, став тим поштовхом, який повністю дискредитував ослаблену вже до крайнощів державу. Як і в минулому Російську імперію, СРСР не було кому захищати, він розпався, розчинився у повітрі, виявився ніби неіснуючим. Відбувся розпад на ті державні утворення, які й раніше союзна влада визнавала державами, хоча вони фактично такими не були.

Багатоаспектно автори описали сучасний період становлення України як самостійної держави після розпаду Радянського Союзу. Важливим, на наш погляд, є те, що усі процеси, які відбуваються у державотворчому процесі ретельно проаналізовано багатовекторно – з точки зору філософії, економіки та культури. Автори дотримуються думки, що український етнос, справді, формувався на перехресті цивілізацій: православних Півдня і Півночі, католицького Заходу й тюрксько-мусульманського Сходу.

До позитвних моментів видання слід віднести те, що ряд подій, які так чи інакше пов'язані із становленням України як соборної та незалежної країни на пострадянській арені, автори розглядають з позицій психології. Так, балансування Києва як столиці нашої держави між Заходом і Сходом пояснюється, на думку авторів, амбівалентністю психологічної, культурної та геополітичної орієнтації української еліти, що у свою чергу пов'язано з різнобічними орієнтаціями в українському етносі, який має яскраво виражені регіональні особливості. У цьому контексті поділяємо погляд колективу науковців про те, що етнокультурні та регіональні відмінності не є нездоланими, і вразі успіху економічних реформ українське суспільство отримає потужний історичний імпульс для консолідації. Науковці переконливо доводять, що складність посткомуністичної трансформації пов'язана з тим, що на відміну від своїх західних сусідів Україна й її суспільство опинилися перед необхідністю проводити не лише посткомуністичну, а й «постімперську» трансформацію, тобто здійснювати одночасний перехід до демократії та ринку, формування української політичної нації.

Було б грубою помилкою не погодитися з думкою авторів про те, що перед сучасним українським суспільством стоїть досить складне, а можна й додати – не одразу виконуване, завдання – зламати відтворення екстенсивно орієнтованої людини, мобілізувавши усі сили суспільства на формування його історичної альтернативи, та водночас не допустити перевищення критичного рівня маргінального, баластного сектору суспільства, що випадає із соціальних зв'язків і протиставляє себе соціальному порядку. Того самого критичного обсягу, перевищення якого призводить до політичної дестабілізації.

Дещо шокуючим на перший погляд є твердження авторів про те, що Україна після довготривалої боротьби за соборність і незалежність, спрямувала своє кермо у минулі регресивні пріоритети і вступила у нову фазу феодалізму. Але учені науково обґрунтовують свою точку зору, з якою варто рахуватися. Вони переконані, що стержнем феодальної архаїки є сформований тип владних відносин. А з цим важко не погодитися, оскільки, як ми бачимо, сьогодні держава у способах здійснення влади часто послуговується адміністративно-силовими методами для вирішення конфліктних і напружених у політико-економічному плані ситуацій, а також спирається на приховані привілеї державної бюрократії. У цьому розумінні така практика співзвучна з ідеями К. Маркса про те, що будь-яка феодальна держава знає лише два права – кулачне й право-привілеї. Такий спосіб реалізації влади, без сумніву, багатопланово впливає на різні аспекти політичного, соціально, економічного і навіть культурного життя країни.

Виконавши з орієнтацією на модерністські тенденції ретельний аналіз подій XIX – XX століть української держави у даному виданні, колектив авторів підводить читачів до висновку, що найголовніша особливість української цивілізації у тому, що в неї не відбувся перехід до завершеної і відносно стійкої стадії розвитку державності, а відповідно до цього – не склалася і врівноважена система цінностей, що згубно позначається на діалозі між владою і народом. Авторі глибоко переконані, що зростаюча дезорганізація у нашій державі спричинена відставанням розвитку масової народної культури від ускладнення суспільства в цілому.

Авторське бачення проблем, окреслених у книзі, подане живою мовою, з вкрапленням елементів модерних тенденцій, що проявляється у оригінальному

поєднанні публіцистичного й наукового стилів, з вкрапленням релігійної лексики, що робить читання легким і цікавим, незважаючи на складність усвідомлення історичних подій, які відбулися в Україні упродовж ХІХ – початку ХХІ століть приємне враження справляє й поліграфічна культура видання.

Безумовно, рецензоване видання є оригінальним дослідженням тих відносно недавніх подій, які прямо чи опосередковано пов'язані з процесами розвитку України на сучасному етапі, і які довгий час трактувалися сфальсифіковано, під впливом єдиної пануючої ідеології тоталітаризму. Тому дана праця стане у пригоді не лише фахівцям, а й усім, кому не байдужа історія й подальша доля нашої держави. На наш погляд, окремі розділи видання буде доречно пропонувати для ознайомлення учням і в загальноосвітніх школах різного типу для того, щоб розширювати світогляд юних українців, формувати у них свідому активну позицію громадян своєї держави.

П. А. Кравченко, П. Г. Радько

* * *

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

- Аванесян Геннадій Миколайович** — доцент кафедри правознавства Полтавського інституту економіки і права
- Безотосний Микола Трохимович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, психології та педагогіки Полтавської державної аграрної академії (далі ПДАА)
- Бесєдіна Наталія Василівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі ПНПУ)
- Білоусько Олександр Андрійович** — директор науково-редакційного підрозділу Центру по дослідженню історії Полтавщини Полтавської обласної ради
- Блоха Ярослав Євгенійович** — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії ПНПУ
- Булава Леонід Миколайович** — кандидат географічних наук, професор, завідувач кафедри географії та краєзнавства ПНПУ
- Вільховий Юрій Віталійович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Год Борис Васильович** — доктор педагогічних наук, професор, проректор із науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Год Наталія Володимирівна** — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Гура Олексій Анатолійович** — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України ПНПУ
- Демиденко Тетяна Прокопівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Деримарко Євгенія Іванівна** — ветеран праці ПНПУ
- Дудяк Ірина Вікторівна** — головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області
- Єрмак Олександр Петрович** — кандидат історичних наук, професор кафедри історії України ПНПУ
- Ігнатуша Олександр Миколайович** — доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету
- Киридон Петро Васильович** — доктор історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ

Кравченко Петро Анатолійович — доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету ПНПУ

Лавриненко Сергій Іванович — кандидат географічних наук, професор Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая (далі МНТУ), ректор Полтавського інституту бізнесу МНТУ

Литвин Тимур Сергійович — аспірант ПНПУ

Марочко Василь Іванович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні

Мельник Анатолій Іванович — доктор філософських наук, професор

Михайлуца Микола Іванович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Одеського морського університету

Мужикова Ірина Мирославівна — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри образотворчого мистецтва ПНПУ

Радько Петро Григорович — доктор історичних наук, доцент кафедри політекономії ПНПУ

Снігуренко Валентина Миколаївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ПНПУ

Сітарчук Роман Анатолійович — доктор історичних наук, професор, перший проректор ПНПУ

Стрілець Василь Васильович — доктор історичних наук, професор кафедри теорії права та конституційного права Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Чорнощоків Анатолій Євгенійович — доцент, завідувач кафедри образотворчого мистецтва ПНПУ, народний художник України

Шапівал Лариса Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ

Шевчук Вікторія Валентинівна — кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології ПНПУ

Шевчук Сергій Миколайович — кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства ПНПУ

Якименко Микола Андрійович — доктор історичних наук, професор кафедри філософії, історії та педагогіки ПДАА

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «3 історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, уміщених у Бюлетені ВАК України (2008. – №6; 2009. – №5.).

2. Матеріали подаються на диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі rtf з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт – Times New Roman, без автоматичних переносів).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

а) ініціали та прізвище автора (авторів) – зверху в правому куті «жирним» курсивом;
б) назва роботи (великими «жирними» літерами) – від центру;
в) анотації українською, російською (по 15 рядків) та англійською мовами (30 рядків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова);

г) основний текст статті;

д) список використаної літератури (порядок за абеткою);

е) таблиці та малюнки, підписи до малюнків;

ж) довідка про автора (авторів).

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша [1, с. 17]). Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 3 – 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 58 – 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. – 1998. – №11. – 18 березня. – С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 58.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 30 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 30-31

Технічний редактор	<i>Болюх О. М.</i>
Коректор	<i>Лахно О. П.</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Лахно О. П., Нарижна О. М.</i>

Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

✉ **Наша адреса:** кім. 19, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003
☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, 📧 **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 27.02.2014 р.
Гарнітура Таймс. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 14,88. Ум. друк. арк. 16,29.
Зам. 1403. Наклад 300 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.